

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

І. В. Пиріг, Р. В. Карпенко

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РОЗСЛІДУВАННЯ
ЗАПОДІЯННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ,
УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ**

Монографія

Дніпро
2021

УДК 343.98

П 33

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 2 від 28 жовтня 2021 р.)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор юридичних наук, професор **Чорноус Ю. М.** – професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ;

доктор юридичних наук, професор **Степанюк Р. Л.** – професор кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки Харківського державного університету внутрішніх справ;

кандидат юридичних наук **Коротаєв В. М.** – директор Дніпропетровського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України.

Пиріг І. В., Карпенко Р. В.

П 33 Теорія і практика розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми : монограф. / І. В. Пиріг, Р. В. Карпенко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 188 с.

ISBN 978-617-8032-43-2

На основі аналізу сучасних положень криміналістики, зокрема методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, розглянуто актуальні теоретичні та прикладні проблеми розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми. На основі аналізу поглядів науковців на зміст та сутність окремої криміналістичної методики розглянуто поняття та структуру криміналістичної характеристики, початковий та подальший етапи розслідування, особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми.

Монографія буде корисною для використання науковцями, юристами; аспірантами та ад'юнктами, науково-педагогічним складом, студентами, курсантами закладів вищої освіти; адвокатами, прокурорами, судьями, слідчими, працівниками оперативних підрозділів, експертами та всіх, хто цікавиться питаннями розслідування кримінальних правопорушень.

ISBN 978-617-8032-43-2

© Пиріг І. В., 2021

© Карпенко Р. В., 2021

Перелік умовних скорочень	4
ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПОДІЯННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ	8
1.1. Структура криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми	8
1.2. Характеристика особи правопорушника, потерпілого та мотивів вчинення кримінального правопорушення	20
1.3. Обстановка заподіяння неповнолітніми тілесних ушкоджень, способи вчинення кримінального правопорушення та слідова картина	48
Розділ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ЕТАПІВ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗАПОДІЯННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ	63
2.1. Планування розслідування та обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні	63
2.2. Характеристика типових слідчих ситуацій та програми дій на початковому етапі розслідування	80
2.3. Типові слідчі ситуації та комплекси слідчих (розшукових) дій на подальшому етапі розслідування	97
Розділ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ	109
3.1. Організація і тактика огляду та освідування	109
3.2. Особливості проведення допиту	130
3.3. Особливості використання спеціальних знань під час розслідування	148
ВИСНОВКИ	167

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК 171

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГУНП	–	Головне управління Національної поліції
ЄРДР	–	Єдиний реєстр досудових розслідувань
КК	–	Кримінальний кодекс
КПК	–	Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	–	Міністерство внутрішніх справ
ДНДЕКЦ	–	Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
НДЕКЦ	–	Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
НП	–	Національна поліція
НСРД	–	Негласні слідчі (розшукові) дії
ОМП	–	Огляд місця події
СОГ	–	Слідчо-оперативна група

ПЕРЕДМОВА

Стаття 3 Конституції України наголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Саме тому правопорушення проти життя та здоров'я особи є одними з наднебезпечних у сучасному суспільстві. Особливе занепокоєння викликають випадки заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, що вчиняються неповнолітніми. Особливістю таких кримінальних правопорушень є зухвалість, надмірна жорстокість, невмотивованість, з якою вони вчиняються. Тенденція зростання агресивної поведінки неповнолітніх, що виявляється останнім часом, є наслідком недостатньої профілактичної роботи соціальних служб, громадських організацій, правоохоронних органів тощо.

Іншим негативним фактором, що впливає на протиправну поведінку неповнолітніх, є недостатній рівень розслідування кримінальних правопорушень, що породжує у їх світогляді впевненість у безкарності вчинених діянь. Аналіз даних, наведених у статистичних звітах Генеральної прокуратури України, свідчить про велику кількість кримінальних правопорушень цієї категорії. Зокрема, в 2013 р. обліковано 8 429 фактів заподіяння тяжких та середньої тяжкості та 50 018 легких тілесних ушкоджень, тоді як повідомлення про підозру було вручено в 5 669 та в 22 528 випадках відповідно, 2014 р. – 7 255 та 37 840, повідомлень про підозру – 4 557 та 17 653; 2015 р. – 5 973 та 34 730, повідомлень про підозру – 3 764 та 13 764; 2016 р. – 5 551 та 29 959, повідомлення про підозру – 3 438 та 12 454; 2017 р. – 5 173 та 23 789, повідомлень про підозру – 3573 та 13452; 2018 р. – 5240 та 23351, повідомлень про підозру – 3 726 та 12 537; у 2019 р. – 4 708 та 24 294, повідомлень про підозру – 3 464 та 12 547; 2020 р. – 4 951 та 21 741, з яких повідомлення про підозру вручено в 3 329 та 13 290 кримінальних провадженнях відповідно. Із наведених даних за участю неповнолітніх заподіяно тілесних ушкоджень у 2013 р. – 662, 2014 р. – 495, 2015 р. – 438, 2016 р. – 397, 2017 – 435, 2018 р. – 386, 2019 р. – 363, 2020 р. – 336. Аналіз наведених даних свідчить про велику кількість нерозкритих кримінальних правопорушень цієї категорії (у середньому 47 %), в тому числі вчинених за участю неповнолітніх. Така негативна ситуація з розслідування зумовлена багатьма причинами, однією з яких є

відсутність науково обґрунтованих та перевірених практикою рекомендацій щодо розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали наукові розробки українських вчених, які присвятили свої роботи методиці розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, зокрема Ю. П. Аленіна, В. П. Бахіна, А. Ф. Волобуєва, В. Г. Гончаренка, В. А. Журавля, А. В. Іщенко, І. І. Когутича, О. Н. Колесніченка, В. О. Коновалової, В. П. Корж, В. С. Кузьмічова, В. В. Лисенка, В. К. Лисиченка, Є. Д. Лук'янчикова, В. Г. Лукашевича, Г. А. Матусовського, С. І. Мінченка, О. В. Одерія, М. А. Погорецького, О. В. Пчеліної, О. С. Саїнчина, М. В. Салтевського, Р. Л. Степанюка, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалової, К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського, Ю. М. Черноус, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепітька, Б. В. Щура та ін.

Розслідуванню тілесних ушкоджень присвячено роботи українських вчених С. О. Сафронова (1999 р.), В. Г. Дрозд (2009 р.), В. В. Логінової (2012 р.), Т. О. Лускатової (2015 р.). Проблемам розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, останнім часом приділено увагу в працях Г. В. Дідківської (2011 р.), С. В. Пастушенка (2011 р.), О. В. Сіренко (2012 р.), М. О. Пасеки (2013 р.), Д. А. Патрелюка (2014 р.), Б. Ю. Бистрицького (2016 р.), О. М. Процюк (2016 р.), С. В. Харченка (2016 р.), І. В. Сороки (2017 р.), Ю. В. Рудницької (2017 р.), К. В. Бахчева (2017 р.), І. Л. Калімбета (2017) та ін.

Серед досліджень проблем розслідування визначеної нами категорії кримінальних правопорушень потрібно відмітити такі. У дисертації В. Г. Дрозд «Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень» (Київ, 2009) на основі комплексного аналізу наукових джерел та практики розслідування кримінальних правопорушень визначено якісні та кількісні показники елементів криміналістичної характеристики тяжких тілесних ушкоджень; типові способи заподіяння тілесних ушкоджень та встановлено ознаки їх відображення в слідах; визначено особливості виявлення таких кримінальних правопорушень. У дослідженні В. В. Логінової «Основні положення методики розслідування заподіяння тілесних ушкоджень» (Київ, 2012) наведена класифікація заподіяння тілесних ушкоджень за криміналістичними ознаками; систематизовано типові слідчі ситуації та запропоновано відповідні ним напрями розслідування. Зі свого боку, К. В. Бахчев у роботі «Розслідування хуліганства, вчиненого неповнолітніми» (Дніпро, 2017)

здійснив науковий аналіз хуліганства, одним з проявів якого є заподіяння тілесних ушкоджень, з урахуванням суб'єкта вчинення кримінального правопорушення – неповнолітнього, де виокремив криміналістично вагомі ознаки особи правопорушника та потерпілого, визначив обставини, що підлягають встановленню під час розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень. Продовжуючи напрям дослідження кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, І. Л. Калімбет у роботі «Розслідування групових корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень неповнолітніх» (Одеса, 2017) визначив організаційно-тактичні особливості взаємодії слідчих та оперативних підрозділів у провадженні цієї категорії; окреслив систему та завдання, що вирішуються при проведенні окремих гласних та негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування групових корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень неповнолітніх [78, с. 2].

Змістовний внесок у науку, а також у практику боротьби зі злочинністю в зазначених вище роботах є вагомим. Однак особливостям методики розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, в зазначених роботах не приділялось достатньої уваги. Специфічність обстановки, способів учинення, мети, мотивів, знарядь заподіяння тілесних ушкоджень та інших кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, а також аналіз практики розслідування, теоретичних розробок криміналістичної методики свідчать про актуальність та своєчасність виконаного дослідження.

Автори сподіваються, що висвітлені в роботі положення та рекомендації можуть бути використані в науковій діяльності вчених-юристів для підвищення рівня знань молодих вчених, а також практичними працівниками правоохоронних органів під час розслідування кримінальних правопорушень.

Розділ 1

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПОДІЯННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

1.1. Структура криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми

Структура криміналістичної характеристики окремого виду (групи) кримінальних правопорушень в цілому розглядалась багатьма вченими. Їх позиції щодо цього не завжди є схожими, незважаючи на те, що вивчення вказаної наукової категорії здійснюється з 60-х років минулого сторіччя.

Дослідженням криміналістичної характеристики кримінального правопорушення займалися такі науковці, як В. П. Бахін, Р. С. Белкін, І. О. Возгрін, А. Ф. Волобуєв, В. Ф. Єрмолович, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. М. Колесніченко, В. О. Коновалова, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, Р. М. Мельник, М. І. Порубов, М. В. Салтевський, Р. Л. Степанюк, В. Ю. Шепітько, А. В. Шмонін, М. П. Яблоков та інші. Криміналістичним характеристикам спричинення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості приділяли увагу О. В. Беспечний, А. Ф. Волобуєв, В. Г. Дрозд, О. М. Дуфенюк, А. О. Карева, В. П. Лавров, В. В. Логінова, І. М. Лузгін, О. В. Лускатова, Л. А. Лях, В. В. Пясковський, С. О. Сафронов, Є. Г. Сахарова, О. В. Юровських та інші вчені. Різні аспекти криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень неповнолітніх загалом та під час учинення різних видів діянь зокрема у своїх працях розглядали О. О. Андрєєв, К. В. Бахчев, А. Т. Бекбулатова, Б. Ю. Бистрицький, О. М. Дуфенюк, І. А. Іпатова, Л. Л. Каневський, П. О. Кудлай, І. М. Лузгін, Є. Д. Лук'янчиков, О. В. Сіренко, І. В. Сорока, В. В. Радаєв, Ю. В. Рудницька, М. П. Яблоков й інші науковці [78, с. 10].

Розглянемо думки окремих вчених щодо структури криміналістичної характеристики кримінального правопорушення. Тож на підставі аналізу думок науковців М. В. Салтевський констатував, що в ній в основному описується предмет безпосереднього посягання, спосіб вчинення кримінального правопорушення в широкому розумінні, типова обстановка – «слідова картина» в широкій інтерпретації, а також

особа правопорушника [151, с. 419]. О. Р. Росинська називає такі елементи: характеристика типових способів учинення та приховування кримінальних правопорушень цього виду та інших обставин кримінального правопорушення; відомості про коло осіб, серед яких треба шукати правопорушника; характеристика типового потерпілого; опис типових обставин, що сприяли або перешкоджали таким злочинам [148, с. 242]. В. П. Бахін, погоджуючись з іншими вченими, до елементів загальної криміналістичної характеристики відносив предмет протиправного посягання, спосіб вчинення кримінального правопорушення, слідову картину та характеристику правопорушника. Але, на його думку, це типовий набір криміналістично вагомих ознак, що забезпечують службову функцію криміналістичної характеристики, і він може змінюватись шляхом скорочення чи розширення з урахуванням виду кримінального правопорушення [8, с. 182–184].

Науковці пропонують й ширший склад досліджуваної наукової категорії. Наприклад, С. В. Великанов зазначає, що загальна криміналістична характеристика, як абстрагована від виду кримінального правопорушення конструкція, містить п'ять елементів, серед яких традиційно виділяють: особистість правопорушника, особистість потерпілого (предмет посягання), обстановка кримінального правопорушення, спосіб (механізм) кримінального правопорушення, наслідки кримінального правопорушення (сліди, спричинену шкоду) [32, с. 339]. До структури криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень окремого виду (групи) А. Ф. Волобуєв відносить шість елементів: предмет кримінального правопорушення; місце, час і обстановку; способи підготовки, вчинення і приховування; сліди кримінальних правопорушень; особу правопорушника; особу потерпілого [19, с. 374].

Схожої думки дотримуються й інші науковці, вказуючи на те, що для окремих видів (груп) діянь перелік елементів може коригуватись шляхом доповнення або заміни іншими відомостями (своєрідність організованої злочинної групи, мотиви кримінального правопорушення тощо) [79, с. 58]. Визначення складових криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень здійснюється на основі структури людської діяльності, зазначає В. В. Тіщенко, що охоплює суб'єкт, мету і мотиви, об'єкт (предмет), процес чи механізм (способи, знаряддя, засоби тощо), результат [187, с. 60]. Сім основних типових елементів зазначає О. М. Дуфенюк, вводячи до складу перерахованих вище ще й знаряддя та засоби. При цьому автор констатує, що особливістю криміналістичної характеристики окремого виду

кримінального правопорушення може бути відсутність певного елемента [26, с. 507]. Подібні елементи також зазначає В. Ю. Шепітько, акцентуючи на залежності цього переліку від виду діяння, оскільки окремі з них можуть мати першочергове значення, інші – другорядне або взагалі бути відсутніми [201, с. 253]. Сім елементів також виділяє А. В. Іщенко, але, на відміну від попередніх двох позицій, замість знарядь та засобів відносить до криміналістичної характеристики обставини, що підлягають доказуванню [75, с. 7]. Поряд з особливостями способів і слідів відповідних видів кримінальних правопорушень, обставин, що характеризують учасників кримінальних правопорушень та їх злочинні зв'язки, об'єктивну сторону, час, місце й обстановку вчинення кримінального правопорушення, об'єкт посягання та взаємозв'язок зазначених елементів, до криміналістичної характеристики можуть входити й інші її складники, – зазначав Л. А. Сергєєв [157, с. 5]. На думку Т. Ф. Дмитрієвої, до елементів криміналістичної характеристики окремих видів та груп кримінальних правопорушень входять спосіб, обстановка вчинення кримінального правопорушення, особливості слідової інформації, особи правопорушника, потерпілого, специфіка предмета протиправного посягання, а також інші відомості, виявлені в процесі аналізу слідчої практики, що мають вагоме криміналістичне значення для розслідування кримінального правопорушення [54, с. 263–264].

В. М. Мешков звертає увагу на те, що спеціалісти, які вивчають проблеми криміналістичної характеристики, відносять до її структури від 5 до 20 елементів й при цьому більшість криміналістів підтримує позицію щодо наявності у складі вказаної категорії таких елементів: суб'єкт кримінального правопорушення (суб'єктивні фактори), ситуація (об'єктивні фактори), спосіб учинення кримінального правопорушення та сліди [127, с. 9]. Г. А. Зорін розглядає криміналістичну характеристику як систему сприятливих для розслідування даних й пов'язаних з ними обставин [68, с. 209]. Визначення кількості елементів криміналістичної характеристики, на думку В. Ф. Єрмоловича, зумовлено предметом та межами доказування й безпосередньо пов'язано із завданнями, що вирішуються під час розслідування кримінальних правопорушень [61, с. 21]. Науковець погоджується з тими авторами, які відносять до складу криміналістичної характеристики відомості щодо механізму кримінальних правопорушень; способів; умов місця та часу скоєння кримінальних правопорушень; знарядь та засобів, використаних під час їх учинення; обстановки; обставин та умов, що сприяють учиненню кримінальних

правопорушень; особистості правопорушника; особистості потерпілого; об'єкта та предмета протиправного посягання; мотивів та цілей кримінального правопорушення та деяких інших. При цьому автор наголошує на тому, що між науковцями триває дискусія щодо віднесення інших елементів до складу певної криміналістичної характеристики [61, с. 27–28]. Схожої позиції щодо побудови криміналістичної характеристики на підставі системи обставин, що входять до предмета доказування, дотримуються й інші науковці. Водночас визначений ними перелік її елементів є кінцевим та містить: тип (вид, рід, категорію) події; способи підготовки, вчинення та приховування кримінального правопорушення; типові джерела і види матеріально фіксованої інформації; типові джерела вербальної інформації; предмет протиправного посягання; коло осіб, серед яких найбільш імовірно перебуває особа, яка вчинила злочин; типові мотиви та цілі вчинення цього роду кримінальних правопорушень [28, с. 364].

Найбільш вдалою з розглянутих структур криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень нам видається позиція А. Ф. Волобуєва, оскільки містить достатній набір взаємозалежних складових, між якими необхідно виявляти кореляційні зв'язки. Треба зазначити, що стосовно підходів до формування складу криміналістичної характеристики конкретної категорії (виду, групи) кримінальних правопорушень вчені досить однотайні.

Крім вже названих вище позицій, варто вказати й на інші. Зокрема, Р. Л. Степанюк зазначає, що структура криміналістичної характеристики є варіативною залежно від об'єкта дослідження [181, с. 176]. В. О. Малярова вказує на варіативність структури криміналістичної характеристики залежно від виду кримінального правопорушення [124, с. 36]. В. Ф. Єрмолович вважає, що перелік елементів криміналістичної характеристики не має бути жорстким, суворо визначеним [61, с. 22]. Щодо різної кількості та ієрархії елементів криміналістичної характеристики, залежно від виду кримінальних правопорушень, наголошує й О. М. Литвинов [109, с. 27]. «Для кожного виду кримінального правопорушення, – вважає І. А. Возгрін, – повинен бути встановлений свій комплекс елементів криміналістичної характеристики з визначенням їх закономірних кореляційних зв'язків і залежностей у вигляді кількісних показників» [37, с. 27–28]. У криміналістичній характеристиці як інформаційній моделі, на думку В. А. Журавля, відбиваються типові ознаки, що притаманні цьому масиву кримінальних правопорушень, а крім того, і специфічні, які відокремлюють його від інших груп кримінальних

правопорушень [63, с. 209].

Деталі будь-якої структури, включно з науковими, мають суттєве значення, оскільки від їх складових залежить, наскільки ефективно працює відповідний механізм. Тому підтримуємо висловлені вище думки науковців щодо індивідуальності та варіативності структури криміналістичної характеристики з урахуванням категорії правопорушень.

У криміналістичній характеристиці кримінального правопорушення як інформаційній моделі, на думку В. А. Журавля, систематизовано відомості про кримінальне правопорушення у вигляді послідовно розташованих елементів, які мають певні кореляційні зв'язки [63, с. 202]. Як зазначають Р. С. Белкін та Л. Г. Аристакесян, за умов встановлення кореляційних зв'язків та залежностей криміналістична характеристика набуде свого практичного значення, тобто стане основою для висунення версій [6, с. 11]. Тож для побудови криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, необхідно: по-перше, визначити складові вказаної структури, між якими потенційно можливим є виявлення кореляційних зв'язків; по-друге, розташувати елементи у найбільш доцільній послідовності, що забезпечує їх взаємодію; по-третє, врахувати між ними кореляційні зв'язки [77, с. 15].

Виконуючи перше з вказаних завдань, проаналізуємо думки науковців щодо структури криміналістичної характеристики спричинення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості та кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми. Зважаючи на те, що науковці відносять методіку розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, до позавидових, які мають найбільший ступінь узагальнення пропонованих даних та рекомендацій [9, с. 17; 197, с. 43–44], почнемо з криміналістичної характеристики вказаної категорії діянь.

На думку Л. Л. Каневського, в криміналістичній характеристиці кримінальних правопорушень неповнолітніх треба розрізняти такі рівні: загальну криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, що має значення для визначення характеру діяння; криміналістичну характеристику окремих видів (груп) кримінальних правопорушень, зокрема й проти особи; криміналістичну характеристику окремих категорій кримінальних правопорушень. Остання, на думку науковця, становить великий інтерес, оскільки найбільш ефективно може бути використана під час розслідування [44, с. 643]. На відміну від нього, Є. Д. Лук'янчиков

зазначає, що розробка криміналістичних характеристик не по видових ознаках кримінальних правопорушень, а залежно від суб'єкта їх учинення є недоцільною, оскільки інформація щодо останнього є також одним з елементів криміналістичної характеристики. Підлітки можуть учинити різні правопорушення й точніше варто казати не про особливу їх криміналістичну характеристику, а про специфіку криміналістичного аналізу інформації, що характеризує такі діяння [117, с. 26]. На думку В. О. Коновалової, актуальною є проблема розробки мікрометодик з розслідування окремих різновидів кримінальних правопорушень [87, с. 16]. На вагомості розробки підвидових криміналістичних методик наголошує В. А. Журавель, зазначаючи, що вони найбільш наближені до потреб практики, дозволяють формулювати конкретні завдання розслідування, будувати алгоритми їх вирішення [64, с. 185]. Щодо виокремлення методик вузького спрямування (підвидових або групових) вказує й В. В. Тіщенко [188, с. 34].

Підтримуючи позиції вказаних вище науковців, зазначимо, що криміналістична характеристика більш вузької категорії кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, зокрема й стосовно заподіяння тілесних ушкоджень, дозволяє надати більш конкретну інформацію слідчим з метою ефективної побудови слідчих та оперативно-розшукових версій за умов встановлення кореляційних зв'язків між її елементами.

Розглядаючи криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, Л. Л. Каневський дає характеристику способу, обстановці вчинення кримінального правопорушення, предмету протиправного посягання, особі правопорушника та особі потерпілого [44, с. 644–646]. Додатково віднести до структури криміналістичної характеристики сліди кримінального правопорушення пропонують автори підручника «Криміналістика. Академічний курс» [28, с. 468] та О. М. Дуфенюк [26, с. 895–900]. Звужує зміст цієї криміналістичної характеристики до чотирьох елементів: способу вчинення кримінального правопорушення; предмета протиправного посягання; обставин учинення кримінального правопорушення (місце, час, обстановка); особи неповнолітнього правопорушника, його мотивів і цілей Ю. Н. Аксенова–Сорохтей [2, с. 128–129]. При цьому вчена пропонує розглядати особу правопорушника разом з його мотивами та цілями.

Розглянемо криміналістичні характеристики спричинення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. В. В. Логінова відносить до структури криміналістичної характеристики заподіяння тілесних

ушкоджень спосіб вчинення кримінального правопорушення у поєднанні зі способами готування та приховування; обстановку (місце, час умови та інші обставини); типові матеріальні сліди кримінального правопорушення та механізм їх утворення; особу потерпілого; особу правопорушника [111, с. 10]. На думку Є. Г. Сахарової, криміналістична характеристика спричинення шкоди здоров'ю містить типові способи підготовки, учинення та приховування вказаних кримінальних правопорушень; обстановки їх учинення (включно з типовими місцями та часом); особливостями осіб потерпілих; осіб правопорушників; мотивів та цілей цих кримінальних правопорушень [154, с. 189–190]. Здійснивши аналіз позицій певної групи вчених, які розглядали структури криміналістичної характеристики спричинення тілесних ушкоджень, Т. О. Лускатова визначила, що вони відрізняються за кількістю елементів, але категорія кримінальних правопорушень, ступінь тяжкості ушкоджень не є визначальними для формування структури криміналістичної характеристики [122, с. 318]. На думку автора, не підлягає сумніву віднесення до структури досліджуваної наукової категорії способів підготовки, вчинення та приховування кримінального правопорушення; обстановка, місце й час; особа правопорушника; особа потерпілого; сліди кримінального правопорушення. Надалі автор доводить необхідність приєднання до вказаних елементів мотивів учинення злочину [121, с. 20, 24–27].

Розглянемо позиції науковців, які досліджували криміналістичну характеристику окремих видів кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, зокрема й тих, що пов'язані зі спричиненням тілесних ушкоджень. Структура криміналістичної характеристики, запропонована О. О. Андрєєвим, є подібною до наведених вище. До системи криміналістичної характеристики вбивств, учинених неповнолітніми, автор відносить способи; обстановку вчинення вбивств; типові сліди вбивств; особу потерпілого; особу правопорушника (включно з мотивами та цілями кримінального правопорушення) [5, с. 117]. До структури криміналістичної характеристики грабежів, учинених неповнолітніми, Б. Ю. Бистрицький відносить: особу правопорушника; спосіб учинення кримінального правопорушення; слідову картину; особу потерпілого; предмет протиправного посягання [21, с. 70]. Криміналістична характеристика грабежів та розбійних нападів, учинених неповнолітніми, на думку А. Т. Бекбулатової, містить відомості щодо особи неповнолітнього правопорушника; вихідну інформацію про вчинений злочин; відомості про особу потерпілого; відомості щодо предмета протиправного

посягання; обстановки учинення кримінального правопорушення (діяльність з підготовки, учинення, приховання слідів; механізму слідоутворення) [13, с. 13]. До криміналістичної характеристики крадіжок, грабежів та розбійних нападів, учинених неповнолітніми, О. В. Сіренко відносить дані про спосіб, обстановку учинення кримінального правопорушення, особу правопорушника та особу потерпілого [158, с. 30]. На думку вченої, з'ясування мотиву кримінального правопорушення сприяє вдосконаленню цієї криміналістичної характеристики [159, с. 267]. І. В. Сорока визначає складові криміналістичної характеристики крадіжок майна громадян, учинених неповнолітніми, так: обстановка кримінального правопорушення (місце і час), спосіб вчинення кримінального правопорушення (способи дій неповнолітнього з підготовки, вчинення та приховування кримінального правопорушення), слідова картина (сукупність відображень дій правопорушника, зумовлених обстановкою вчинення крадіжки), особа потерпілого (сукупність відомостей про осіб, які зазнали шкоди), особа правопорушника (опис неповнолітнього за соціально-демографічними, морально-психологічними та біологічними ознаками) [162, с. 3, 19]. Ю. В. Рудницька дійшла висновку, що елементами криміналістичної характеристики крадіжок, учинених неповнолітніми, є обстановка, у якій неповнолітні вчиняють крадіжки; предмет протиправного посягання; способи вчинення кримінального правопорушення; слідова картина кримінального правопорушення; відомості про особу неповнолітнього правопорушника; відомості про особу потерпілого [149, с. 33]. Такі складові криміналістичної характеристики крадіжок вантажів, вчинених неповнолітніми, з рухомого складу залізничного транспорту, як: предмет безпосереднього протиправного посягання; спосіб скоєння кримінального правопорушення в його широкому розумінні (обставини приготування, вчинення і приховування діяння, образ дії суб'єкта для досягнення мети); типова слідова картина; особа правопорушника, пропонує П. О. Кудлай [101, с. 7]. До структури криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого неповнолітніми, К. В. Бахчев відносить обстановку; слідову картину кримінального правопорушення; спосіб учинення кримінального правопорушення; особу правопорушника; особу потерпілого [11, с. 183].

Як підсумок, зазначимо, що вчені-криміналісти неоднаково визначають склад елементів розроблених ними криміналістичних характеристик окремих видів та груп кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми. Це зумовлено специфікою кожного окремого

правопорушення. Зокрема, зрозумілим є віднесення до структури криміналістичної характеристики предмета посягання щодо кримінальних правопорушень корисливого характеру. Але К. В. Бахчев та О. О. Андреев утримуються від введення цього елемента до складу визначених ними криміналістичних характеристик. Щодо складу криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, зокрема вбивства, О. О. Алексеев зазначає, що до нього не входить предмет протиправного посягання, оскільки те, що пов'язано з потерпілим від кримінального правопорушення, відображається у характеристиці способу вчинення злочину чи особі потерпілого [145, с. 431]. Такої ж позиції дотримується Т. О. Лускатова, розглядаючи склад криміналістичної характеристики умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого. На думку авторки, правопорушник посягає на тіло, тілесну недоторканість (здоров'я) людини багатьма діями, що у своєму різноманітті являють собою різні способи вчинення цього виду кримінального правопорушення. Між зазначеним та іншими елементами криміналістичної характеристики є кореляційні зв'язки, для визначення яких і необхідне розмаїття ознак у змісті цих елементів. Проте предмет (об'єкт) посягання повторюється при кожному учиненні тілесних ушкоджень, не містить розмаїття якісних та кількісних ознак, а тому не надає можливості виявити кореляційні зв'язки з іншими елементами криміналістичної характеристики [122, с. 320–321]. Аналізуючи думки вчених щодо структури криміналістичних характеристик спричинення шкоди здоров'ю або учинення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, авторка зазначає, що майже всі з них не враховують предмет протиправного посягання [121, с. 23]. На нашу думку, зміст предмета посягання суттєво не зміниться й за умов спричинення тілесного ушкодження більш вузькою категорією суб'єктів, зокрема неповнолітніми. Підтримуючи позицію О. О. Алексеева та Т. О. Лускатової, вважаємо непотрібним віднесення предмета протиправного посягання до структури криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми.

Серед розглянутих нами структур криміналістичних характеристик окремих категорій кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, найбільш близькою за видом посягання до теми, що нами досліджується, є праця О. О. Андреева, який до системи криміналістичної характеристики вбивств, вчинених неповнолітніми, відносить особу правопорушника (у складі з мотивами та цілями

кримінального правопорушення). У криміналістичній характеристиці умисних вбивств або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони С. П. Лапта та В. М. Гузей розглядають мотиви та цілі вказаних діянь у зв'язку «підозрюваний–потерпілий» [103, с. 158–159]. До елементів криміналістичної характеристики умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень С. О. Сафронов відносить мотиви і мету протиправного посягання [153, с. 13]. У структурі криміналістичної характеристики умисних тяжких тілесних ушкоджень В. Г. Дрозд також називає вказані складові [56, с. 13].

На нашу думку, якщо вести мову про мету діянь неповнолітньої особи, яка вчиняє правопорушення, то вона рідко цілеспрямована й заздалегідь планує спричинити тілесні ушкодження конкретного виду й ступеня тяжкості, а здебільшого керується емоціями, що виникають внаслідок контакту з жертвою, можливо завдяки неправомірній, віктимній чи іншій поведінці останньої, яка здатна спровокувати винного на агресивні дії. Підвищена емоційність дій особливо характерна для неповнолітніх, на чому наголошують різні вчені [44, с. 643; 177, с. 569; 176, с. 475; 148, с. 336; 215, с. 281; 117, с. 27; 28, с. 469]. Емоції посідають одне з перших місць у мотивації кримінальних правопорушень, вчинюваних неповнолітніми, які в основному ухвалюють рішення імпульсивно та водночас можуть вчинити злочин через гнів, вороже ставлення, ревності або з почуття симпатії, зазначає О. В. Сіренко [159, с. 266].

Спираючись на зазначене вище, пропонуємо віднесення мотиву до структури криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми. Вище ми наводили позиції науковців, які відносили до структури криміналістичних характеристик різних типів (загальної, видових, підвидових) як складові мотиви кримінальних правопорушень або допускали таку можливість [79, с. 58; 61, с. 27–28; 28, с. 364; 2, с. 128–129; 154, с. 189–190; 121, с. 24–27; 5, с. 177; 159, с. 267; 153, с. 13; 56, с. 13]. С. В. Великанов, розглядаючи взаємозв'язки елементів криміналістичної характеристики, вказував, що мотив як психологічний феномен індивіда, є ключем для розуміння зв'язку між особою правопорушника та способом кримінального правопорушення [32, с. 339–340]. Як зазначає І. О. Возгрін, дані щодо найбільш поширених мотивів кримінального правопорушення дозволяють визначити особу вірогідного правопорушника і тому повинні бути віднесені до криміналістичної характеристики [97, с. 77–78]. Методика розслідування кримінальних правопорушень

неповнолітніх відображає низку особливостей, пов'язаних головно з їх особистістю, які виявляються під час скоєння ними протиправного діяння (включно з мотивами та способом дії) [1, с. 871–872]. Більшість вчених, що вирішували проблему формування криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, віднесли до неї мотиви кримінального правопорушення [120, с. 50]. На нашу думку, більш вузька, але й більш конкретна з урахуванням специфіки суб'єкта криміналістична характеристика заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, також повинна мати у своєму складі мотиви кримінального правопорушення.

Узагальнення викладеного вище дає змогу сформувати структуру досліджуваної категорії правопорушень з такими елементами: особа правопорушника; особа потерпілого; мотиви; способи підготовки, учинення та приховування; час, місце та обстановка; слідова картина кримінального правопорушення.

Аналіз кримінальної статистики за період 2013–2020 років свідчить про те, що кількість досліджуваних видів правопорушень була відносно стабільною у кожному році, за винятком 2013 року, де спостерігався певний сплеск умисних середньої тяжкості та легких тілесних ушкоджень. Зокрема, зазначимо за видами кримінальних правопорушень: умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України): 2013 рік – 43, 2014 – 58, 2015 – 42, 2016 – 35, 2017 – 47; 9 місяців 2018 р. – 26; умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК): 2013 рік – 128, 2014 – 76, 2015 – 59, 2016 – 80, 2017 – 78; умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 123 КК) – правопорушення у кожному з вказаних періодів відсутні; умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання правопорушника (ст. 124 КК): 2013 рік – 1, 2014 – 2, 2015 – 1, 2016 – 1, 2017 – 1; 9 місяців 2018 р. – 0; умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК): 2013 рік – 491, 2014 – 359, 2015 – 337, 2016 – 282, 2017 – 310; необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК): 2013 рік – 30, 2014 – 24, 2015 – 20, 2016 – 17, 2017 – 18 [141]. Розрахунки загальної кількості зазначених видів діянь (2 540) за період 2017–2013 років показують, що умисно було учинено 2 431 правопорушення (96 %), з необережності – 109 (4 %); за видами умисних кримінальних правопорушень: умисне тяжке тілесне ушкодження – 225 (9 %), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження – 421 (17 %), умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання

– 0 (0 %), умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання правопорушника – 6 (0,3 %), умисне легке тілесне ушкодження – 1779 (70 %) [77, с. 20–21]. Зважаючи на вказані статистичні дані, можна констатувати, що використовувати методіку розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, будуть переважно слідчі Національної поліції України, які розслідують кримінальні правопорушення, передбачені ст. 121, 122, 125 КК України. Відповідно, процес формування даних, що становлять криміналістичну характеристику, також переважно буде базуватись на результатах розслідування кримінальних правопорушень, передбачених зазначеними вище нормами КК України.

Раніше ми акцентували щодо необхідності розташування визначених складових криміналістичної характеристики у найбільш доцільній послідовності, що забезпечить їх взаємодію [77, с. 21]. Дослідимо це питання. Питання щодо ієрархічної структури елементів криміналістичної характеристики є основою системи криміналістично вагомої інформації про протиправну подію, зазначає Р. Л. Ахмедшин [7, с. 58]. В. В. Тіщенко серед інших елементів загальної структури криміналістичної характеристики першим у переліку вказує «дані про суб'єкт (суб'єкти) кримінального правопорушення (злочинної діяльності)», наголошуючи, що така послідовність відображає «системно-діяльнісний та функціональний підхід до аналізу та вивчення криміналістичної характеристики» [187, с. 60–61]. Розгляд криміналістичної характеристики, на думку А. В. Шмоніна, необхідно починати з ознак суб'єкта кримінального правопорушення, спираючись на принципи системного та діяльнісного підходу через елементи такої діяльності: суб'єкта, об'єкта та засобу кримінального правопорушення [207, с. 183]. Особа правопорушника є найбільш вагомою серед усієї системи елементів, зокрема, це та складова, що створює всі обставини кримінально-караної діяльності та перебуває в безпосередньому взаємозв'язку з іншими елементами криміналістичної характеристики [191, с. 221]. Незважаючи на те, що на початковому етапі розслідування досить часто обсяг інформації щодо особи правопорушника є мінімальним, завдання щодо його встановлення є найбільш вагомими. Саме тому для побудови версій щодо ознак особистості винного слідчий використовує інформацію, яка отримана на місці події та містить інформацію про місце, час, обстановку, спосіб вчинення кримінального правопорушення, залишених слідів тощо. Через застосування таких відомостей й криміналістичної характеристики відповідного виду

кримінального правопорушення створюється можливість побудови вірогідного портрета правопорушника з певним набором ознак, що й є основою для висунення слідчих версій.

У криміналістичних характеристиках кримінальних правопорушень, на думку В. А. Журавля, зосереджені як дані щодо особи правопорушника, так і відомості про імовірно-статистичні зв'язки між цим та іншими елементами, серед яких науковець насамперед виділяє потерпілого [63, с. 203]. На наявності взаємозв'язку між потерпілим та підозрюваним у заподіянні тілесних ушкоджень наголошує В. В. Логінова [113, с. 204]. З'ясування такого зв'язку дозволяє визначити мотиви кримінального правопорушення. На великий вплив на мотиви поведінки правопорушника, що відбувається завдяки поведінці самої особи жертви та взаємовідносин між ними, вказує А. М. Корягіна [91, с. 286]. В. М. Мешков наголошує на тому, що інформація про потерпілого дає змогу повніше охарактеризувати мотиви учинення кримінального правопорушення та точніше визначити коло осіб, серед яких треба шукати винного [127, с. 15]. На значення мотивів й відомостей про потерпілого для висунення версій щодо винної особи вказують й інші вчені [22, с. 11].

Розглянемо зміст криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, починаючи з особи правопорушника, потім з особи потерпілого, як елементів, що тісно взаємопов'язані між собою, у тому числі й завдяки мотиву учинення кримінального правопорушення.

1.2. Характеристика особи правопорушника, потерпілого та мотивів вчинення кримінального правопорушення

Дані про типові ознаки особи правопорушника є вагомим елементом криміналістичної характеристики злочину будь-якого виду. Відомості щодо суб'єкта як елемент криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, що становлять найбільш ймовірний портрет правопорушника, дозволяють більш цілеспрямовано та більш ефективно організувати розшук злочинця, звузити коло пошуку підозрюваних, висунути та перевірити слідчі версії тощо.

Особу правопорушника, зокрема й неповнолітнього, характеризують наявність низки негативних чинників. Порівняно зі своїми однолітками правопорушники мають низький культурний рівень,

виражені антигромадські погляди, перекручене розуміння понять «товариство», «мужність», демонструють зневагу до створення матеріальних і моральних цінностей. Неповнолітні правопорушники часто виховуються в неповних, неблагополучних родинах, тікають з дому чи залишені без нагляду батьків і педагогів, ніде не працюють або перебиваються випадковими заробітками, перебувають на профілактичному обліку у правоохоронних органах. Вчинення ними кримінальних правопорушень проти особи часто супроводжується безглуздою жорстокістю, заподіянням жертві великої кількості тілесних ушкоджень [213, с. 110].

Як дорослому, так і неповнолітньому притаманні певні якості, що можна структурувати. Розглянемо думки науковців щодо цього питання. Як сукупність типологічних якостей індивіда, що зумовили вчинення ним протиправного діяння, визначає особу правопорушника М. І. Єнікєєв [60, с. 47]. Чотири типи неповнолітніх правопорушників з умовною різницею між ними виділяє І. А. Іпатова: «1) особи, що вперше учинили злочин, а їх попередня поведінка та моральний стан досить позитивні (переважно скоюють малозначні правопорушення під впливом конфліктної чи надзвичайної ситуації); 2) особи, які вперше учинили злочин під впливом ситуації, але попередня їх поведінка не була бездоганною (вживання алкоголю, наркотиків, втечі з дому тощо); 3) підлітки з моральною деформацією, які вже вчиняли різні правопорушення, притягувалися до адміністративної відповідальності, направлялись до спеціальних закладів освіти (багато кримінальних правопорушень учиняється ними спонтанно; мотив та мета формується під впливом ситуації, дорослої особи або однолітка); 4) особи з моральною деформацією, що є небезпечною для суспільства, а поведінка має стійкий антисоціальний характер (переважно не працюють; засуджені умовно, достроково звільнені тощо; входять до злочинних угруповань; коло їх інтересів: дозвільне проведення часу, азартні ігри, випивка тощо)» [70, с. 117–118]. Подібної позиції дотримуються й інші науковці [1, с. 342; 102, с. 872–873; 19, с. 33]. Специфічні риси, що характеризують особу правопорушника, знаходять відображення, передусім, у його поведінці, що передуює вчиненню кримінального правопорушення. Ці риси, про що вдало відмічає Б. С. Волков, зазвичай полягають у ставленні до праці, навчання, своїх обов'язків, суспільства, колективу, інших осіб, виявляється у поведінці в сім'ї, побуті тощо [110, с. 15]. До предмета вивчення особи правопорушника П. П. Цветков відносить два елементи: соціально-правові дані; природно-біологічну інформацію [193, с. 92]. Соціально-

демографічні властивості; психологічні якості; біологічні особливості особи розрізняє Ф. В. Глазирін [45, с. 6].

До ознак особи правопорушника як елемента криміналістичної характеристики В. Ф. Єрмолович відносить різні відомості, зокрема ті, що формують кваліфікацію кримінального правопорушення (посадове становище, психічна хвороба тощо); визначають елементи складу кримінального правопорушення (освіта, досвід роботи тощо); будуть мати значення під час визначення запобіжних заходів (вік, стан здоров'я, сімейний стан тощо); мають кримінологічне значення (судимість) [61, с. 194–195]. За результатами аналізу думок науковців А. В. Шмонін виділяє статево-вікові, фізичні, психологічні характеристики особи, інтереси та потреби людини, її знання, переконання, інтелектуальні та вольові властивості, темперамент, соціальний і сімейний стан, професійну належність, освітній та культурний рівень, біологічні й психічні особливості [207, с. 184].

Три групи криміналістично значущих властивостей особи правопорушника, який спричинив умисні тяжкі тілесні ушкодження, виділяє В. Г. Дрозд, а саме: «1) біологічні (статеві, вікові, анатомічні, фізіологічні та інші); 2) психічні (інтелект, емоційна і вольова сфери індивіда); 3) соціальні (суспільний статус, професійна належність, родинний стан, місце проживання, рід занять, взаєностосунки з іншими членами суспільства)» [57, с. 49]. В. В. Логінова акцентує на таких ознаках особи правопорушника, що спричинив тілесні ушкодження: стать; вік; вчинення кримінального правопорушення за співучасті; наявність судимості; агресивність, ворожість та роздратованість до оточення, негативні відгуки за місцем проживання; матеріальний стан, зокрема відсутність постійного джерела доходу; сімейний стан; вчинення діяння в стані алкогольного, наркотичного, токсичного чи іншого сп'яніння [113, с. 204]. Р. Д. Мусабіров виділяє такі ознаки особи, яка вже вчиняла правопорушення проти життя та здоров'я: соціально-демографічні, вік, інтелектуальний рівень, освіта, соціально-біологічні ознаки, зловживання алкогольними та наркотичними речовинами, кількість судимостей, місце проживання, рід занять, наявність та склад сім'ї [128, с. 205]. У дослідженні спричинення різного ступеня тяжкості шкоди здоров'ю Є. Г. Сахарова звертає увагу на низку особливостей суб'єктів кримінального правопорушення: стать, вік, наявність судимості, освітній рівень, рід діяльності та зайнятість роботою чи навчанням, наявність досвіду й навичок, достатньої фізичної сили [154, с. 58–61]. У складі криміналістичної характеристики умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень

С. О. Сафронов розглядає: біографічні відомості, суспільні та службові характеристики, умови та спосіб життя винного, його ставлення до вчиненого, постпротиправну діяльність, психологічні риси характеру тощо [153, с. 15–17]. За результатами аналізу думок вчених, які досліджували ознаки правопорушника, що спричиняє умисні тілесні ушкодження, Т. О. Лускатова пропонує такий перелік його властивостей: фізичні та біологічні (стать, вік, анатомічні, фізіологічні та інші ознаки); соціальні та демографічні (суспільний статус, рід діяльності, освіта, професія, матеріальний та сімейний стани, місце проживання, житлові умови, відносини з іншими членами суспільства); психічні (інтелект, емоційна і волява сфери індивіда); психологічні (агресивність, ворожість до оточення, цинізм, інші негативні риси), у тому числі й психічні аномалії; наявність співучасників кримінального правопорушення; вчинення кримінального правопорушення в стані алкогольного (наркотичного, токсичного чи іншого) сп'яніння; наявність судимості. Крім того, авторка пропонує доповнити вказаний перелік рівнем фізичного розвитку особи (спортивний, середній чи слабкий), відомостями щодо перебування на обліку в нарколога, психіатра, а також допускає наявність серед вказаних ознак правопорушника спеціальних знань, але констатує, що вони майже не застосовують ці знання чи навички, спричиняючи тяжкі тілесні ушкодження, що призводять до смерті потерпілого, а наносять удари по останньому руками, ногами чи іншими частинами тіла [121, с. 34–35]. Це твердження певним чином підтверджується статистичними даними Генеральною прокуратурою України за 2013–2020 рр. Відповідно до Єдиних звітів про кримінальні правопорушення, за вказаний період неповнолітні, щодо яких кримінальні провадження направлено до суду, жодного разу не застосовували вогнепальну зброю чи вибухівку і лише у 12 випадках використовували холодну зброю [179].

Щодо неповнолітніх правопорушників науковці пропонують звертати увагу на такі відомості: вік; характеристики родини (взаємини, матеріальний стан, негативний вплив (алкоголізм, наркоманія, аморальна поведінка тощо); об'єктивні обставини, що заважають вихованню (хвороба, тривалі відраджень, відсутність одного з батьків); характеристики найближчого побутового оточення (здійснення негативного впливу на неповнолітнього); ставлення до навчання та праці, дисциплінованість тощо; наявність фактів попередніх правопорушень; характер, звички тощо; використання вільного часу (хобі, вживання алкоголю, наркотиків тощо); наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення;

розумова відсталість, не пов'язана з психічним захворюванням [71, с. 646; 94, с. 523]. На основні соціально-демографічні характеристики неповнолітнього правопорушника: вік, освіта, сімейно-побутова обстановка, матеріальне забезпечення, вплив алкоголю вказує О. М. Дуфенюк [26, с. 897–898].

Аналізуючи особу неповнолітнього вбивці, О. О. Андрєєв звертає увагу на такі ознаки: 1) соціально-демографічні (стать, вік, освіта, ставлення до праці, матеріальне забезпечення, характеристики родини, характеристики житла), 2) психофізіологічні (риса характеру; наявність травм та інших захворювань; перебування на обліку у психоневрологічному, туберкульозному диспансері; відносини у родині (знуцання з боку батьків, що викликали стомлюваність, дратівливість, спроби суїциду у підлітка), страждання ними на алкоголізм, наркоманію, самогубство близьких родичів; фізичний розвиток неповнолітнього (зайняття спортом, активний і рухливий спосіб життя); потреби та інтереси; вольові якості; антисоціальні інтереси та прагнення (пияцтво; наркоманія; розваги та дозвілля; контакти з особами антигромадської поведінки, раніше засудженими; аморальні зв'язки та стосунки), 3) кримінальні ознаки (наявність на обліку НП, час початку скоєння правопорушень, наявність судимості, поведінка в установах виконання покарань, формування рішення про вчинення кримінального правопорушення (заздалегідь обдумане, постійна готовність до учинення кримінального правопорушення, ухвалення рішення під впливом ситуації чи без її урахування, під впливом оточення, тяжкого збігу обставин, інших факторів, не здатність відмовитися від учинення кримінального правопорушення) [5, с. 55–65]. Досліджуючи особу неповнолітнього грабіжника, Б. Ю. Бистрицький акцентує лише на окремих властивостях: вік; стать; місце проживання; характеристики родини; ставлення до праці чи навчання; повторність учинення кримінального правопорушення; в групі або ні; вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин; тип правопорушника [21, с. 27, 31–34]. Схожий підхід стосовно осіб неповнолітніх крадіїв демонструє й Ю. В. Рудницька, наводячи відомості лише щодо віку; статі; характеристик родини; ставлення до праці чи навчання; учинення кримінального правопорушення в групі; вживання алкоголю; перебування на обліку правоохоронних органів; попередня судимість [149, с. 74–78]. За цією ж категорією правопорушників І. В. Сорока вказує на такі властивості: стать; вік; характеристики родини; ставлення до праці чи навчання; в групі або ні; попередня судимість; освіта; місце проживання; місце навчання; повторність учинення кримінального

правопорушення; стан алкогольного (наркотичного) сп'яніння під час учинення кримінального правопорушення [162, с. 82, 89, 91]. За результатами вивчення особи неповнолітнього хулігана К. В. Бахчев наводить дані про вік; стать; місце проживання; характеристики родини; ставлення до праці чи навчання; стан алкогольного (наркотичного) сп'яніння під час учинення кримінального правопорушення; перебування на обліку у нарколога, психіатра [11, с. 72–76].

З урахуванням вказаних вище позицій науковців, зокрема, спираючись в цілому на думку О. О. Андрєєва щодо виділення трьох груп відомостей, пропонуємо досліджувати особу правопорушника, що спричиняє тілесні ушкодження, за такими ознаками:

1) соціально-демографічні: стать; вік; освіта; ставлення до праці чи навчання; матеріальний стан, характеристики родини (кількість батьків, їх спроможність до повноцінного виховання внаслідок хвороби чи постійної (тимчасової) відсутності вдома); місце проживання, житлові умови;

2) психофізіологічні: психологічні особливості (агресивність, ворожість до оточення, цинізм, інші негативні риси характеру), у тому числі й психічні аномалії, наявність розумової відсталості, не пов'язаної з психічним захворюванням; використання вільного часу (хобі; інтереси; участь у молодіжних неформальних об'єднаннях (рухах); звички; вживання алкоголю, наркотиків й стан під час учинення кримінального правопорушення тощо); перебування на обліку в нарколога, психіатра; відносини у родині (знущання з боку батьків чи інша їх аморальна поведінка; вживання ними алкоголю, наркотиків; спроби суїциду у підлітка); відносини з найближчим оточенням (сусідами, друзями, особами за місцем роботи чи навчання; характер їх впливу на суб'єкта кримінального правопорушення), контакти з раніше засудженими, наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення; фізичний розвиток неповнолітнього (сильний, середній, слабкий, зайняття спортом);

3) кримінальні ознаки: наявність на обліку НП й фактів попередніх правопорушень, судимості; учинення кримінального правопорушення в групі (лише неповнолітніх, за участю дорослих).

Зазначений перелік властивостей було використано для формування криміналістично вагомих типових рис особи неповнолітнього правопорушника, який спричиняє тілесні ушкодження [77, с. 29].

Розглянемо соціально-демографічні ознаки особи неповнолітнього правопорушника, починаючи зі статі. О. М. Дуфенюк зазначає, що

правопорушення переважно учиняють неповнолітні юнаки (92,3 %) [26, с. 898]. За даними дослідження В. В. Логінової, правопорушення проти здоров'я частіше учиняють чоловіки (84 %), а вчинення цього кримінального правопорушення жінкою є нетиповим і спостерігається лише у 16 % [112, с. 68]. Є. Г. Сахарова вказує, що спричинення шкоди здоров'ю більше учиняють чоловіки (78,2 %) [154, с. 59]. С. О. Сафронов щодо умисного заподіяння тяжкого та середньої тяжкості тілесних ушкоджень також констатує перевагу чоловіків (87 %) [152, с. 5]. Науковці, що досліджували спричинення умисних тяжких тілесних ушкоджень, у тому числі й тих, що призвели до смерті потерпілого, одностайні у тому, що переважно такі посягання учиняють чоловіки: О. В. Беспечний (84 %) [20, с. 60], В. Г. Дрозд (88 %) [57, с. 50], Т. О. Лускатова (88,8 %) [121, с. 35]. О. О. Андрєєв дослідив, що під час учинення вбивств превалюють (92 %) неповнолітні чоловічої статі [5, с. 55]. За даними Б. Ю. Бистрицького, неповнолітніми чоловічої статі учиняється 73,8 % грабежів [21, с. 27].

За нашими даними (аналіз матеріалів кримінальних проваджень), неповнолітні хлопці учиняють 85 % тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, дівчата відповідно – 15 %. Респонденти з числа практичних працівників НП вказали 79 % та 21 % відповідно [77, с. 30].

Характеристика підлітків-правопорушників має певні особливості порівняно з цими ж властивостями правопорушників з інших соціально-вікових груп. Є думка, що 16–17 років – найбільш криминогенний вік у неповнолітніх правопорушників [26, с. 898]. Серед осіб, які заподіюють тілесні ушкодження, 15 % вчиняють неповнолітні, зазначає В. В. Логінова [112, с. 68]. Згідно зі ст. 22 КК України вік, з якого настає кримінальна відповідальність за злочини, передбачені ст. 121–122, становить 14 років. За іншими видами досліджуваних посягань (ст. 123–125, 128 КК України) підлітків притягають до кримінальної відповідальності з 16 років. Результати нашого дослідження (за матеріалами кримінальних проваджень) показали такий розподіл у віці неповнолітніх, які спричиняють тілесні ушкодження: 14–15 років – 22 %, 16–17 років – 78 %. За результатами опитування правоохоронців – 26 % та 74 % відповідно [77, с. 31].

Науковці наводять цікаві відомості щодо освіти неповнолітніх, які вчиняють різні види кримінальних правопорушень. За даними О. М. Дуфенюк, серед неповнолітніх найвищий показник (67,6 %) в осіб, які мають неповну середню освіту, а найменший (0,8 %) – в неграмотних підлітків, які не мали навіть початкової освіти [26, с. 898]. О. О. Андрєєв встановив, що 85 % неповнолітніх убивць мають базову

середню освіту, приблизно 10 % – повну середню, 5 % – професійно-технічну [5, с. 55]. За даними дослідження І. В. Сороки, лише 5 % неповнолітніх крадіїв мали середню технічну (спеціальну) освіту, 5 % – середню, 35 % – неповну середню й продовжують навчання, 51 % – навчалися у школах до дев'ятого класу [162, с. 82].

Отримані нами результати (за матеріалами кримінальних проваджень) свідчать, що неповнолітні, які спричиняли тілесні ушкодження, переважно мали базову середню освіту (55 %), 28 % – повну середню, 9 % – неповну базову середню, 7 % – неповну середньо-спеціальну освіту. Опитані практичні працівники надали такі відомості: 48 %, 29 %, 13 % та 10 % відповідно [77, с. 31].

Щодо ставлення неповнолітніх правопорушників до праці та навчання вчені наводять такі відомості. За результатами дослідження О. О. Андрєєва, 72 % осіб неповнолітніх вбивць раніше не працювали, а 16 % працювали тимчасово [5, с. 56]. Більшість неповнолітніх крадіїв не навчалися (65 %) та не працювали (87 %), вказує І. В. Сорока [162, с. 87]. За дослідженням Ю. В. Рудницької, 50 % неповнолітніх крадіїв є учнями середніх навчальних закладів, 30 % – студенти професійно-технічних навчальних закладів, 20 % – не працюють і не навчаються [149, с. 78]. За результатами нашого дослідження (за матеріалами кримінальних проваджень), 34 % неповнолітніх не навчалися та не працювали, навчалися – 55 %, працювали – 11 %. Респонденти вказали дещо відмінні відомості, а саме: 52 %, 39 % та 9 % відповідно [77, с. 32].

Суб'єктами кримінальних правопорушень часто стають неповнолітні, які виховуються у неповних чи неблагополучних родинах, члени яких є алкоголіками, наркоманами, раніше судимими; які залишені без нагляду з боку батьків та педагогів, не навчаються, жебракують, бродяжать, перебиваються випадковими заробітками [71, с. 746–747]. Проте, на думку Б. М. Головкина, контингент неповнолітніх, які конфліктують із законом, втратив колишню стратифікацію за соціальним походженням, й кримінальна поведінка однаково притаманна як дітям формально благополучних сімей, так і тим, сім'ї яких опинились у тяжких життєвих обставинах [46, с. 209]. За даними О. М. Дуфенюк, 19,4 % неповнолітніх правопорушників жили дуже бідно, 22,2 % – бідно, 33,3 % – із середніми доходами, 16,6 % – жили в достатку, 2,7 % – у заможних родинах [26, с. 898]. О. О. Андрєєв за результатами дослідження осіб неповнолітніх вбивць констатує, що 53 % з них проживали у неповних родинах, зокрема 44 % росли з матір'ю без батька, 5 % – з батьком, 2 % – з вітчимом, 1 % – з мачухою

[5, с. 57]. Отримані нами результати (за матеріалами кримінальних проваджень) свідчать, що неповнолітні, які спричиняли тілесні ушкодження, переважно (48 %) мешкали у неповних родин, 43 % – у повних, 8 % – виховувались опікунами чи у дитячих будинках, 1 % – часто мешкали поза родиною, оскільки зникали з дому. Результати опитування правоохоронців – 50 %, 41 %, 7 %, 2 % відповідно [77, с. 32].

Як одну з причин криміногенного характеру, що впливає на формування поведінки підлітків, науковці відмічають низьке матеріальне забезпечення. За результатами дослідження Б. Ю. Бистрицького, на момент учинення грабежу 28,5 % підлітків не мали постійного місця проживання, 49,2 % проживали у місті, 22,3 % – у сільській місцевості [21, с. 32]. К. В. Бахчева зазначає, що 24 % неповнолітніх хуліганів не мали постійного місця проживання [11, с. 76]. Вивчення нами матеріалів кримінальних проваджень показало, що більшість (73 %) неповнолітніх, які учиняли правопорушення досліджуваної категорії, проживали у містах, 27 % – у сільській місцевості. Крім того, 64 % мешкали у власному (родинному) будинку чи квартирі, 36 % – не мали власного житла та постійного місця проживання. Аналіз відповідей респондентів показав, що 67 % осіб проживали у містах, 33 % – у сільській місцевості; 70 % – у власному (родинному) житлі, 30 % – не мали такої змоги [77, с. 31].

Розглянемо психофізіологічні ознаки особи неповнолітнього правопорушника, який спричиняє тілесні ушкодження. Вчені зазначають, що у віці до 14 років відбувається накопичення негативних, антисуспільних поглядів та звичок, дія яких виявляється пізніше. Молодь з малозабезпечених сімей особливо відчуває різницю у доходах; зростає відчуття заздрості, невпевненості, ущемлення, що як психологічна компенсація породжує жорстокість і агресивність. О. О. Левендаренко зазначає, що в молодшому підлітковому віці та у старших підлітків загострюється проблема, пов'язана з відчуттям дорослості. Вони здатні до вчинення непередбачених поступків для доведення своєї зрілості. У кінці підліткового періоду це відчуття трансформується у почуття самоствердження, що виявляється в бажанні відзначитися, показати індивідуальність, оригінальність. Однак ці вікові особливості самі собою не призводять до вчинення правопорушень. Лише присутність антисоціальної складової, що зумовлюється особливостями їх життя та виховання, може сприяти вчиненню суспільно небезпечних дій. Підліток прагне відчути повагу колективу, а будь-яке приниження його гідності спонукає на пошуки засобів

підтримання свого авторитету, що досягається шляхом бійок, непристойних виразів тощо [105, с. 21, 27].

За дослідженням Р. І. Благути, чинниками агресивної поведінки підлітків є такі: виховання в сім'ї та в системі освіти, де можуть бути заохочення, сприяння та провокація агресії; вплив групи однолітків, зокрема неформальних молодіжних об'єднань; вплив юнацької субкультури; вплив засобів масової комунікації та комп'ютерних технологій тощо [25, с. 8]. Р. М. Кулаков визначає фактори, що впливають на формування неповнолітнього правопорушника (негативний вплив родини, безпосереднього оточення, засобів масової інформації, недоліки побутового, шкільного виховання тощо) та умови, що сприяють скоєнню кримінальних правопорушень (недоліки організаційного характеру, завдяки яким особи отримують змогу здійснити свої наміри) [101, с. 379].

Демонстрація на телебаченні насильства, жорстокості негативно впливає на молодь, яка внаслідок цього стає більш ворожою до оточення, жорстокою, втрачає співчуття. Слід зазначити, що останнім часом «популярним» серед неповнолітніх став так званий булінг, що виливається у поширенні в мережі «Інтернет» або за допомогою мобільного зв'язку фото- й відеозображень, де, як правило, група однолітків принижують підлітка, нерідко відбувається його побиття, спричинення тілесних ушкоджень [77, с. 34].

За дослідженням Д. В. Петрова, у 81,3 % неповнолітніх грабіжників та 66,7 % розбійників було діагностовано розлади психіки й поведінки особистості різного походження, зокрема залежність від психоактивних речовин (38,5 % та 50 % відповідно), органічний розлад особистості (30,8 % та 50 %), крім того, у 23,1 % грабіжників виявлено легку розумову відсталість та не соціалізований розлад поведінки (7,6 %). За результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень нами не було виявлено випадків психічних аномалій чи наявності розумової відсталості у неповнолітніх, що спричиняли тілесні ушкодження [77, с. 34].

Дослідимо думки науковців щодо дозвілля, звичок тощо правопорушників-підлітків. О. О. Андреев констатує, що неповнолітніх вбивць характеризують вкрай антисоціальні інтереси та прагнення: пияцтво (65 %); наркоманія (34 %); розваги та дозвілля (78 %); контакти з особами антигромадської поведінки, раніше засудженими (40 %); аморальні зв'язки та стосунки (27 %) [5, с. 60]. В. О. Тараненко звертає увагу на молодіжний рух скінхедів та його окремі угруповання, дії яких непокоять суспільство. На рахунку молодиків погром 13 квітня 2002 р.

Центральної синагоги у Києві, напади на представників кримсько-татарського населення [185, с. 154–156]. Отримані нами відомості (за матеріалами кримінальних проваджень) свідчать, що 43 % неповнолітніх спричиняли тілесні ушкодження у стані алкогольного, 10 % – наркотичного сп'яніння. Схожі дані вказали опитані правоохоронці, 44 % та 10 % відповідно [77, с. 35].

За даними дослідження К. В. Бахчева, 1 % неповнолітніх хуліганів перебували на обліку у наркологічному та 1 % – у психоневрологічному диспансері [11, с. 73]. За результатами вивчення нами матеріалів кримінальних проваджень підсумовуємо, що 2 % осіб перебували на обліку психоневрологічного, 2 % – наркологічного диспансеру. Респонденти надали відомості щодо 3 % та 1 % відповідно [77, с. 35].

Велику роль у формуванні особи неповнолітнього відіграє сім'я. Хоча всі батьки наділені однаковими правами та обов'язками щодо виховання дітей, у кожній сім'ї виховний процес відбувається по-різному. Формальна участь батьків у вихованні дітей, відсутність контролю за їх поведінкою містить великі ризики ранньої алкоголізації, наркотизації, входження до неформальних груп криміногенної спрямованості, життєдіяльність яких протікає на вулицях, у дворах тощо. Основними соціально-негативними властивостями сім'ї, що здійснюють криміногенний вплив на поведінку неповнолітніх, є: виховання дітей в умовах неповної сім'ї; наявність судимих родичів; зловживання спиртними напоями, скандали, бійки, сексуальна розбещеність; важке матеріальне становище, погані житлові умови сімей, відсутність окремої кімнати для дітей, потреба в харчуванні, одязі; правовий нігілізм дорослих членів родини; грубість, жорстокість, насильство [77, с. 36]. Наприклад, 25 лютого 2012 р., приблизно о 15 год, перебуваючи за місцем свого проживання, неповнолітня Д., яка мешкала у неповній родині та виховувалась без батька, вчинила бійку зі своєю старшою сестрою, внаслідок невиконання останньою заборони матері щодо перегляду Д. телевізійних програм. Під час сварки старша сестра нанесла Д. удар долонею в обличчя, після чого та, взявши на кухні сокиру, запропонувала сестрі взяти її у неї з рук, а коли та відмовилась, нанесла їй не менше 15 ударів сокирою по голові. Оскільки старша сестра намагалась захиститись від ударів сокири лівою рукою, додатково було пошкоджено й ліву долонь. Проведеною судово-медичною експертизою вказані тілесні ушкодження були визнані тяжкими за ознакою небезпеки для життя [166].

За даними О. М. Дуфенюк, 40 % майбутніх правопорушників не відчували позитивного впливу родини, а 30 % зростали в атмосфері

сімейних негараздів, насильства, аморальності [26, с. 898]. О. О. Андреев констатує, що 40 % неповнолітніх убивць мали раніше засуджених близьких родичів, у 42 % один з батьків систематично вживав алкоголь, 45 % близьких родичів страждали алкогольною залежністю чи наркоманією, 10 % підлітків учиняли в дитинстві спроби суїциду [5, с. 57, 59]. За результатами дослідження І. В. Сороки, у 32 % неповнолітніх крадіїв батьки притягалися до кримінальної відповідальності [162, с. 87]. На підставі результатів опитувань неповнолітніх грабіжників та розбійників Д. В. Петров акцентує на тому, що лише 33,3 % батьків (опікунів тощо) цікавилися життям дітей, 37,8 % – робили це формально та інколи контролювали, 15,6 % – майже не цікавилися, 13,3 % – взагалі не цікавилися; у 46,7 % респондентів батьки постійно конфліктували та їм було не до виховання, у 24,4 % – зловживали алкоголем чи наркотиками, у 22,2 % – постійно були зайняті на роботі, у 6,7 % – влаштовували особисте життя. Серед членів родини 51,1 % вказаної категорії осіб не мали раніше засуджених, у 48,9 % вони були наявні, з останніх: 45,5 % – батько, 18,2 % – брат, 13,6 % – мати, 13,6 % – дід, 9,1 % – дядько [134, с. 69–70]. Б. Ю. Бистрицький зазначає, що 67,0 % неповнолітніх грабіжників є вихідцями з неблагополучних сімей [21, с. 33]. Результати нашого дослідження (за матеріалами кримінальних проваджень) свідчать, що певна частина (24 %) батьків страждали на алкоголізм чи наркоманію, у 35 % був раніше засудженим один з членів родини. Респонденти вказали 33 % та 28 % відповідно [77, с. 37].

Суттєвий, навіть іноді більший вплив на підлітка, ніж родина, здійснює його найближче оточення, особи, з якими він проводить вільний час, часто спілкується, які, на жаль, можуть провокувати, підбурювати його до учинення кримінального правопорушення. Стосовно проблеми втягнення молоді у протиправну діяльність можна зазначити, що особи, які втягують їх у протиправну діяльність, використовують недостатню правову інформованість молоді, проблему її незахищеності, юнацький максималізм, схильність до участі в акціях антигромадського характеру. Хоча більше чверті кримінальних правопорушень підлітки учиняють спільно з дорослими, не в усіх випадках у діях других є ознаки втягнення неповнолітніх до скоєння кримінального правопорушення, оскільки у великої частини дорослих різниця у віці з підлітком становить менше року та нерідко вони самі не можуть не тільки пояснити, а навіть зрозуміти, хто з них був ініціатором діяння. Б. М. Головкін зазначає, що в умовах зубожіння населення наявна тенденція до втягнення батьками та близькими родичами

неповнолітніх у протиправну діяльність, зокрема в 50 % неповнолітніх, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, батьки й близькі родичі мають судимості [46, с. 210]. Б. Ю. Бистрицький вказує, що 21,5 % неповнолітніх переважно учинили грабіж вперше, під впливом інших співучасників, зокрема й дорослих підбурювачів [21, с. 33]. Виконаний нами аналіз матеріалів кримінальних проваджень показав, що 27 % неповнолітніх спричинили тілесні ушкодження під впливом з боку осіб, що входили до їх найближчого оточення [77, с. 38].

Особа, перш ніж учинити агресивні дії щодо іншої, за логікою, має оцінити власні фізичні можливості та врахувати постійну (інвалідність тощо) чи тимчасову (стан алкогольного сп'яніння, хвороба тощо) неспроможність жертви надати гідний опір нападнику. Водночас, за ствердженням Т. О. Лускатової, 80,4 % правопорушників, які спричинили тяжкі тілесні ушкодження, що призвели до смерті потерпілого, мали середні фізичні дані: 14,4 % – слабкий та лише 5,2 % сильний фізичний розвиток [121, с. 39]. Однак, за даними О. О. Андрєєва, неповнолітні убивці гарно розвинені фізично, зокрема, 92 % з них займалися спортом чи вели активний, рухливий спосіб життя [5, с. 59]. Вивчення нами матеріалів кримінальних проваджень з числа тих, де відображені необхідні відомості (приблизно 21 %), показало, що 66 % неповнолітніх, які спричинили тілесні ушкодження, були гарно фізично розвинені внаслідок занять спортом чи фізичної праці [77, с. 38].

Розглянемо кримінальні ознаки осіб досліджуваної категорії. За даними вчених, у загальній кількості осіб, раніше засуджених за вчинення кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я, чисельність неповнолітніх вказаної категорії становить від 1 % до 3 % [128, с. 206]. Зокрема, О. В. Юровських вказує, що питома вага неповнолітніх 16–17 років, які спричинили тяжку шкоду здоров'ю, що призвела до смерті потерпілого, серед контингенту таких правопорушників становить 1 % [210, с. 72]. За даними О. О. Андрєєва, на обліку у поліції перебувало 34 % неповнолітніх убивць. Науковець відмічає, що 89 % осіб почали вчиняти правопорушення (крадіжки, грабежі, знищення або пошкодження майна) ще в дитячому віці, фактично з 8–10 років. Раніше не засудженими з них були 85 % [5, с. 63–64]. За даними Б. Ю. Бистрицького, 13,1 % неповнолітніх грабіжників за своїм типом мають чітко виражений криміногенний характер, є учасниками злочинних груп, були раніше засудженими [21, с. 33]. За даними дослідження К. В. Бахчева, лише 1 % неповнолітніх хуліганів були засудженими [11, с. 74]. І. В. Сорока

зазначає, що 86 % неповнолітніх крадіїв не мали судимості [162, с. 87]. Результати нашого дослідження свідчать, що 3 % неповнолітніх, які спричинили тілесні ушкодження, мають судимість. Анкетування правоохоронців показало схожі результати [77, с. 39].

Поглиблене вивчення особистості кожного співучасника необхідно для з'ясування їх ролі у вчиненні кримінального правопорушення, визначення ініціатора діяння. Груповий мотив є відображенням соціальної позиції як групи загалом, так і кожного з її членів. Групи, які створюються для спільного проведення часу підлітків, не відрізняються стійкістю, але якщо угруповання отримує антисупільне спрямування, воно характеризується стабільністю учасників, пов'язаних круговою порукою. За результатами виконаного дослідження С. А. Шалгуновою виявлено закономірність: чим більш тяжкий злочин учиняється молоді людиною, тим більша імовірність того, що його буде здійснено у групі, оскільки підтримка групи, з одного боку, надає впевненості й посилює результативність, з іншого – психологічно мінімізує почуття відповідальності за скоєне, сприяє переконаності у безкарності [200, с. 290]. Б. М. Головкін визначає, що посягання на життя й здоров'я особи заздалегідь плануються й учиняються злочинними групами змішаного вікового складу неповнолітніх та на кілька років старших дорослих [46, с. 211]. На думку В. В. Радаєва та М. В. Суботіної, в групі переважно об'єднуються друзі або добре знайомі особи, рідше – родичі; найчастіше це відносно стійкі групи, створені не для злочинних цілей, а спільного проведення часу, вживання спиртних напоїв тощо. Крім того, вчені стверджують, що тяжкість учинених групою кримінальних правопорушень залежить від участі у ній дорослого чи підлітка, який вже має злочинний досвід [99, с. 110]. За даними О. О. Андрєєва, неповнолітні вчиняють правопорушення в групі частіше разом з друзями за місцем проживання, дуже рідко – з товаришами з класу [5, с. 63]. Щодо групового характеру більшості кримінальних правопорушень неповнолітніх наголошують й інші науковці [1, с. 873; 44, с. 646; 71, с. 745]. Отримані нами відомості (за матеріалами кримінальних проваджень) свідчать, що 73 % неповнолітніх діяли групою, спричиняючи тілесні ушкодження, 27 % робили це одноосібно. Респонденти надали відомості щодо 66 % випадків групового учинення кримінальних правопорушень підлітками [77, с. 41].

Зазначене вище дозволило скласти типовий портрет неповнолітнього, який спричиняє тілесні ушкодження, зокрема, це особа чоловічої статі у віці 15–17 років з базовою середньою освітою,

яка переважно ще навчається, мешкає у неповній родині, у місті, має власне (родинне) житло, вчинила злочин у стані сп'яніння, але не перебуває на обліку в психоневрологічному чи наркологічному диспансері, гарно розвинена фізично, раніше не засуджена, діяла у складі групи [78, с. 8].

Одним із вагомих елементів криміналістичної характеристики є дані про особу потерпілого, оскільки суттєво сприяють діяльності щодо встановлення суб'єкта кримінального правопорушення. Зокрема, Є. О. Центров зазначає, що вчиняючи правопорушення, особливо на стадії підготовки, правопорушник оцінює не тільки обстановку, в якій він буде діяти, але й особу потерпілого (стать, вік, фізичну силу, інтелектуальні можливості, її морально-психологічні та інші особистісні особливості) [194, с. 58]. Водночас окремі науковці висловлюються щодо недоцільності віднесення відомостей про особу потерпілого до структури криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених з необережності. Зокрема, А. В. Іваниця та М. М. Єфімов щодо структури криміналістичної характеристики необережних вбивств зазначають, що суб'єкт вказаного виду діяння не має мети та мотивів учинення правопорушення проти людини, яка стає його жертвою; не передбачає, що конкретна, а не будь-яка особа може з'явитись у межах досяжності його небезпечної діяльності. Незважаючи на те, що між правопорушником і потерпілим можуть бути певні соціальні зв'язки (спільні робота, навчання, інтереси; місце проживання тощо), між категоріями «особа потерпілого» та «особа правопорушника» як елементами криміналістичної характеристики необережних вбивств не можуть бути побудовані сталі кореляційні зв'язки [62, с. 12]. Погоджуючись із вказаною думкою, маємо констатувати, що під час використання криміналістичної характеристики тілесних ушкоджень, спричинених неповнолітніми, не варто спиратись на відомості стосовно особи потерпілого. Відповідно, під час формування вказаної категорії нами не досліджувались дані щодо особи потерпілого, який отримав внаслідок необережних дій неповнолітнього тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження. Вище ми звертали увагу на думки науковців щодо зв'язків між особою правопорушника та її жертвою й значення таких зв'язків для розслідування [103, с. 158–159; 63, с. 201; 113, с. 204; 91, с. 286; 127, с. 15].

Систему даних щодо особи жертви кримінального правопорушення (потерпілого) у складі криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у вигляді трьох блоків

інформації пропонує О. І. Резнікова: відомості про криміналістично значущі ознаки, якості та властивості потерпілого; про особливості поведінки потерпілого; про зв'язки й відносини зі злочинцем. До першого блока вчена відносить соціально-демографічні дані (стать, вік, місце народження та проживання, національність, службу в армії, сімейний стан, освіта, професія, місце роботи чи навчання, матеріальне та житлове забезпечення (спільний бізнес, борги, кредити), судимість); соціально-психологічні дані (темперамент, риси характеру, спосіб життя, наявність психічних відхилень, емоційний і психічний стан до і під час вчинення кримінального правопорушення; соціальні зв'язки тощо); віктимні властивості потерпілого; до другого блоку – характеристики поведінки потерпілого, яка передувала вчиненню кримінального правопорушення (нейтральна, позитивна, негативна) з деталізацією віктимної поведінки; поведінки під час реалізації протиправного наміру (активна протидія кримінального правопорушення чи пасивна поведінка); поведінку після протиправного посягання; та до третього блоку – відомості щодо знайомства потерпілого і правопорушника, ступінь і обставини знайомства (за місцем проживання, навчання, роботи, відпочинку тощо); перебування потерпілого у родинних, сімейних або шлюбних відносинах з винним [146, с. 132]. Вивчати особу жертви тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, Т. О. Лускатова пропонує за такими ознаками: стать; вік; місце проживання, роботи та навчання; освіта; професія; культурний рівень; сімейний стан; матеріальне становище; ціннісні орієнтири; інтереси; звички; зв'язки та стосунки з іншими людьми, в тому числі зі злочинцем; фізіологічні; морально-психологічні; інтелектуальні особливості; психічні аномалії; відомості про спосіб життя; схильність до зловживання алкоголем чи наркотиками; злочинний досвід та наявність судимості; фізична сила; віктимність поведінки. Водночас науковець зазначає, що певну частину властивостей може знати лише співробітник, який здійснює розслідування, й частина таких даних не обов'язково фіксується у матеріалах кримінального провадження, зокрема відомості щодо культурного рівня, матеріального становища, ціннісних орієнтирів, інтересів, звичок, зв'язків та стосунків з іншими людьми (крім зв'язків зі злочинцем), морально-психологічних, інтелектуальних особливостей, психічних аномалій у жертви, а з'ясовуються лише тоді, коли безпосередньо стосуються виявлення обставин кримінального правопорушення й особи винного [121, с. 84].

На нашу думку, для дослідження особи потерпілого доцільно

обрати в загальному вигляді систему, за якою нами здійснювалось вивчення особи правопорушника, але частково її відкорегувати щодо окремих ознак, зважаючи на потенційну можливість побудови кореляційних зв'язків з іншими елементами криміналістичної характеристики та насамперед з особою правопорушника. З урахуванням вищевказаних позицій науковців пропонуємо здійснювати аналіз відомостей щодо особи потерпілого, якому неповнолітні спричинили тілесні ушкодження, за такими властивостями:

1) соціально-демографічні: стать; вік; освіта; сімейний стан; ставлення до праці чи навчання; місце проживання; наявність зв'язків зі злочинцем (родинні, професійні тощо; час їх формування);

2) психофізіологічні: психологічні особливості (агресивність, ворожість до оточення, цинізм, інші негативні риси характеру), у тому числі й психічні аномалії, наявність розумової відсталості, не пов'язаної з психічним захворюванням; використання вільного часу (хобі; інтереси; участь у молодіжних неформальних об'єднаннях (рухах); звички; вживання алкоголю, наркотиків й стан особи на момент кримінального правопорушення тощо); фізичний розвиток (сильний, середній, слабкий); віктимна поведінка потерпілого до учинення кримінального правопорушення (нейтральна, провокаційна без застосування фізичного впливу на винного та з його застосуванням); поведінка під час реалізації протиправного наміру (активна протидія кримінального правопорушення чи пасивна поведінка);

3) кримінальні ознаки: наявність судимості [77, с. 44–45].

Зазначений перелік властивостей було використано для формування криміналістично вагомих типових рис особи потерпілого, якому суб'єктом досліджуваної категорії кримінальних правопорушень було спричинено тілесні ушкодження.

Розглянемо соціально-демографічні ознаки особи потерпілого у зазначеній вище послідовності.

В. В. Логінова вказує, що у злочинах, пов'язаних із заподіянням тілесних ушкоджень, потерпілими переважно є чоловіки (69 %) [112, с. 67]. За даними С. О. Сафронова, здебільшого (57 %) тяжкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження отримували чоловіки [153, с. 33]. В. Г. Дрозд констатує, що із загальної кількості постраждалих внаслідок спричинення умисних тяжких тілесних ушкоджень чоловіки становлять 73 % [57, с. 55]. За результатами вивчення кримінальних справ Т. О. Лускатою жертвами спричинення умисних тяжких тілесних ушкоджень зі смертельними наслідками частіше стають чоловіки (71,2 %), жінки відповідно – 28,8 % [121, с. 85]. К. В. Бахчев

вказує, що найбільший рівень віктимності у випадках вчинення неповнолітніми хуліганства мають чоловіки (76 %) [11, с. 83]. М. С. Остапчук визначив, що у 13 % випадків потерпілими від розбійних нападів неповнолітніх підлітків стають жінки [131, с. 46]. За даними дослідження Б. Ю. Бистрицького (за матеріалами кримінальних проваджень), переважно жертвами неповнолітніх грабіжників є жінки (61 %), чоловіки відповідно – 39 % [21, с. 60]. О. В. Сіренко констатує, що потерпілими від крадіжок, грабежів та розбійних нападів, учинених неповнолітніми, переважно стають жінки (55 % випадків), чоловіки дещо менше (45 %) [159, с. 257].

Вивчення нами матеріалів кримінальних проваджень показало, що потерпілими від спричинених неповнолітніми тілесних ушкоджень переважно є чоловіки (75 % випадків). Результати анкетування правоохоронців надали близькі до вказаних результати (68 % відповідей).

Дослідивши загалом вік осіб, яким заподіюються тілесні ушкодження, В. В. Логінова констатує, що у 91 % це дорослі люди, які здатні чинити опір, зокрема, у віці 18–30 років (56 %), 31–40 (21 %), 41–50 (14 %), особи похилого віку за 50 років (7,4 %), неповнолітні до 18 років (1,6 %) [112, с. 67]. За результатами дослідження Т. О. Лускатової (матеріалів кримінальних справ), потерпілими, яким спричинили тілесні ушкодження, що призвели до їх смерті, стають особи до 14 років (1 %), від 14 до 19 років (5 %), 20–29 років (20,9 %), 30–39 (24,8 %), 40–49 (28,6 %), понад 50 років (19,7 %) [121, с. 85]. М. П. Яблоков зазначає, що потерпілими від кримінальних правопорушень неповнолітніх частіше усього стають їх однолітки, крім того вони посягають і на малолітніх [215, с. 279]. В. В. Радаєв та М. В. Суботіна вказують, що неповнолітні правопорушники можуть учиняти посягання на малолітніх та осіб похилого віку [99, с. 109]. Схожої думки дотримується О. М. Дуфенюк. Крім того, вчений констатує, що потерпілими можуть бути й дорослі особи, коли йдеться про груповий злочин [26, с. 899–900]. О. О. Андреев констатує, що за віковим складом жертви неповнолітніх убивць розподіляють таким чином: до 10 років – 3 % випадків, 10–14 років (10 %), 14–18 (22 %), 18–35 (36 %), 35–55 (14 %), понад 55 (15 %) [5, с. 50]. К. В. Бахчев визначив жертв неповнолітніх хуліганів за віковим критерієм так: особи до 16 років – 23 % випадків, від 16 до 25 років – 49 %, 25–35 (11 %), 35–45 (9 %), від 45 та старше (8 %) [11, с. 84]. Б. Ю. Бистрицький зазначає, що потерпілими від неповнолітніх грабіжників є особи до 14 років (9,5 % випадків), 14–18 років (21,9 %), 18–25 (13,3 %), 25–35 (12,4 %), 35–50 (10,5 %), 50–60

(10,5 %), старші 60 років (21,9 %) [21, с. 60]. За результатами дослідження О. В. Сіренко, потерпілими від крадіжок, грабежів та розбійних нападів, учинених неповнолітніми, стають особи у віці 12–17 років (14 %), 18–29 (49 %), від 30 років та старше (70 %) [159, с. 257].

Відомості, отримані нами під час вивчення матеріалів кримінальних проваджень, дозволили визначити такий за віковим критерієм розподіл жертв спричинення тілесних ушкоджень неповнолітніми: особи до 17 років (25,1 %), від 18 до 39 років (39,8 %), 40–59 (17,2 %), від 60 років (17,9 %). Опитування респондентів надало такі результати: 28,2 %, 37,1 %, 18,4 % та 16,3 % відповідей відповідно.

О. В. Беспечний звертає увагу на невисокий освітній рівень потерпілих, здоров'ю яких спричинено тяжку шкоду, зокрема, це особи з середньою та середньою спеціальною освітою (60,9 %), неповною середньою освітою (23,1 %), з незакінченою неповною середньою чи взагалі без освіти (15,3 %) [20, с. 69]. За результатами дослідження Б. Ю. Бистрицького, 37,1 % потерпілих від неповнолітніх грабіжників мали вищу освіту чи здобували її, 36,2 % – середню спеціальну, 26,9 % – мали середню освіту або ще навчалися у школі [21, с. 60]. О. В. Сіренко зазначає, що потерпілими від крадіжок, грабежів та розбійних нападів, учинених неповнолітніми, є особи, які мають вищу (39 %), середню освіту (41 %) та не мають її взагалі (52 %) [158, с. 257].

Вивчення нами матеріалів кримінальних проваджень показало, що жертви спричинення тілесних ушкоджень неповнолітніми мали повну чи неповну вищу освіту (23,1 %), повну чи неповну середню спеціальну (27,4 %), середню освіту (22,3 %), навчалися у школі (22,2 %), не мали освіти (5,0 % випадків). За результатами анкетування правоохоронці надали відомості: 20,2 %, 24,6 %, 25,1 %, 26,9 %, 3,2 % відповідно.

За даними О. В. Беспечного, 58,4 % осіб, яким було спричинено тяжку шкоду здоров'ю, не перебували у шлюбі [20, с. 69]. К. В. Бахчев констатує, що 71 % потерпілих від групового хуліганства були неодружені, 29 % перебували у шлюбі [11, с. 69]. Б. Ю. Бистрицький зазначає, що неповнолітні грабіжники посягали як на неодружених осіб (61,9 %), так і на тих, що перебували у шлюбі (38,1 %) [21, с. 60]. За результатами дослідження О. В. Сіренко, потерпілими від крадіжок, грабежів та розбійних нападів, учинених неповнолітніми, стають як неодружені особи (30 %), так і ті, які перебували у шлюбі (20 %) [158, с. 258].

За результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень маємо констатувати, що 55,3 % осіб, яким було спричинено тілесні ушкодження неповнолітніми, перебували у шлюбі, інші (44,7 %) були

неодруженими. Відповіді анкетованих правоохоронців були дещо відмінні, 40,3 % та 59,7 % відповідно.

В. Г. Дрозд зазначає, що кожен четвертий потерпілий, якому було спричинено умисні тяжкі тілесні ушкодження, навчався, зокрема, у школі (7,5 %), коледжі (4,8 %), інституті (13 %); особи, які працювали, становлять майже половину випадків, зокрема, на підприємстві (17,1 %), в установі (10,3 %), займались підприємництвом (11,6 %), керували чи володіли фірмою (8,2 %); не працювали та не навчались – 19,9 % [57, с. 55]. Результати дослідження О. В. Беспечного свідчать, що жертвами спричинення тяжкої шкоди здоров'ю переважно стають непрацюючі особи або ті, що не мають постійного заробітку (55,8 %); частка працюючих становить 25,3 %, пенсіонерів – 13,7 %, учнів – 5,2 % [20, с. 69]. Проаналізувавши матеріали кримінальних справ, Т. О. Лускатова констатує, що у 23 % випадків потерпілі, яким спричинили умисні тяжкі тілесні ушкодження зі смертельними наслідками, працювали (на заводі, фабриці – 6,8 %, будівництві – 6,1 %, торгівлі – 5 %, транспорті – 1,8 %), 7,9 % навчались (у технікумі, училищі – 2,5 %, навчальних закладах інших типів, крім коледжу – по 1,8 %), але більшість (69,1 %) не обтяжували себе вказаними видами діяльності [121, с. 86]. За даними О. О. Андрєєва, у 13 % випадків жертвами неповнолітніх убивць були не зайняті працею особи, 7 % потерпілих під час вчинення кримінального правопорушення виконували свої службові обов'язки й перебували на робочому місці, 18 % – відпочивали, розважались або в інший спосіб проводили вільний час [5, с. 50–51]. К. В. Бахчев зазначає, що 49 % потерпілих від групового хуліганства були працюючими особами, 37 % – навчалися, 14 % – не працювали і не навчалися [11, с. 83–84]. М. С. Остапчук констатує, що жертвами неповнолітніх розбійників стають школярі (35 % випадків), учні ПТУ (12 %), студенти закладів вищої освіти (7,3 %), робітники (4,7 %), пенсіонери та безробітні (1,4 %) [131, с. 46]. За даними Б. Ю. Бистрицького, 45,7 % потерпілих від неповнолітніх грабіжників працювали, 35,2 % – навчалися, 19,1 % – не працювали та не навчалися [21, с. 60]. О. В. Сіренко вказує, що жертвами крадіжок, грабежів та розбійних нападів, учинених неповнолітніми, стають особи, які на час учинення кримінального правопорушення працювали (23 %), навчалися (25 %), інші не працювали й не навчалися [158, с. 257].

Результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень показали, що працювали 44,1 % потерпілих від спричинення тілесних ушкоджень неповнолітніми, 38,3 % – навчалися, 17,6 % – не працювали та не навчалися. Респонденти надали такі відомості: 49,2 %, 33,3 % та

17,5 % відповідно.

Результати дослідження В. Г. Дрозд свідчать, що потерпілі від спричинення умисних тяжких тілесних ушкоджень мешкали в одній квартирі зі злочинцем (26 % випадків), в під'їзді одного будинку (1,8 %), в одному будинку (7,4 %), на одній вулиці (6,8 %), в одному населеному пункті (47,6 %), в різних населених пунктах (9,3 %) [57, с. 56]. Т. О. Лускатова констатує, що потерпілими, яким було спричинено умисні тяжкі тілесні ушкодження, що призвели до їх смерті, були 94,9 % місцевих мешканців, 2,9 % – з іншого населеного пункту в межах області, 1,5 % – з іншої області, 0,7 % – з іншої країни [121, с. 85]. За даними О. О. Андрєєва, 78 % жертв неповнолітніх вбивць були місцевими мешканцями, 13 % – особами без певного місця проживання [5, с. 50]. М. С. Остапчук зазначає, що стосовно потерпілих, що проживають з неповнолітніми розбійниками в одному районі, учиняється 1,3 % діянь [131, с. 47].

Результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень свідчать, що 94 % потерпілих від спричинення тілесних ушкоджень неповнолітніми були місцевими мешканцями, 3 % мешкали в іншому населеному пункті області, 3 % проживали в іншій області. Анкетовані правоохоронці надали такі відомості: 91 %, 3 %, 3 % відповідно.

В. В. Логінова констатує, що особи, які учиняють правопорушення, передбачені ст. 121–123, 125, 128 КК України, скоюють їх щодо випадкових знайомих (28 % випадків), родичів (24 %), раніше незнайомих осіб (20 %), друзів (19 %), колег по роботі (9 %) [113, с. 204]. За даними Є. Г. Сахарової, у 46,6 % випадків потерпілий, якому спричинено шкоду здоров'ю, перебуває у родинних відносинах зі злочинцем, у 33,2 % – вони є знайомими (за місцем мешкання, роботі, навчанню тощо), 3,6 % – познайомились безпосередньо перед учиненням кримінального правопорушення [154, с. 68]. На думку О. М. Дуфенюк, типовими потерпілими є знайомі особи неповнолітнього й такі, яких він відвідував за місцем мешкання [26, с. 900]. В. В. Радаєв та М. В. Суботіна вказують на часті посягання неповнолітніми щодо близьких родичів, коли це пов'язано з тривалою конфліктною обстановкою у родині, п'янством потерпілих, що тероризують сім'ю [99, с. 109]. О. О. Андрєєв зазначає, що 40 % потерпілих від дій неповнолітніх убивць раніше не були з ними знайомі, 23 % – малознайомі, 25 % – добре знайомі та 12 % – родичі [5, с. 109]. К. В. Бахчев визначив, що у 10 % випадків жертви хуліганства були у сімейних чи подружніх стосунках із винним, 17 % – були знайомими [11, с. 83]. За даними М. С. Остапчук, жертви неповнолітніх розбійників

у 18,7 % випадків раніше не були знайомі з винними, 7,3 % – були малознайомі [131, с. 47]. Б. Ю. Бистрицький констатує, що лише 2,9 % потерпілих від неповнолітніх грабіжників мали з ними родинні зв'язки, 21 % – були особисто знайомі чи навіть перебували у дружніх стосунках у зв'язку з роботою, навчанням тощо, 35,2 % – знайомі внаслідок випадкових зустрічей (на вулицях, у кафе, барах, клубах тощо), 40,9 % – знайомими не були [21, с. 57–58].

За результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень неповнолітні, що спричиняли тілесні ушкодження, були знайомі з потерпілим (35,1 % випадків), перебували у родинних стосунках (23,5 %), були малознайомі чи познайомились перед учиненням кримінального правопорушення (22,1 %), не були знайомі (19,3 %). Респонденти надали відомості: 37,4 %, 20,2 %, 19,8 %, 22,6 % відповідно.

Розглянемо психофізіологічні ознаки потерпілих від спричинення тілесних ушкоджень неповнолітніми. На думку А. О. Каревої, умисно спричиняють шкоду здоров'ю емоційно нестійкі особи та епілептоїди, що також характерно й для хуліганських проявів, пов'язаних зі спричиненням тілесних ушкоджень. Астеніки скоюють вказані діяння зі страху, внаслідок неправильної оцінки ситуації, а гіпертимний тип у фазі підвищеного настрою учиняє будь-які правопорушення залежно від незадоволених потреб [76, с. 87]. За результатами дослідження К. В. Бахчева, 1 % потерпілих від дій неповнолітніх хуліганів мали різні психічні відхилення [11, с. 83]. О. В. Сіренко зазначає, що 2 % потерпілих від крадіжок, грабежів та розбійних нападів, учинених неповнолітніми, мали психічні відхилення [131, с. 157]. Виконане нами дослідження не виявило випадків психічних відхилень у потерпілих аналізованої категорії кримінальних правопорушень.

М. П. Яблоков вказує на можливість спричинення тілесних ушкоджень одноліткам неповнолітнього у бійці ворожих молодіжних угруповань; особам, які перебувають у стані алкогольного сп'яніння; бомжам [215, с. 270]. За даними Є. Г. Сахарової, потерпілі, яким було спричинено шкоду здоров'ю, переважно (86,4 %) були у стані алкогольного сп'яніння [154, с. 69]. Т. О. Лускатова визначила, що 73 % потерпілих, яким спричинили умисні тяжкі тілесні ушкодження зі смертельними наслідками, перебували у стані алкогольного сп'яніння, інші (27 %) були тверезими [121, с. 86]. О. О. Андрєєв констатує, що 60 % жертв убивств, учинених неповнолітніми, на момент кримінального правопорушення були у стані алкогольного сп'яніння, з них 9 % розпивали спиртне разом з винним [5, с. 50]. К. В. Бахчевим

встановлено, що 29 % потерпілих від неповнолітніх хуліганів були схильні до вживання алкоголю, 1 % – до наркотичних засобів [11, с. 83]. Б. Ю. Бистрицький зазначає, що 52,4 % потерпілих від неповнолітніх грабіжників характеризувались позитивно, 30,4 % – мали схильність до вживання алкоголю, 12,4 % – уживали наркотичні чи токсичні засоби, 4,8 % – вели аморальний спосіб життя. На момент учинення на них посягання 31,4 % були тверезими, 36,2 % – перебували у стані алкогольного сп'яніння, 13,3 % – наркотичного або токсичного сп'яніння [21, с. 60].

Результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень свідчать, що потерпілі, яким неповнолітні спричинили тілесні ушкодження, здебільшого були у стані алкогольного сп'яніння (57,5 % випадків), інші були під дією наркотиків (1,1 %), у тверезому стані (41,4 %). Респонденти надали дещо відмінні відомості: 69,7 %, 5,3 %, 25,0 % відповідно.

Тож неповнолітні, які спричиняють тілесні ушкодження, не досить часто в ролі жертв обирають осіб у зміненому фізіологічному стані, що виглядають як нездатні надати фізичний опір. Про це свідчать й інші дані. Наприклад, за результатами дослідження матеріалів кримінальних справ про спричинення умисних тяжких тілесних ушкоджень, що призвели до смерті потерпілого, Т. О. Лускатова констатує відсутність цілеспрямованого вибору слабких жертв. Переважно ушкодження отримували середньо фізично розвинуті особи (54 %), ніж слабкі (10,1 %) та сильні (2,9 %) [121, с. 85–86]. Отримані нами під час вивчення матеріалів кримінальних проваджень відомості також вказують, що потерпілими є переважно особи середнього фізичного розвитку (42,1 %), а не слабкі (35,8 %) чи сильні (22,1 %). Респонденти надали такі відомості: 51,4 %, 39,2 %, 9,4 % відповідно.

Розглядаючи криміналістичну характеристику заподіяння тілесних ушкоджень, А. Ф. Волобуєв констатує, що індивідуальна віктимність потерпілого (потенційна здатність, зумовлена біофізичними, психологічними та соціальними якостями, стати жертвою кримінального правопорушення у відповідній ситуації) може бути пов'язана з антисоціальним способом життя, зокрема сварок та бійок на ґрунті побутових конфліктів, пияцтва та хуліганства, коли провокуючим фактором часто є їх власна поведінка [19, с. 40]. За даними Є. Г. Сахарової, потерпілий до спричинення йому тілесних ушкоджень уживав алкоголь разом з підозрюваним (36,6 % випадків), був ініціатором сварки, бійки тощо (17,1 %), поводить себе нейтрально (8,9 %), сварка відбулась з вини обох осіб (48,4 %) [154, с. 68].

В. Г. Дрозд зазначає, що потерпілий у 30,0 % випадків ображав словами чи жестами особу, яка надалі спричинила йому умисні тяжкі тілесні ушкодження, чи іншу особу; першим розпочав фізичний вплив – 20,0 %; першим почав сваритись (15,0 %) або чіплятись до будь-кого (15,0 %); мав інші варіанти поведінки (20,0 %) [57, с. 59]. О. О. Андреев зазначає, що у 11 % потерпілих від убивств, скоєних неповнолітніми, поведінка була протидіючою; дії 30 % осіб не перебували у причинному зв'язку зі вчиненням кримінального правопорушення (нейтральна поведінка), а поведінка 59 % потерпілих була віктимною (негативною, аморальною, провокаційною) [5, с. 49]. Результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень дозволили К. В. Бахчеву констатувати, що у 27 % випадків поведінка потерпілих від дій неповнолітніх хуліганів була провокаційною, у 15 % – нейтральною, у 42 % – сприяючою, у 16 % – протидіючою. Науковець також додає, що нейтральна поведінка потерпілих була, коли хулігани учиняли дії стосовно звичайних перехожих [11, с. 81].

Відомості, отримані під час вивчення матеріалів кримінальних проваджень, свідчать про такі види віктимної поведінки потерпілих, яким неповнолітні спричинили тілесні ушкодження: провокуючу (22,8 % випадків), обидва були ініціаторами бійки (17,1 %), нейтральну (60,1 %). Респонденти з числа правоохоронців надали такі відомості: 18,9 %, 16,3 % та 64,8 % відповідно.

Прикладом провокуючої поведінки потерпілого варто вказати такий. В ніч з 08 на 09 липня 2011 р. на вул. Придніпровській у с. Нова Тягинка Білозерського району Херсонської області неповнолітні З. разом з І., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння й проходячи біля зупинки транспорту, побачили односельця К., в якого поцікавились, чого він там сидить. У відповідь останній почав висловлюватись на адресу З. та І. нецензурною лайкою, внаслідок чого неповнолітні, маючи умисел, спрямований на заподіяння тілесних ушкоджень, нанесли К. численні удари руками та ногами по голові, внаслідок яких 18 липня 2011 р. останній помер¹.

За даними Є. Г. Сахарової, у 51 % випадків спричинення шкоди здоров'ю була змога спротиву з боку потерпілого, у 2,9 % – він здійснював активну протидію (душив, наносив удари у відповідь), 34,2 % – не надавали спротиву [154, с. 68–69]. Результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень доводять, що лише у 9,2 % випадків потерпілий активно протидіяв неповнолітньому суб'єкту, що

¹ Архівна кримінальна справа № 1/2102/89/2012 у Білозерському районному суді Херсонської області щодо злочину, кваліфікованого за ст. 121 ч. 2 КК України.

спричиняв йому тілесні ушкодження.

Зокрема, наведемо відповідний приклад. 25 листопада 2015 р. приблизно о 15 год 30 хв неповнолітній Д., перебуваючи у лісосмузі, розташованій неподалік від Хотинського ПАЛ, зустрів знайомого А., з яким почав з'ясовувати стосунки щодо поширення неправдивих чуток. Під час сварки Д. наніс удари кулаком правої руки по носі та обличчю А., поваливши останнього на землю. Останній намагався здійснювати спротив нападнику й вони разом качались по землі. Надалі Д. опинився зверху А. і, схопивши руками останнього за шию, утримував останнього, доки не підбігли знайомі та не стягнули його з потерпілого¹.

Після вивчення кримінальних ознак жертв досліджуваної категорії кримінальних правопорушень маємо зазначити, що нами майже не виявлено (0,4 %) фактів судимостей у таких осіб.

Щодо кореляційних зв'язків між особами правопорушника та потерпілого С. О. Сафронов констатує, що 57 % кримінальних правопорушень про навмисне заподіяння тілесних ушкоджень учиняється чоловіками стосовно чоловіків, чоловіками стосовно жінок – 30 %, жінкою щодо жінки – 7 %, жінками проти чоловіків – 6 % [153, с. 33–34]. Вивчення нами матеріалів кримінальних проваджень у напрямі виявлення подібних зв'язків показало 67,4 %, 16,4 %, 9,1 %, 7,1 % випадків відповідно.

Отримані результати дослідження та аналіз праць зазначених вище вчених дозволяють сформулювати узагальнений портрет потерпілого, якому спричинено тілесні ушкодження неповнолітніми. На нашу думку, їх потрібно поділити на дві категорії. До першої можна віднести осіб 13–17 років, знайомих з неповнолітнім нападником, слабо або середньо розвинені фізично. Такій категорії потерпілих наносяться тілесні пошкодження, в основному, легкої тяжкості з мотивів неприязних відносин за місцем проживання чи навчання. Друга категорія – це чоловіки у віці 18–39 років, які мають вищу, середню спеціальну чи середню освіту, перебувають у шлюбі, працюють або навчаються, є місцевими мешканцями, знайомі з правопорушником, під час нападу перебували у стані алкогольного сп'яніння, середньо розвинені фізично, не провокували його своїми діями, але й активно йому не протидіяли, раніше судимими не були.

Розглянемо мотиви дій правопорушників досліджуваної категорії. Раніше наголошувалось на їх вагомості для криміналістичної

¹ Архівна кримінальна справа № 413/29472012 у Жовтневому районному суді м. Кривий Ріг щодо злочину, кваліфікованого за ст. 121 ч. 1, ст. 185 ч. 1 КК України.

характеристики кримінального правопорушення, але варто додатково навести й інші аргументи. Значення мотиву, на думку С. В. Страхової, у тому, що він характеризує особистість правопорушника, відображаючи її найважливіші властивості, а також є провідником для відображення особливостей вказаної особи через спосіб і обстановку учинення кримінального правопорушення, слідову картину, вибір жертви. Мотив є спільною ланкою між особистістю правопорушника і змістом всіх інших елементів криміналістичної характеристики [183, с. 41]. Мотив дозволяє визначити тип правопорушника, його певні характеристики (агресивність, схильність до насильницьких дій тощо), що надає уявлення щодо особи в загальному плані, допомагає оцінити її соціальний статус, суспільну небезпечність, готовність до вчинення нових посягань, протидії правоохоронцям тощо, зазначає Л. В. Дорош [55, с. 164]. Відомості про типові мотиви кримінального правопорушення дозволяють окреслити загалом потреби правопорушника, що наштотхнули його на вчинення кримінального правопорушення, і, як наслідок, встановити основні напрями розслідування [201, с. 258].

С. А. Тарарухін пропонує класифікувати мотиви за джерелами їх утворення та специфікою відносин й інтересів, у яких вони відображаються, а саме: 1) мотиви, зумовлені особистими потребами, інтересами, неправильно сформованими взаєминами з оточенням (помста, користь, ревнощі, особиста зацікавленість, сексуальні та інші спонукання тощо); 2) мотиви без особистісного змісту й значення, що не пов'язані із задоволенням власних потреб (хуліганські; мотиви протидії особам під час виконання ними службових чи громадських обов'язків, помста в зв'язку з цим та інші); 3) мотиви ситуаційні, що виникають внаслідок протиправної поведінки потерпілого й мають вимушений характер (під час перевищення меж необхідної оборони у стані сильного душевного хвилювання тощо)¹. Л. А. Лях пропонує класифікувати мотиви спричинення умисних тілесних ушкоджень так: 1) що виникли на ґрунті особистісних відносин (помста за протиправні дії потерпілого, помста за погрози побиття, помста за образи чи з ревнощів); 2) що виникли з хуліганських спонукань².

¹ Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступлений. Київ : Вища школа, 1977. 152 с. С. 22–26.

² Лях Л. А. Первоначальный этап расследования умышленного причинения тяжкого вреда здоровью, опасного для жизни : дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность»; Кубанский государственный университет. Краснодар, 2005. 191 с. С. 46.

Складність встановлення мотиву кримінального правопорушення іноді призводить до твердження про немотивованість вчинку, що принципово є неправильним, оскільки будь-яка усвідомлена поведінка збуджується усвідомленими чи неусвідомленими мотивами або підміною мотиву поясненнями винного, тому намагання встановити мотив лише з його слів, без урахування його основних психологічних особливостей, аналізу поведінки можуть призвести до помилок [30, с. 315–316]. На думку Є. Г. Сахарової, винні переважно на мають бажання пошкодити які-небудь органи, спотворити обличчя тощо, а думка щодо спричинення шкоди здоров'ю здебільшого виникає раптово, під впливом емоційного стану особи та без передбачення винним конкретних наслідків своїх дій, а це пояснюється характером таких кримінальних правопорушень, які учиняються в обстановці, де немає часу розмірковувати стосовно ушкоджень, що наносяться [154, с. 40]. За результатами дослідження В. В. Логінової, тілесні ушкодження особи учиняють на ґрунті неприязних стосунків; для жінок типовим мотивом є психологічна обстановка внаслідок поведінки потерпілого (постійних образ, побоїв, зради, безпідставних підозр, аморальних дій та тяжкої матеріальної обстановки з його вини) [113, с. 204–205]. Спричинення тяжкої шкоди здоров'ю неповнолітніми та особами у віці до 20 років переважно мотивовано хуліганськими спонуканнями (56 % випадків), зазначає О. В. Беспечний. Для них характерними є прагнення підтвердити своє лідерство в певній соціальній групі, використання незначного приводу для провокування сварки, під час якої й спричиняються тілесні ушкодження [20, с. 67]. За результатами виконаного Т. О. Лускатовою та О. В. Лускатовим опитування, тяжкі тілесні ушкодження, внаслідок яких настає смерть потерпілого, вчиняють з хуліганських мотивів (31 % відповідей), ревнощів (21 %), користі (20 %), ворожнечі (16 %), помсти (4 %), страху (2,2 %); за результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень 10,1 %, 6,1 %, 13 %, 64,6 %, 4 % та 2,2 % випадків відповідно. При цьому жінки не діяли з хуліганських та корисливих мотивів, а учиняли діяння переважно з ворожнечі, рідше з мотивів ревнощів (0,7 %), помсти (0,7 %) й страху (0,7 %) [120, с. 52].

У законодавстві значення мотиву для визначення кримінальної відповідальності по досліджуваних нами видах кримінальних правопорушень враховується таким чином: ч. 2 ст. 121 та ч. 2 ст. 122 КК – зазначено мотив расової, національної або релігійної нетерпимості. Аналіз кримінальної статистики за період 2013–2020 рр. свідчить про те, що не було зареєстровано скоєних неповнолітніми або за їх участю

умисних тяжких тілесних ушкоджень, учинених з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості [141]. За іншими видами діянь досліджуваної категорії кримінальних правопорушень нами не було виявлено наявності вказаної мотивації.

Є. Д. Лук'янчиков наголошує на тому, що спонукальні причини значної частини правопорушень неповнолітніх схожі до мотивів дорослих (хуліганського, бажання здобути засоби для придбання алкоголю, помсти, користі), однак деякі з них є типовими для підлітків (учинення діяння з пустощів, бажання розважитися, продемонструвати силу й сміливість, отримати визнання друзів, із неправильно зрозумілого почуття солідарності, внаслідок наслідування дій іншого, цікавості тощо) [117, с. 27]. На характерну для неповнолітніх більшу різноманітність мотивів учинення кримінальних правопорушень, ніж у дорослих, вказує І. А. Іпатова. Зокрема, це прагнення допомогти друзям, пустощі, бажання прагнення утвердитися в групі, довести свою сміливість, продемонструвати силу та спритність тощо [70, с. 122]. Переважно спричинення шкоди здоров'ю з хуліганських спонукань здійснюється підлітками у групі, що мають тип «компанії» та створюються не для учинення кримінальних правопорушень, а для спільного проведення часу. Під час спілкування, уживання спиртних напоїв, наркотиків такі компанії скоюють суспільно небезпечні діяння з ситуаційних (випадкових) механізмів.

Досліджуючи особу насильницького правопорушника, С. А. Шалгунова констатує, що під час нанесення тілесних ушкоджень характерними є мотиви помсти; хуліганський; бажання допомогти друзям, проявити солідарність з ними під час спільного вчинення кримінального правопорушення; бажання отримати визнання серед товаришів; користь; також ще бажання розважитись. На думку вченої, головним для насильницьких кримінальних правопорушень залишається корисливе начало та є мотиви, поєднані з користю: помста (12 %); заздрість (9 %); ревності (4 %); реакція на обман, погрозу, образу або приниження (28 %); зведення рахунків (6 5), інші мотиви (подружня невірність, неповернення боргу тощо) та безмотивні правопорушення (41 %). Також вона зазначає, що під час учинення насильницьких кримінальних правопорушень як неповнолітніми, так і дорослими правопорушниками превалює (85–92 % випадків) такий мотив, як бажання розважитись, що є характерним для осіб молодіжного віку (від 16 до 35 років) [199, с. 226–227].

Результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень свідчать, що неповнолітні, які спричиняють тілесні ушкодження, діяли з

таких мотивів: хуліганських чи бажання розважитись (47 % випадків), користі (19 %), ворожнечі (16 %), помсти (7 %), ревнощів (7 %), страху (4 %). Респонденти надали такі відомості: 50 %, 16 %, 17 %, 7 %, 7 %, 3 % відповідно [77, с. 49].

Як зазначалось, мотив слугує провідником для відображення особливостей винного через спосіб і обстановку вчинення злочину, слідову картину, вибір жертви; є сполучною ланкою між особистістю правопорушника та усіма іншими елементами криміналістичної характеристики [183, с. 41]. Для повного уявлення щодо змісту криміналістичної характеристики тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, необхідно розглянути обстановку, місце й час; слідову картину; способи підготовки, вчинення та приховування злочину.

1.3. Обстановка заподіяння неповнолітніми тілесних ушкоджень, способи вчинення кримінального правопорушення та слідова картина

Важливим елементом криміналістичної характеристики кримінального правопорушення є обстановка, що містить у собі місце й час. Зазначені відомості взаємопов'язані між собою, наприклад, обстановка на місці події впливає на вибір правопорушником часу й місця вчинення діяння. Також ці елементи пов'язані з іншими складовими криміналістичної характеристики, зокрема на спосіб вчинення діяння, вибір потенційної жертви. Отримані на місці кримінального правопорушення характеристики обстановки, місця й часу сприяють висуненню версій, встановленню та викриттю винного.

До структури обстановки кримінального правопорушення В. В. Тіщенко відносить часові та просторові характеристики його етапів; природно-кліматичні умови; матеріальну обстановку місця підготовки, вчинення та приховування діяння; поведінку учасників події й відносини між ними; умови перебігу злочинної події; обставини, що сприяють або перешкоджають правопорушенню [186, с. 88]. Зважаючи на те, що поведінку учасників кримінального правопорушення й відносини між ними розглянуто нами під час характеристики особи потерпілого, обмежимося лише обстановкою, місцем і часом вчинення злочину.

На думку О. В. Челишової, характеристика часу пов'язана не тільки з його астрономічними властивостями (рік, місяць, дата, години

та хвилини), а також із сезонністю, настанням темряви чи світла, часом відпочинку тощо [198, с. 24]. Під час аналізу місця кримінального правопорушення враховують різні факти, що стосуються як просторової орієнтації, так і певних природно-кліматичних факторів, наявності чи відсутності особливих умов виробництва, життєдіяльності людей [127, с. 13]. Як зазначає Є. Д. Лук'янчиков: «Для неповнолітніх правопорушників характерна територіальна стійкість й правопорушення зазвичай учиняється у своєму районі та місцях проведення часу, зокрема, пустирях, покинутих будинках, парках, скверах, танцмайданчиках, підземних переходах та станціях метро, гаражах і стоянках автомашин, кафе, барах, сараях, підвалах тощо» [117, с. 29]. Такої ж думки дотримується Д. В. Петров, який до місць дозвілля неповнолітніх і вчинення ними кримінальних правопорушень відносить внутрішні двори, провулки, прибудинкові території багатоповерхівок (включно з під'їздами), спортивні та ігрові майданчики, зупинки громадського транспорту тощо. Науковці також вказують на нічні клуби, інтернет-кафе, комп'ютерні центри [28, с. 454], місця роботи та навчання [19, с. 215].

Зважаючи на зазначене вище, під час дослідження обстановки спричинення тілесних ушкоджень неповнолітніми у складі криміналістичної характеристики вказаної категорії нами зроблено акцент на просторових – зв'язок з місцем проживання правопорушника, різновид території учинення діяння та часових характеристиках – час доби, день тижня, пора року.

Серед конкретних місць вбивств О. О. Андреев називає: безлюдні (38 %); відпочинку та розваг (15 %); житло потерпілих (11 %); приміщення, що належать правопорушникам, їх родичам (7 %); транспортні шляхи (2 %); інші місця (1 %), загалом відмічаючи, що неповнолітні переважно учиняють вбивства у регіоні свого проживання (місті, районі міста, селищі) [5, с. 43]. На місця учинення хуліганства неповнолітніми: відпочинку (37 %), громадського значення (14 %), розважальні заклади (21 %), спортивні комплекси (18 %), громадський транспорт (4 %), інші місця (6 %) вказує К. В. Бахчев [11, с. 183]. М. С. Остапчук акцентує на тому, що розбійні напади учиняються неповнолітніми поблизу місць їх проживання чи навчання, місця мешкання близьких родичів, друзів, знайомих. Місця нападів можуть бути пов'язані з визначенням способу втечі з місця події або навпаки публічністю місця у випадках учинення кримінального правопорушення демонстративно, для самоствердження перед однолітками [131, с. 37]. За даними О. В. Сіренко, лише 30 % неповнолітніх учиняють

правопорушення за межами району проживання [158, с. 49]. Приблизно 82 % крадіжок неповнолітні учиняють у районі, де мешкають, у 13 % випадків – в інших районах міста, у 5 % – за межами населеного пункту, де проживають, стверджує Ю. В. Рудницька [149, с. 46]. Результати вивчення нами матеріалів кримінальних проваджень свідчать, що тілесні ушкодження неповнолітні спричиняють переважно (74 %) у районі міста, населеному пункті сільського типу, де мешкають самі. Анкетування правоохоронців надало схожі дані (78 %) [127, с. 51].

Щодо різновидів території, де неповнолітніми були спричинені тілесні ушкодження, з матеріалів кримінальних проваджень нами отримано такі відомості: приміщення, де мешкає винний чи його родичі (5 %); територія поруч з безпосереднім місцем його проживання (28 %); місце навчання (роботи) неповнолітнього та прилегла територія (7 %); розважальний заклад (10 %); місце реалізації алкоголю та прилегла територія (12 %); відкрита місцевість з великим скупченням людей (10 %); безлюдна чи майже безлюдна відкрита місцевість (26 %); об'єкт транспортної інфраструктури (2 %). Респонденти надали такі відомості: 6 %, 27 %, 8 %, 14 %, 11 %, 8 %, 24 %, 2 % відповідно [127, с. 51].

Вчені наголошують, що спричинення шкоди здоров'ю неповнолітні частіше скоюють у вечірній час [28, с. 469]. О. М. Дуфенюк щодо цієї категорії кримінальних правопорушень вказує, що неповнолітні їх учиняють у вечірній та нічний час у громадських місцях, розважальних закладах, місцях культурно-масових і спортивних заходів, рідше – на відкритих ділянках місцевості, транспорті [26, с. 900]. Інші науковці зазначають про вчинення підлітками правопорушень у другій половині дня та темний час доби [19, с. 215; 44, с. 644]. О. О. Андрєєв констатує, що неповнолітні учиняють вбивства навесні (40 %), влітку (30 %), восени (20 %), взимку (10 %). Крім того, ними скоюється 69 % убивств у період 20–6 год, найменша кількість кримінальних правопорушень здійснюється між 6 та 11 год (7 %); у будні дні учиняється 54 % діянь, інші – у вихідні, передсвяткові та на свята [5, с. 44]. К. В. Бахчев зазначає, що хуліганські дії неповнолітні вчиняють з 18 до 24 год (43 %), 24–6 год (7 %), 6–12 (17 %), 12–18 (33 %); переважно у суботу та неділю (63 % випадків). Щодо пори року скоєння хуліганства науковець зазначає, що жодна з них майже не превалює над іншими: весна – 21 %, літо – 27 %, осінь – 28 %, зима – 24 % [11, с. 183]. За даними Б. Ю. Бистрицького, найбільше грабежів учиняється неповнолітніми у період 12–18 год (45 %), приблизно 30 % – з 18 до 22 год, 20 % – з 22 до 6 год, 5 % – з 6 до 12

год. Крім того, приблизно 63 % кримінальних правопорушень здійснюється у будні дні, 24 % – у вихідні та 13 % – у святкові [21, с. 41]. Під час дослідження О. В. Сіренко з'ясувала, що крадіжки, грабежі та розбійні напади неповнолітніми частіше здійснюються у період з 12 до 18 год (41 %), майже однакова їх кількість припадає на періоди з 18 до 22 год (28 %) та з 22 до 6 год (26 %), а найменше таких діянь скоюється з 6 до 12 год (5 %). Крім того, виявлено, що 77 % кримінальних правопорушень неповнолітніми учиняється в будні, 18 % – у вихідні, 5 % – у святкові дні [158, с. 39].

За результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень констатуємо, що неповнолітні переважно спричиняють тілесні ушкодження у період з 18 до 24 год (49 %); крім того протягом доби ними також учиняються вказані діяння, зокрема з 0 до 6 год (11 %), 6–12 (10 %), 12–18 (30 % випадків). Респонденти надали відомості: 53 %, 12 %, 9 %, 26 % відповідно. Виявлено такий розподіл учинення даних правопорушень між порами року: взимку – 15 %, навесні – 33 %, влітку – 31 %, восени – 21 % випадків. За даними, отриманими шляхом анкетування, – 17 %, 33 %, 32 %, 18 % відповідно. Зазначимо також, що неповнолітніми учиняється більшість посягань у будні дні (60 %), інші – у вихідні та на свята. Респонденти відповідно надали 57 % відповідей [127, с. 53].

На підставі отриманих даних можна визначити ознаки типової обстановки вчинення кримінальних правопорушень досліджуваної категорії. Злочини вчиняють переважно на території або в місцях, розташованих поруч з безпосереднім місцем проживання правопорушника. Іншими місцями можуть бути: місця відпочинку (парки, сквери, дитячі майданчики, прибудинкова територія); інші громадські місця (вулиці, площі, підземні переходи, станції метрополітену); розважальні та заклади харчування (нічні клуби, дискотеки, бари, кафе, ресторани); місця проведення дозвілля молоді (спортивні комплекси, гуртки, клуби); громадський транспорт (трамваї, тролейбуси автобуси, маршрутні таксі). Правопорушення вчиняються протягом всього року, але частіше навесні та влітку, з 18 до 24 год у будні дні [127, с. 53].

Традиційно у криміналістиці під слідом розуміють відображення морфологічних особливостей зовнішньої будови об'єкта зі стійкими просторовими межами, що утворюються внаслідок взаємодії, пов'язаної з подією кримінального правопорушення [127, с. 14]. На думку В. М. Мешкова, залишені правопорушником на місці події сліди дають уявлення щодо загальних властивостей певної групи осіб, серед яких

може бути винний, рідше – відомості щодо конкретної особистості [127, с. 15]. В. К. Гавло зазначає, що криміналістику та її методіку цікавлять такі дані про особу суб'єкта кримінального правопорушення, які вказують на закономірні зв'язки між ним і вчиненим правопорушенням, що виявляються зовні – у різних наслідках вчиненого. У цьому плані особу треба вивчати як слідоутворюючий об'єкт, джерело інформації про вчинений злочин і як засіб його розкриття [42, с. 197]. На думку Є. Є. Центрова, сліди відображають дії правопорушника та відповідні активні чи пасивні дії потерпілого у певній матеріальній обстановці, що об'єктивує зв'язки вказаних осіб. Ця обстановка може бути виявлена під час дослідження та оцінки місця події різних об'єктів, вивченні поведінки потерпілого та його особистісних особливостей [194, с. 58–59].

На нашу думку, сліди розглядуваного правопорушення треба вивчати у двох аспектах: по-перше, встановити, які саме відображення можуть свідчити про вчинення правопорушення підлітком чи за його участю; по-друге, різновиди та властивості слідів, що залишаються на місці події під час вчинення кримінальних правопорушень досліджуваної категорії. Звісно, що будь-яка криміналістична характеристика передбачає ще й виявлення кореляційних зв'язків між її елементами.

Окремі науковці одноставні у тому, що на вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми можуть вказувати невеликого розміру відбитки рук, ніг (зубів тощо) [176, с. 480; 1, с. 881; 95, с. 252; 99, с. 110; 102, с. 343]. Зокрема, у слідах рук на обрізку 0,5 см у дітей віком 8–12 років наявні 12–13 папілярних ліній, у підлітків – 10–12, у дорослих – 9–10 ліній; під час виявлення стежки слідів ніг за довжиною кроку визначають приблизний зріст людини. Водночас вчені наголошують на недостатній об'єктивності висновків щодо віку за такими слідами, оскільки кожна людина індивідуальна та й в умовах акселерації покоління, яке зростає, необхідно робити корегування [130, с. 157–158]. Ми підтримуємо зазначену думку, оскільки визначення віку неповнолітнього за критерієм розміру слідів має велику похибку внаслідок прив'язання до фізичних розмірів тіла людини. Помилка може бути здійснена як у разі вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім, що має великий зріст, так і в разі вчинення діяння дорослим з маленьким зростом. З іншого боку, зважаючи на те, що за статистикою, на чому наголошувалось вище, неповнолітні переважно спричиняють умисні легкі тілесні ушкодження, кримінальна відповідальність за які настає з 16 років, надійність вказаного критерія

взагалі зводиться нанівець.

Крім вказаного, вчені-криміналісти називають інші сліди, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення неповнолітніми: виявлені на місці події частини одягу для підлітків; написи на вертикальних поверхнях, їх висота; характерна стежка слідів взуття; сліди саме підліткового взуття; залишені особисті речі, які переважно використовують неповнолітні [148, с. 336; 44, с. 649; 99, с. 177; 1, с. 880; 176, с. 480; 95, с. 452–453; 71, с. 745]. На нашу думку, зазначені ознаки, особливо у разі наявності їх комплексу на місці події, більш надійні для визначення потенціальної можливості участі неповнолітнього у вчиненні кримінального правопорушення.

Розглянемо види слідів, що можуть залишатись під час нанесення тілесних ушкоджень. Сліди від знарядь та засобів; сліди боротьби; сліди потерпілого та винної особи (рук, ніг та взуття, крові, виділень; мікрооб'єкти, частини одягу тощо) – виділяє В. В. Логінова [112, с. 27]. Схожу позицію висловлює Є. Г. Сахарова, вказуючи на сліди знарядь на тілі й одязі потерпілого, частинах навколишньої обстановки; сліди дій потерпілого; інші сліди дій правопорушника (рук, взуття, крові; мікрооб'єкти; кинуті речі) [154, с. 46–51]. Комплексний підхід до аналізу слідів дозволив Т. О. Лускатовій створити розгалужену систему слідів учинення умисних тяжких тілесних ушкоджень, що призвели до смерті потерпілого, а саме: 1) сліди, в яких відображаються дії правопорушника: сліди від насильства на тілі та одязі жертви (сліди від впливу руками, ногами чи іншими частинами тіла; від знарядь, використаних правопорушником; сліди-нашарування від виділень правопорушника тощо); сліди на власних тілі й одязі правопорушника (сліди від дій частинами тіла вбік жертви; сліди-нашарування виділень жертви тощо); сліди на знаряддях кримінального правопорушення та предметах навколо (відображення рук, ніг, взуття, знарядь, транспорту; сліди від застосування зброї, вибухівки; мікрооб'єкти; сліди крові; сліди-нашарування виділень правопорушника тощо); зміни в обстановці (пересування, пошкодження окремих об'єктів; залишені зброя, знаряддя, інші предмети; сліди пожежі, вибуху, сильнодіючих хімічних та інших речовин тощо); 2) сліди, в яких відображаються дії жертви: сліди від опору жертви на тілі та одязі правопорушника, на знаряддях кримінального правопорушення (від рук, ніг чи інших частин тіла; від знарядь, що потрапили до рук жертви; нашарування виділень жертви тощо); сліди від опору жертви на її власних тілі й одязі (від дій частинами тіла вбік правопорушника; від знарядь, що потрапили до

рук жертви; нашарування виділень правопорушника тощо); сліди на предметах навколо (рук, ніг, взуття тощо; крові; мікрооб'єкти; нашарування виділень жертви); зміни в обстановці (пересування, пошкодження окремих об'єктів тощо; залишені речі) [121, с. 76–77].

О. М. Дуфенюк визначає слідову картину за комплексами відбитків, зокрема, сліди на потерпілому (садна, синці, переломи, вивихи, розриви внутрішніх органів, відриви та відділення частин тіла, колоті, різані рани й інші ушкодження, сліди боротьби, розірваний та пошкоджений одяг, мікрооб'єкти тощо); сліди на місці кримінального правопорушення (залишені знаряддя, сліди взуття, відбитки рук, плями крові, мікрооб'єкти тощо); сліди на особі правопорушника (кров потерпілого, сліди боротьби тощо); сліди за місцем мешкання підлітка (знаряддя, одяг зі слідами кримінального правопорушення тощо) [26, с. 901]. Ця позиція цілком прийнятна для аналізу слідової картини тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, та, на нашу думку, різновиди відображень можуть бути доповнені з урахуванням вказаних вище думок науковців.

Серед видів матеріальних слідів, що неповнолітні убивці залишають на місцях учинення посягань, О. О. Андрєєв виділяє сліди рук, ніг, транспортних засобів, крові, сечі, клітини епітелію, волосся, волочиння тіла потерпілого, мікрочастки з одягу правопорушника і жертви; в разі застосування вогнепальної зброї – сліди пострілу; сліди на тілі потерпілого від застосування певних знарядь (наручників, мотузок тощо), від тілесних ушкоджень (синці, садна, переломи кісток, струси головного мозку, странгуляційні борозни тощо) [5, с. 38–41]. Вузлові місця, під час огляду яких можливе виявлення слідів хуліганських дій неповнолітніх, визначив К. В. Бахчев: місця, де вчинялися активні дії; у яких перебували потерпілі після вчинення щодо них протиправних дій; місця, де підлітки переховували сліди правопорушення. За результатами вивчення матеріалів наукових проваджень науковець констатує, що у 82 % випадків сліди вчинення хуліганства були за місцем проживання неповнолітнього, 18 % – у інших місцях. Крім того, за його даними, за фактами хуліганства, вчинених неповнолітніми, виявляли тілесні ушкодження (38 %), сліди знарядь (31 %), безпосередньо правопорушника (23 %), крові (19 %), мікрооб'єкти (14 %) [11, с. 63–65]. Результати досліджень Б. Ю. Бистрицького свідчать, що неповнолітні грабіжники на місцях подій залишають сліди-відображення (31,3 %), зокрема рук (28,8 %), взуття (23,8 %), зубів (10,0 %), рукавичок (8,8 %), нігтів (7,5 %), інструментів та інших знарядь (6,3 %); крім того, кинуті об'єкти

(26,3 %), мікрооб'єкти (11,3 %), сліди біологічного походження (7,5 %) та інші види слідів (27,5 % випадків). Серед різновидів залишених підлітками науковець називає пляшки, запальнички, цигарки та їх недопалки, обгортки від цукерок, жувальних гумок, носові хустинки, серветки, головні убори, рукавички тощо [21, с. 48, 51–52].

Результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень про спричинення тілесних ушкоджень неповнолітніми свідчать, що підлітки найчастіше залишають на місці події сліди у вигляді кинутих об'єктів (знайдених до кримінального правопорушення та використаних у процесі його скоєння) предметів (каміння, дротів, дошок, гілок тощо), інструментів, пляшок тощо – 36 %; також сліди біологічного походження – загалом 15 % (зокрема крові – 8 %, сперми – 3 %, частинок шкіри – 2 %, слини – 1 %, сечі – 1 %); мікрооб'єкти – 14 %; відбитки взуття – 13 %; рук – 12 %; знярядь – 7 %; транспорту – 3 % випадків. Респонденти певним чином підтвердили вказані дані та надали такі відповіді: 24 %; 16 % (9 %, 2 %, 2 %, 3 %, 1 %); 13 %; 13 %; 13 %; 10 %; 4 % відповідно. Крім того, до цього списку ними ще було зазначено відомості щодо вогнепальної та холодної зброї – 2 % та 4 % відповідно [127, с. 57].

Дослідження обстановки, слідів на місці події дозволяє моделювати спосіб дій правопорушника. Крім того, обстановка здатна детермінувати сукупність дій потерпілого, змушувати його корегувати спосіб учинення злочину. Як зазначав М. В. Салтевський: «Кожен спосіб вчинення кримінального правопорушення ґрунтується на використанні обставин часу і місця, на подоланні несприятливих умов зовнішнього середовища» [151, с. 426]. У структурі криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень певної категорії способи їх підготовки, вчинення та приховування посідають одне з перших місць.

Спосіб учинення кримінального правопорушення, на думку В. П. Бахіна, є винятково важливим та рухливим елементом, що суттєво впливає на конкретний зміст окремих методик [9, с. 6]. Спосіб є повноструктурним, коли у його складі є дії, спрямовані на підготовку до кримінального правопорушення, а також щодо його приховування в період підготовки діяння та безпосередньо під час його вчинення – зазначає Г. Г. Зуйков. Зміст способу в його повній структурі належить тільки до умисних кримінальних правопорушень, але й у них зустрічається далеко не завжди. Тим часом після вчинення необережних діянь особи здійснюють заходи щодо приховування своїх дій [69, с. 6–7].

Вчені, розглядаючи поведінку неповнолітніх під час учинення кримінальних правопорушень, акцентують на тому, що їм бракує складних хитрощів, послідовності, логіки; вони роблять все поспіхом, спонтанно та ситуативно (наприклад, через перебування потерпілого у стані алкогольного сп'яніння тощо), створюють безлад на місці події та у навколишній обстановці; можуть використовувати «книжкові» способи вчинення діяння, наслідувати дій героїв детективів тощо; здійснюють цинічні дії на місці кримінального правопорушення, зокрема залишають нецензурні написи, справляють природні потреби; проявляють жорстокість, садизм, спричиняють численні, не викликані необхідністю, ушкодження потерпілому; не вживають заходів щодо підготовки та приховування правопорушення [215, с. 279–280; 97, с. 503; 117, с. 28; 148, с. 336; 26, с. 897; 4, с. 288; 1, с. 880; 95, с. 453; 28, с. 468–469].

Розглянемо послідовно наявність кожного з елементів зазначеної структури під час учинення тілесних ушкоджень неповнолітніми. Дослідження науковців свідчать, що підготовка кримінального правопорушення загалом не властива для будь-якої вікової категорії правопорушників у разі спричинення умисних тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. Наведені ними емпіричні дані щодо наявності такої діяльності у правопорушників містяться у межах 10–15 % [112, с. 39; 153, с. 21–22; 57, с. 28; 20, с. 44; 121, с. 49]. Науковці, які досліджували різні види кримінальних правопорушень, що учиняються неповнолітніми, також констатують переважно відсутність підготовки діяння підлітками. Наприклад, О. О. Андреев зазначає, що убивства неповнолітніми частіше учиняються імпульсивно, під впливом обставин, що виникли раптово. Ним взагалі не було виявлено підготовчих дій як складової способу учинення кримінального правопорушення за результатами проаналізованих кримінальних справ [5, с. 30]. Дослідження О. В. Сіренко свідчить, що правопорушення, вчинені неповнолітніми, характеризуються спонтанністю дій; відсутністю планування, професійних злочинних навичок; вибором потерпілого, менш за все здатного до опору. Обираючи спосіб кримінального правопорушення, особи вказаної категорії прагнуть отримати результат негайно і тому шукають легкі шляхи [158, с. 46]. Щодо спонтанності грабежів, учинених неповнолітніми, вказує й Б. Ю. Бистрицький, за даними якого 65 % випадків таких діянь здійснювалось без попередньої підготовки [21, с. 40]. Неповнолітні хулігани, за результатами дослідження К. В. Бахчева, застосовували такі заходи щодо підготовки кримінальних правопорушень: планування

(10, %), пошук об'єкта посягання (9 %), добір співучасників (7 %), розподіл між ними ролей (1 %) [11, с. 53]. Ю. В. Рудницькою встановлено, що планування кримінального правопорушення неповнолітніми крадіями здійснювалось лише у 16 % випадків, зокрема, підбір співучасників – 9 %, розподіл ролей – 9 %, підготовка знарядь – 9 %, вибір об'єкта посягання – 10 %, збір відомостей щодо останнього – 3 %, інші дії – 2 % [149, с. 292].

Результати виконаного нами дослідження матеріалів кримінальних проваджень свідчать, що підлітки, які спричиняли тілесні ушкодження, здійснювали підготовку у невеликій кількості випадків (17 % випадків). Вона зводилась до такого: вибір жертви (6 %), підбирання співучасників (5 %) та розподіл між ними ролей (2 %), збирання відомостей щодо жертви (3 %), відшукування та підготовка знарядь кримінального правопорушення (1 %). Відомості, отримані від респондентів, суттєво не відрізнялись від названих даних і загалом становили 16 % (з них 7 %, 5 %, 1 %, 2 %, 1 % відповідно) [77, с. 159–160].

В. В. Логінова наводить приклад щодо неповнолітніх дівчат, які з'ясовують відносини в підлітковому віці. Тож 16.09.2007 на території сільської школи Голопристанського району Херсонської області дві учениці 10 класу А. і К. через неприємні відносини до учениці 9 класу С., які виникли через заздрощі та її «неправильну поведінку», нанесли останній численні удари руками і ногами по голові та тулубу, чим завдали потерпілій С. середньої тяжкості тілесні ушкодження. Науковець зазначає, що загалом під час спричинення тілесних ушкоджень правопорушниками, незалежно від віку, типовим є багаторазове нанесення ударів по різних частинах тіла. Водночас автор називає й такі знаряддя, як холодна зброя (кинджали, ножі, кастети, нунчаки тощо) й інші предмети (палиці, біти, пляшки) [112, с. 68]. Як знаряддя кримінального правопорушення, що використовувались неповнолітніми, вчені називають предмети побуту або ті, що підібрані поблизу місця події (складні ножі, дверні ключі, пляшки, булижники, обрізки труб, металеву арматуру, цеглини тощо) [112, с. 71]. За даними дослідження О. О. Андрєєва, лише у 32 % випадків неповнолітні убивці застосовували різні знаряддя та засоби. Серед найбільш поширених знарядь автор зазначає вогнепальну зброю та предмети, зовнішньо схожі на неї; холодну зброю; предмети навколишньої обстановки та їх конструктивні елементи; предмети господарсько-побутового призначення (молотки, сокири, столові ножі); спеціальні засоби (гумові кийки, електричні шокери, спеціальні вибухові засоби, балони зі сльозоточивим газом тощо); інші (мотузки, тканини, отруйні речовини

тощо) [5, с. 32–33]. М. О. Ларкін наводить види знарядь під час вчинення протиправних діянь, що використовуються членами молодіжних неформальних рухів: холодна та вогнепальна зброя; вибухові пристрої; будь-які гострі та тупі тверді предмети; транспорт; тварини тощо. При цьому зброя або інші застосовані під час кримінального правопорушення предмети можуть мати специфічні позначки, написи, що підтверджують належність осіб до певного неформального об'єднання [105, с. 85]. Серед способів дій неповнолітніх хуліганів, що можна пов'язати зі спричиненням тілесних ушкоджень, К. В. Бахчев називає цинічні рухи тіла у поєднанні з нецензурною лайкою та спричиненням побоїв (56 % випадків), використання вогнепальної (2 %), холодної зброї (13 %), спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень предметів (21 %) [11, с. 57–58]. Розглядаючи способи нанесення тілесних ушкоджень під час вчинення неповнолітніми грабежів, Б. Ю. Бистрицький зосереджує увагу лише на ударах по голові руками, численних ударах по тілу [20, с. 42].

Для вирішення досліджуваної проблеми нами було використано розроблену Т. О. Лускатовою систему способів, знарядь та засобів учинення умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілому [121, с. 58–59], оскільки вважаємо її достатньо універсальною для застосування до більш широкої категорії посягань на життя та здоров'я особи, зокрема тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості без урахування вікової категорії суб'єкта. Серед виділених науковцем шістьох критеріїв розподілу способів, знарядь та засобів (за формою діяння; за методом діяння; за методом впливу; за кількістю способів; за цільовим призначенням знарядь та засобів; за порядком підготування, отримання та застосування знарядь та засобів) другий, четвертий, п'ятий та шостий було використано під час вивчення матеріалів кримінальних проваджень. Отримані результати дозволяють констатувати, що під час учинення тілесних ушкоджень підлітки діють переважно (74 % випадків) не використовуючи знаряддя, засоби та інші методи (тобто наносять тілесні ушкодження частинами тіла). Серед способів із застосуванням останніх (26 %) маємо вказати такі: використання «випадкового» (знайденого перед подією чи безпосередньо під час її перебігу) знаряддя (10 %); холодної зброї (3 %); кухонного (5 %) та побутового інструмента (8 % випадків) [77, с. 61–62]. Опитані правоохоронці щодо використання неповнолітніми знарядь, засобів та інших методів надали 25 % позитивних відповідей, з них 9 %; 4 %; 3 %; 6 % відповідно. Крім того,

ними було зазначено щодо застосування підлітками вогнепальної (0,7 %), травматичної (0,9 %) й пневматичної (0,4 %) зброї; вибухівки й піротехнічних засобів (1,3 %); залишення жертви в умовах низьких температур (0,1 %) [77, с. 62].

Переважно неповнолітні використовують одиничні (83 %) способи нанесення тілесних ушкоджень, і лише у 17 % – комплексні. З останніх під час вивчення матеріалів кримінальних проваджень нами було виявлено поєднання ударів частинами тіла із застосуванням знаряддя, що випадкового опинилось на місці події, холодної зброї та побутового інструмента. На подібні комплексні способи звернули увагу й респонденти. Дослідження показало, що підлітки частіше використовують холодну зброю ріжучої та рублячої дії, рідше – ударно-роздробляючу. Серед побутових інструментів перевага надавалась засобам ріжучої та рублячої дії.

Як приклад комплексного способу із застосування знаряддя, що випадкового опинилось на місці події, та нанесенням потерпілому ударів частинами тіла, варто вказати такий. 07 жовтня 2002 р., приблизно о 22 год 30 хв громадянин Д. перебував у власному житлі, розташованому у буд. 103 по вул. Кутузова у м. Хмельницькому, разом із знайомими В., Е., неповнолітніми Г. та Ж., де спільно розпивали спиртні напої. Під час їх уживання між Д. та Ж. виник конфлікт, внаслідок якого останній умисно наніс Д. декілька ударів кулаками по тулубу та обличчю. Після цього В. також наніс кулаками декілька ударів по тулубу Д. Відразу до побиття приєднались Г. та Е., які по чергово нанесли Д. по декілька ударів кулаками та ногами по тулубу й голові. Надалі В. дерев'яною палицею та Ж. порожньою склянною пляшкою нанесли Д. численні удари по різних частинах тіла й голові. Коли палиця зламалась, один з уламків підібрав Ж., а інший – Г. і ними нанесли численні удари Д. по різних частинах тіла й голові. Внаслідок отриманих тілесних ушкоджень останній невдовзі помер [168].

Неповнолітні зазвичай не здійснюють заходів приховання кримінального правопорушення, а основне їх бажання після нього – швидше зникнути з місця події. Якщо ж приховування злочину відбувається, то це може бути маскування явних слідів (замивання плям крові, чищення взуття тощо), прохання до одноліток підтвердити факт його перебування в іншому місці [71, с. 587]. Є дві форми приховування кримінального правопорушення: активна (дії, людська поведінка) та пасивна (бездіяльність). Дія та бездіяльність, що становлять спосіб приховування кримінального правопорушення, об'єднуються загальним протиправним задумом, сутність якого полягає у перешкоджанні

встановленню об'єктивної істини. До дій з приховування кримінального правопорушення В. М. Мешков відносить створення перешкод для виявлення самого факту посягання (наприклад, знищення трупу), а також заходів, що заважають встановити особу винного, зокрема знищення залишених слідів, інсценування обстановки події чи слідів, підготовку неправдивого алібі, тиск на свідків та потерпілих, їх усунення чи насильство над ними [127, с. 11].

Здійснений О. О. Андрєєвим аналіз кримінальних проваджень про вбивства, вчинені неповнолітніми, засвідчив, що тільки у 15 % випадків правопорушники намагались приховати свої дії різними шляхами [5, с. 34]. За даними К. В. Бахчева, неповнолітні приховували хуліганство шляхом надання неправдивих свідчень, висунення алібі (26 %), знищення слідів (19 %), відмови від давання показань (11 %) [11, с. 59]. Б. Ю. Бистрицький констатує, що до заходів щодо приховування слідів учинення ними грабежів вдавались лише 20,0 % неповнолітніх [20, с. 40]. Вивчення нами матеріалів кримінальних проваджень дозволило визначити, що підлітки лише у 17 % випадків намагались приховати факт спричинення ними тілесних ушкоджень; респонденти з цього питання надали 14 % позитивних відповідей. Серед способів приховання, що були задіяні найчастіше, є такі: повне або часткове знищення знаряддя кримінального правопорушення (5 %), слідів на власному одязі чи його в цілому (3 %), слідів на місці події (3 %), замовчування факту кримінального правопорушення й своєї участі у ньому (3 %). Крім того, були: виїзд до іншої місцевості (2 %), поширення неправдивої інформації про справжні мотив, мету й обставини кримінального правопорушення (1 %), залякування чи умовляння потерпілого (1 %) [77, с. 63].

Підсумовуючи дослідження криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, можна зробити такі висновки:

1. Структура криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, має такі складові: особа правопорушника; особа потерпілого; мотиви; способи підготовки, вчинення та приховування; час, місце та обстановка; сліди кримінального правопорушення.

2. Типовий портрет неповнолітнього, який спричиняє тілесні пошкодження, є таким: особа чоловічої статі у віці 16–17 років, який навчається, має власне (родинне) житло у місті, але мешкає у неповній родині. Правопорушення вчиняється у стані сп'яніння, переважно у групі. Але при цьому особа не перебуває на обліку у

психоневрологічному або наркологічному диспансері, фізично гарно розвинена, раніше не засуджена.

3. Потерпілі, яким неповнолітні заподіюють тілесні ушкодження, поділяють на дві категорії: а) неповнолітні у віці 13–17 років, знайомі з неповнолітнім нападником, слабо або середньо розвинені фізично; б) чоловіки у віці 18–39 років, які характеризуються так: має вищу, середню спеціальну чи середню освіту, перебуває у шлюбі, працює або навчається, є місцевим мешканцем, знайомий із правопорушником, під час нападу перебував у стані алкогольного сп'яніння, середньо розвинений фізично, не вчиняв провокацій своїми діями, але й активно не протидівав правопорушнику, судимим раніше не був.

4. Неповнолітні наносять тілесні ушкодження у таких місцях: відпочинку (парки, сквери, дитячі майданчики, прибудинкова територія); інших громадських місцях (вулиці, площі, підземні переходи, станції метрополітену); розважальних та закладах харчування (нічні клуби, дискотеки, бари, кафе, ресторани); місцях проведення дозвілля молоді (спортивні комплекси, гуртки, клуби); громадському транспорті (трамваї, тролейбуси автобуси, маршрутні таксі). Здебільшого місця нанесення тілесних ушкоджень розташовані неподалік місця проживання неповнолітнього. Найбільша кількість кримінальних правопорушень вчиняється ввечері з 18 до 22 год та вдень – з 12 до 18 год, рідше – вранці та вночі. Залежно від дня тижня з'ясовано, що правопорушення вчиняються переважно в суботу та неділю.

4. Встановлено, що під час розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень спосіб вчинення не повноструктурний. Залежно від мети та мотивів кримінального правопорушення, особи правопорушника та інших факторів можуть бути відсутніми підготовка та приховування кримінального правопорушення. Безпосередньо нанесення тілесних ушкоджень здійснюється: частинами тіла (руками, ногами, головою) – 74 %; холодною зброєю (ножі, біти, палиці, кастети) – 3 %; предметами побуту та інструментами (ножі, лопи, сокири, викрутки, молотки, монтування тощо) – 13 %; предметами, що випадково опинились на місці події – 10 %. Використання правопорушниками певного способу вчинення кримінального правопорушення призводить до утворення різних слідів. Переважно на місці події виявляють сліди: випадкових об'єктів, знайдених до кримінального правопорушення та використаних у процесі його вчинення, й особисті речі правопорушника (гудзики, гребінці, частини

одягу – 36 %; біологічного походження (крові, слини, волосся, частин шкірного покриву) – 15 %; мікрочастки (волокна тканини одягу та взуття) – 14 %; сліди-відображення (рук, взуття, знаряддя кримінального правопорушення, транспортних засобів) – 35 %. Велика кількість належить ідеальним слідам, що містяться у показаннях потерпілого, свідків та очевидців – 76 %.

5. Спричиняючи тілесні ушкодження, неповнолітні діють з таких мотивів: хуліганських чи бажання розважитись (47 % випадків), користі (19 %), ворожнечі (16 %), помсти (7 %), ревнощів (7 %), страху (4 %).

6. На місцях заподіяння тілесних ушкоджень неповнолітні найчастіше залишають сліди у вигляді кинутих об'єктів (знайдених до кримінального правопорушення та використаних у процесі його скоєння), предметів (каміння, дротів, дошок, гілок тощо), інструментів, пляшок тощо – 36 %; також сліди біологічного походження – 15 %; мікрооб'єкти – 14 %; відбитки взуття – 13 %; рук – 12 %; знарядь – 7 %; транспорту – 3 % випадків [77, с. 64–66].

Розділ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕТАПІВ РОЗСЛІДУВАННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

2.1. Планування розслідування та обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні

Процес розслідування являє собою складну розумову діяльність слідчого, який на основі аналізу події минулого, що відображається у слідах, повинен відтворити обстановку вчинення кримінального правопорушення, виявити осіб, які вчинили злочин, та встановити інші обставини, що мають значення для справи. Будь-який розумовий процес, в тому числі й розслідування кримінального правопорушення, неможливий без чіткого розуміння цілей та кінцевого результату, а також шляхів досягнення цього результату, тобто засобів та методів діяльності. Необхідною умовою для досягнення мети розслідування є його планування, яке є початком організаційної діяльності слідчого щодо розслідування кримінального правопорушення. Планування розслідування є необхідною умовою ефективної організації роботи слідчого по конкретному кримінальному провадженню. За визначенням авторів підручника за редакцією Р. С. Белкіна, планування – це «складний розумовий процес, сутність якого полягає у визначенні спрямованості та завдань розслідування, способів та засобів їх вирішення у межах закону» [1, с. 475]. За іншим визначенням, яке містить більш розширене тлумачення розслідування, планування – це «розумова діяльність слідчого, спрямована на оцінювання інформації про злочин, висунення версій, визначення на їх основі обставин, що підлягають встановленню, і необхідних для цього слідчих дій, оперативно-розшукових заходів та термінів їх проведення» [19, с. 385]. За визначенням М. В. Салтевського планування – це «найбільш доцільна і цілеспрямована діяльність, яка дозволяє швидко і ефективно організувати збирання, дослідження і використання доказової інформації для розшуку і встановлення правопорушника та інших обставин, що підлягають доказуванню» [151, с. 317]. Аналізуючи організаційну і психологічні сторони планування та спираючись на думки науковців, О. Б. Мельникова та Р. М. Шехавцов визначають

«планування кримінально-процесуальної діяльності по розслідуванню кримінальних правопорушень як складну мисленеву діяльність слідчого по визначенню конкретних завдань розслідування та послідовності, способів організації та проведення процесуальних дій та рішень, розшукових та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на їх вирішення» [126, с. 8]. Ми поділяємо наведені думки науковців.

Планування тісно пов'язано з організацією розслідування. Як зазначає Ю. М. Черноус: «Якщо сутність планування полягає в тому, щоб правильно окреслити програму дій під час досудового розслідування, організація розслідування полягає в забезпеченні реалізації наміченого плану. Планування та організація органічно зв'язані, оскільки перше передбачає здійснення другого» [145, с. 318]. Планування розслідування неможливо без висовування версій, перевіркою яких встановлюються обставини, що підлягають доказуванню. «Проведення першочергових та невідкладних слідчих (розшукових) дій створює необхідну інформаційну базу для планування, є «матеріалом» для побудови криміналістичних версій, які, як відомо, визначають напрямок планування» [145, с. 318].

Процес планування розслідування містить низку взаємопов'язаних елементів, які одночасно слугують етапами цього процесу. Р. С. Белкін виділяє такі елементи планування: вивчення початкової інформації; висунення версій; визначення кола обставин, що необхідно встановити, а також інших завдань розслідування; визначення шляхів, засобів і методів розслідування; визначення послідовності і строків вирішення окремих завдань та виконання окремих дій; визначення виконавців; визначення організаційних заходів щодо залучення виконавців, забезпечення використання окремих засобів проведення тих чи інших дій; складання письмового плану; коригування і розвиток плану [14, с. 38].

Отже, планування розслідування пов'язано з такими науковими категоріями, як «організація розслідування», «обставини, що підлягають доказуванню» та «версії». Розглянемо ці категорії та зазначені етапи планування щодо розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми.

Досудове розслідування починається з моменту внесення відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до ЄРДР. Згідно зі ст. 214 КПК України слідчий, прокурор «невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального

правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування [100]».

Чинний КПК України визначає підстави для початку розслідування у ч. 1 ст. 214, а саме: заяви, повідомлення про вчинення кримінального правопорушення або самостійне виявлення слідчим, прокурором з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Аналіз слідчої практики свідчить, що первинна інформація надходить до органів поліції, і є приводом для початку кримінального провадження щодо нанесення тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, міститься у заявах та повідомленнях громадян – 62 %. Серед них потерпілі сповіщають поліцію у 51 % випадках, 34 % – заяви родичів (здебільшого, коли тілесні ушкодження вчиняються щодо неповнолітніх), 15 % – заяви та повідомлення свідків та очевидців кримінального правопорушення. Іншими джерелами інформації про вчинення кримінального правопорушення є повідомлення державних та приватних медичних установ, що становлять 30 % (у випадках нанесення тяжких та середньої тяжкості тілесних пошкоджень), та безпосередньо виявлені слідчим факти – 8 %. Слідчий може отримувати відомості про нанесення тілесних ушкоджень під час розслідування інших кримінальних проваджень або з матеріалів, отриманих оперативними підрозділами.

Одним з першочергових завдань розслідування, з якого починається будь-яке планування цього процесу, є встановлення обставин, що підлягають доказуванню. Коло обставин, що підлягають доказуванню у кримінально-процесуальному праві, називають предметом доказування. «Метою кримінально-процесуального доказування, – наголошує С. М. Стахівський, – є встановлення об'єктивної істини, а її досягнення можливе лише тоді, коли під час провадження у кримінальній справі з достатньою повнотою і достовірністю будуть встановлені усі факти і обставини, які мають значення для правильного вирішення цієї справи. Сукупність таких фактів і обставин утворюють предмет доказування у кримінальній справі» [179, с. 18].

Як зазначає В. В. Тіщенко: «Обставини, які підлягають встановленню, на відміну від криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, інтегрують у собі властивості правової сутності кримінального правопорушення. Це дає змогу виділити з усіх подій і діянь ті, які наділені ознаками кримінально-правового, юридично значущого характеру (суспільна небезпека, протиправність, винність, караність), і дати їм правильну кримінально-правову оцінку,

що виражається у визначенні в них відповідного складу кримінального правопорушення, передбаченого кримінальним законом. Таким чином обставини, що підлягають встановленню, уособлюють цілі розслідування у кожній кримінальній справі, встановлюють межі доказування, засвідчуючи своїм змістом повноту та об'єктивність розслідування» [187, с. 142]. Криміналістичний аспект обставин, що підлягають встановленню, виражається в тому, що вони є структурними елементами діяльності із вчинення кримінального правопорушення, що знаходяться в тісному взаємозв'язку. Наявність таких зв'язків дозволяє слідчому під час встановлення однієї чи декількох обставин кримінального правопорушення робити висновки стосовно інших невідомих ще обставин розслідуваної події, винних осіб, цілей, мотивів їх дій, форм вини [187, с. 143].

Серед обставин, що підлягають доказуванню, М. С. Строгович виокремив такі: подію (факт) кримінального правопорушення; відповідність його ознакам складу кримінального правопорушення, передбачених статтею Кримінального кодексу; вчинення кримінального правопорушення обвинуваченим; наявність вини; обставини, що пом'якшують чи обтяжують вину; обставини, що характеризують особу обвинуваченого [184, с. 363–369]. Зазначені обставини є найбільш загальними та належать до розслідування будь-якого кримінального правопорушення.

У 91 КПК України зазначено такі обставини, що входять в предмет доказування: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; 4) обставини, що впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; 6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального

правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; 7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру [100].

Щодо розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, то науковці виділяють такі обставини. Зокрема, С. О. Сафронов поділяє їх на групи залежно від кваліфікаційних ознак складу кримінального правопорушення:

А. Обставини, що належать до суб'єкта кримінального правопорушення: 1. Стан здоров'я особи, яка вчинила злочин, а саме: наявність (відсутність) фізичних або психічних вад, раніше перенесених важких захворювань, травм голови. Встановлення стану здоров'я має юридичне значення під час вирішення питання про можливість прийняття відмови від захисника та осудність особи, яка вчинила злочин. 2. Відомості про судимість. 3. Чи не вчинений злочин у стані алкогольного сп'яніння 4. Рівень фізичного і розумового розвитку. 5. Обставини, що характеризують особистість обвинуваченого (за місцем роботи, проживання, у сім'ї). 6. Автобіографічні дані: прізвище, ім'я та по батькові, рік, місяць і день народження, місце народження і місце проживання, заняття, освіта, сімейний стан. 7. Матеріальне становище особи, яка скоїла злочин (рівень прибутку, наявність (відсутність) грошового внеску до банку, цінних паперів, приватного майна.) 8. Наявність (відсутність) збігу тяжких особистих або сімейних обставин, внаслідок яких був вчинений злочин. 9. Додаткові обставини, які треба встановлювати по справах про правопорушення, вчинені неповнолітніми.

Б. Обставини, що встановлюють суб'єктивну сторону кримінального правопорушення: 1. Мотив кримінального правопорушення. При цьому доцільно встановити: а) якими були міжособистісні стосунки між особою, яка вчинила злочин, і жертвою до заподіяння тілесного ушкодження; б) чи були раніше або є зараз які-небудь життєві ситуації, події, які сприяли б або стали причиною формування віддаленого або найближчого, як усвідомленого, так і неусвідомленого, мотиву кримінального правопорушення до заподіяння тілесного ушкодження; в) чи не була поведінка потерпілого провокуючою, аморальною, такою, що стала причиною або приводом для заподіяння йому тілесного ушкодження; г) чи не вчинений злочин із корисливих або інших низьких спонукань; д) чи не вчинений злочин під впливом погрози або примусу через матеріальну чи іншу залежність

2. Привід до вчинення кримінального правопорушення. 3. Мета кримінального правопорушення. Під час її з'ясування необхідно встановити: а) чи є заподіяння тілесного ушкодження проміжною або кінцевою метою діяння; б) чи була у виконавця тільки головна мета – виконати замовлення на заподіяння тілесного ушкодження; в) яка кінцева мета діяння, у тому випадку, якщо буде встановлено, що тілесне ушкодження було лише проміжною метою; г) чи не було мети залякати потерпілого або інших осіб. 4. Вину особи, яка заподіяла тілесне ушкодження. Для цього необхідно встановити: а) чи усвідомлювала особа суспільно-небезпечний характер свого діяння; б) чи передбачала особа суспільно-небезпечні наслідки або можливість їх настання; в) чи бажала особа настання цих наслідків; г) чи свідомо допускала особа настання цих наслідків. 5. Встановлення інтелектуальної та вольової частини умислу співучасників кримінального правопорушення. Кожний співучасник кримінального правопорушення має бути поінформований й повинен знати про злочинний намір виконавця та бажати або свідомо припускати настання суспільно-небезпечних наслідків, які повинні статися у зв'язку з діянням виконавця. 6. Додаткові обставини, які свідчать про суб'єктивну сторону кримінального правопорушення: а) діяльність особи до і після заподіяння тілесного ушкодження. При цьому завжди необхідно з'ясовувати мотиви і мету постзлочинної поведінки, тому що це має значення для встановлення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення і його правильної кваліфікації. Завжди доцільно з'ясовувати: 1) чи надавала безпосередньо особа, яка заподіяла тілесне ушкодження, допомогу жертві, у чому конкретно ця допомога полягала, якими були мотиви і мета надання допомоги; 2) надавалась ця допомога добровільно чи під примусом; 3) чи сприяла особа, яка заподіяла тілесне ушкодження, своїми діями наданню допомоги жертві кримінального правопорушення з боку третіх осіб або навпаки перешкоджала наданню їй допомоги, якими були мотиви і мета перешкоджання наданню допомоги жертві; 4) чи висловлювала особа після заподіяння тілесного ушкодження жаль стосовно того, що трапилося, чи виправдовувала якимось свої діяння, коли і перед ким, якого змісту її жалощі та виправдовування; 5) чи продовжує особа, яка заподіяла тілесне ушкодження, виражати назовні мотиви або мету свого діяння, які вони; в) наявність ситуації, що не унеможлиблює діяти по-іншому (альтернатива діям стосовно вчинених).

В. Обставини, що належать до об'єктивної сторони кримінального правопорушення і до події кримінального правопорушення: 1. День, місяць, рік і час заподіяння тілесного ушкодження. 2. Місце заподіяння

тілесного ушкодження. 3. Спосіб підготування до кримінального правопорушення. Треба з'ясувати, чи не є він окремо протиправним. 4. Спосіб заподіяння тілесного ушкодження. Треба встановити, чи не був він суспільно-небезпечним або таким, що мав характер особливого мучення. 5. Засоби і знаряддя заподіяння тілесного ушкодження. 6. Чи є співучасники кримінального правопорушення, і чи немає серед них неповнолітніх. У випадку, якщо є співучасники, необхідно встановити характер діяння і ступінь участі в злочині кожного з них. 7. Чи не був потерпілий підлеглим, чи не був він у безпорадному стані або в іншому залежному становищі від особи, яка заподіяла тілесне ушкодження. 8. Чи не є потерпілий малолітнім або старим. 9. Характер і локалізація тілесного ушкодження. 10. Механізм виникнення ушкодження. 11. Ознаки тілесного ушкодження і ступінь їх тяжкості. 12. Наявність (відсутність) причинного зв'язку між тілесним ушкодженням і смертю особи (підлягає встановленню у відповідному випадку). 13. Факт здійснення замовлення на заподіяння тілесного ушкодження так само, як і факт прийняття виконавцем замовлення. При цьому треба встановлювати всі обставини злочинної домовленості, зокрема: місце та час зустрічі замовника і виконавця, предмет та обсяг винагороди, місце й час отримання винагороди, умови, у межах яких повинен діяти виконавець тощо [153, с. 63–66].

На думку О. Ю. Булулукова, під час розслідування навмисного заподіяння тілесних ушкоджень необхідно встановлювати такі обставини, що стосуються події кримінального правопорушення: а) чи було заподіяння кримінального правопорушення; б) час і місце кримінального правопорушення; в) яке тілесне ушкодження заподіяне, чи не було воно небезпечним для життя у момент завдання; г) спосіб заподіяння ушкодження; д) знаряддя, яким було заподіяне ушкодження; е) чи не вчинено діяння в стані оборони або крайньої необхідності; ж) чи не заподіяне тілесне ушкодження в разі перевищення меж необхідної оборони; к) чи не було систематичного завдання побоїв або інших насильницьких дій, що мають характер мордування або катування [132, с. 234].

Слідчий повинен встановити також: а) ким заподіяне тілесне ушкодження; б) тілесне ушкодження заподіяне навмисно чи з необережності; в) яке ставлення винного до своїх дій і до наслідків: чи передбачив він, чи бажав і чи повинен був передбачити настання цих наслідків; г) мотиви і цілі вчинення кримінального правопорушення; д) чи не заподіяне тілесне ушкодження в стані сильного душевного хвилювання [132, с. 235].

Під час дослідження обставин, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинуваченого, й обставин, що характеризують його особу, необхідно з'ясувати: а) наявність обставин, що пом'якшують і обтяжують відповідальність обвинуваченого, викладених у ст. 66 і 67 КК України; б) вік, стать, освіту, професію й інші дані про обвинуваченого; в) наявність судимостей, чи не є обвинувачений особливо небезпечним рецидивістом [132, с. 234].

Для визначення тяжкості ушкодження і розміру збитку, заподіяного злочином, слідчий повинен з'ясувати: а) чи не спричинило тілесне ушкодження: втрати органа або втрати його функцій; душевної хвороби; розладу здоров'я, поєданого з утратою працездатності; переривання вагітності; незгладимого спотворення обличчя; б) який ступінь утрати потерпілим працездатності; в) яка тривалість розладу здоров'я, викликаного заподіянням тілесного ушкодження; г) якого матеріального збитку зазнав потерпілий внаслідок кримінального правопорушення [132, с. 235].

На думку А.Ф. Волобуєва, методика розслідування заподіяння тілесних ушкоджень визначається такими обставинами, що підлягають доказуванню: чи був факт заподіяння тілесних ушкоджень; час та місце вчинення правопорушення; характер тілесних ушкоджень (чи були вони небезпечні для життя в момент заподіяння або їх небезпечність визначається наслідками); спосіб заподіяння тілесних ушкоджень, вид та характер знаряддя, яким заподіяні тілесні ушкодження; чи не заподіяні тілесні ушкодження у стані необхідної оборони або крайньої необхідності; чи не заподіяні тілесні ушкодження у стані сильного душевного хвилювання або перевищення меж необхідної оборони; чи не супроводжувалося заподіяння тілесних ушкоджень вчиненням інших кримінальних правопорушень (наприклад, хуліганства) [19, с. 418]. З наведених вище думок науковців зрозуміло, що, незважаючи на різноманіття поглядів щодо цього питання, перелік обставин, що підлягають доказуванню у справах розглядуваної категорії кримінальних правопорушень, достатньо повно розроблений в криміналістиці.

Однак під час розгляду заподіяння тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми, необхідно виділяти не тільки предмет доказування, розроблений у видовій методиці, а й специфічність суб'єкта, що вчинює злочин, а саме неповнолітнього. Як вважає О. О. Левендаренко, з думкою якого ми погоджуємось, зміст предмета доказування у справах такої категорії повинні становити обставини: що підлягають доказуванню в усіх кримінальних провадженнях (ст. 91 КПК України);

що деталізуються в інших статтях кримінального процесуального закону і підлягають доказуванню в окремих категоріях кримінальних проваджень (ст. 485 КПК України); що мають юридично значущі якості, які безпосередньо впливають на вирішення питання про наявність необхідних передумов для кримінальної відповідальності та покарання винуватої особи (обставини, що за чинним законодавством дають підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності та покарання; процесуальні обставини, що виключають провадження); інші, встановлення яких має доказове значення у справі [106, с. 66–67].

Особу неповнолітнього підозрюваного, на думку І. М. Козьякова, необхідно вивчати у сукупності чотирьох складових: кримінально-правової, кримінально-процесуальної, криміналістичної (головним чином тактичний) і криминологічної. «Кримінально-правове вивчення даних, що характеризують особу підозрюваного, обвинуваченого, проводиться для вирішення питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності; для правильної кваліфікації дій особи; для правильного застосування заходів кримінальної покарання. Кримінально-процесуальний напрям вивчення особистості підлітка необхідний для здійснення обґрунтованих процесуальних дій (проведення слідчих дій, обрання заходів процесуального примусу тощо). Криміналістичний напрям вивчення даних, що характеризують особистість підлітка, організовується з метою правильного висунення слідчих версій, встановлення всіх епізодів у кримінальній справі і всіх співучасників обвинуваченого, а також для обґрунтованого вибору тактичних прийомів при провадженні окремих слідчих дій. Таке вивчення особистості підозрюваного, обвинуваченого неповнолітнього спрямоване на встановлення характерних властивостей, особливостей конкретного правопорушника; його криминогенних інтересів і мотивації, які породили відповідну протиправну поведінку. Це важливо для створення якнайкращих основ і методики індивідуальної профілактики» [82, с. 89].

Відповідно до ст. 485 КПК України під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених ст. 91 цього Кодексу, також з'ясовуються: «1) повні й усебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою,

повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення» [100].

З'ясування обставин, передбачених ст. 485 КПК України, є необхідним для встановлення причин і умов, які призвели до вчинення неповнолітніми кримінального правопорушення, а також для правильного застосування закону. На повноту і легітимність зібрання під час досудового розслідування доказів, що підтверджують зазначені обставини, прокурор повинен спрямувати свою діяльність з процесуального керівництва досудовим розслідуванням, що стане підвалинами ухвалення судом законного і справедливого рішення [100].

Такі індивідуально-психологічні особливості, як, наприклад, здатність до абстрактного мислення, можливість самостійної організації діяльності, високий рівень розвитку інтелектуальних здібностей, обмеженість запису загальних відомостей і знань, брак і примітивність інтересів, несформованість морально-етичних норм поведінки, асоціальність установок, основні риси характеру, інтереси, звички, ступінь прояву вікових особливостей психіки (сугестивність та ін.) належать до інших ознак особистості неповнолітнього, які також підлягають встановленню під час розслідування та судового розгляду проваджень щодо кримінальних правопорушень неповнолітніх [161, с. 15]. П. 2 ст. 485 КПК України передбачає обов'язкове з'ясування питання про ставлення неповнолітнього до вчиненого ним правопорушення. Це необхідно для забезпечення індивідуалізації кримінальної відповідальності, призначення справедливого покарання чи обрання виду примусового заходу виховного характеру, а також може бути враховано судом під час вирішення питання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, зокрема у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України, статті 285–288 КПК України) чи у зв'язку з примиренням з потерпілим (ст. 46 КК України, ст. 468, 469, 471 КПК України).

Відповідно до ст. 487 КПК України слідчий зобов'язаний встановити умови життя та виховання неповнолітнього, а саме: «1) склад його сім'ї, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї; 2) обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній,

його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер та ефективність виховних заходів, які раніше застосовувались до нього; 3) зв'язки та поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою» [100].

Встановлення обставин, що підлягають доказуванню, здійснюється шляхом перевірки версій. З позиції гносеології розслідування кримінального правопорушення є пізнавальним процесом, структурними елементами якого є комплекси пошукових дій, заснованих на використанні евристичних прийомів. Основним евристичним методом творчої діяльності є гіпотеза, а її різновидом під час розслідування є криміналістична версія. На думку Л. Я. Драпкіна, відмітні риси криміналістичної версії зводяться до такого: «1) криміналістичні версії висуваються у сфері практичної, а не наукової діяльності; 2) суб'єктами висування криміналістичних версій є оперативний працівник, слідчий, прокурор, суддя (склад суду), експерт; 3) порівняно невеликий за обсягом вихідний інформаційний матеріал (фактична база); 4) виведення версій як з вірогідно встановлених фактів, так і з ймовірної інформації, у тому числі й з чуток, анонімних повідомлень тощо; 5) висування всіх фактично можливих припущень; б) побудова версій відбувається одночасно або майже одночасно, що не виключає надалі висування нових версій» [44, с. 59]. Версії висуваються в ситуаціях інформаційної невизначеності, коли відсутні достатні дані для достовірних висновків. Висування версій є процесом формування логічних умовиводів, що певним чином узагальнюють та упорядковують попередньо отриману інформацію. У результаті із загального інформаційного масиву формується взаємозалежний і внутрішньо несуперечливий інформаційний комплекс, який можна розглядати як фактичну базу версії [44, с. 60].

Отже, криміналістична версія – це обґрунтоване припущення щодо фактів, явища бо групи фактів, явищ, що мають чи можуть мати значення для справи; версія вказує на наявність та пояснює походження цих фактів, явищ, їх зміст та зв'язок між собою [1, с. 472; 197, с. 201; 145, с. 311]. Більш спрощене трактування версії надає А. М. Ларін: «Версія – це обґрунтоване припущення про подію кримінального правопорушення та осіб, які його вчинили», виділяючи при цьому найважливіші версії, що підлягають висуванню та перевірці у першу чергу [104, с. 56]. Такі ж версії виділяє й М. В. Салтевський, надаючи своє визначення: «Криміналістична версія – це засноване на зібраній інформації припущення (ймовірне судження) слідчого, дізнавача, прокурора, суду про подію кримінального правопорушення і

правопорушника в цілому або окремі факти і осіб, причинні та інші зв'язки між обставинами, що підлягають доказуванню» [151, с. 281]. Заслуговує на увагу також визначення Л. Я. Драпкіна: «Криміналістична версія – це обґрунтоване припущення суб'єктів пізнавальної діяльності (слідчий, прокурор, оперативний працівник, суддя, експерт), що містить можливі й припустимі пояснення вже наявних вихідних даних (фактична база) та дозволяє на їх основі у взаємодії з теоретичною базою, імовірно (неоднозначно), встановити ще не відомі обставини, що мають значення для справи» [44, с. 62].

Криміналістична версія повинна відповідати низці ознак: «бути реальною; можливою для перевірки; обґрунтованою встановленими фактами; відносно простою, із чіткою та однозначною формулою; мати відношення до більш широкого кола фактів, що встановлюються в процесі розслідування кримінального правопорушення» [145, с. 311]. Як зазначає І. Ф. Пантелєєв, пізнавальна роль слідчої версії, полягає не лише у тому, що вона спроможна пояснити вже відомі слідчому обставини вчиненого кримінального правопорушення, а також в тому, що за її допомогою з'ясовуються нові обставини та факти, які не були відомі слідчому на момент її висунення [96, с. 50].

Серед загальної класифікації в науковій літературі виділяють типові версії, які являють собою, на думку Р. С. Белкіна, «найбільш характерне для цієї ситуації, з погляду відповідної галузі наукового знання або узагальненої практики, припустиме пояснення окремих факторів або події в цілому» [16, с. 296]. Як припущення, побудоване на основі аналізу однотипних ситуацій, спільності певних необхідних явищ та зв'язків, визначив типову слідчу версію Г. А. Матусовський [125, с. 40]. Ми погоджуємось також з думками О. Н. Колесниченка та Г. А. Матусовського, що «використання систем типових версій вносить у розслідування елемент точності, повноти розслідування, допомагає слідчому проаналізувати відомі йому аналогічні ситуації і відібрати підходящі під конкретний випадок з літературних джерел. Ознайомлення зі схемою таких версій дозволяє одночасно охопити та перспективно намітити всі можливі основні напрями розслідування» [86, с. 10].

З означеного вище можна дійти висновків, що типові версії висуваються в умовах істотного дефіциту первинної інформації і дають саме загальне, приблизне передбачення або пояснення події чи окремих її елементів. Провідну роль у побудові типових версій відіграють теоретичні положення криміналістики, дані криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, статистичні дані,

розроблені стандартні схеми розкриття кримінального правопорушення тощо. Типові версії на практиці використовуються найчастіше на початковому етапі розслідування кримінального правопорушення. Далі за розвитком процесу розслідування більшого значення набувають конкретні версії, що ґрунтуються на зібраній по кримінальному провадженню інформації.

Як зазначалось раніше, методика розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми, є внутрішньовидовою щодо видових методик – розслідування заподіяння тілесних ушкоджень та розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми. Типовими загальними версіями у цьому випадку будуть ті, що розроблені як для однієї, так і для другої методики. Для видової методики – розслідування заподіяння тілесних ушкоджень: тілесні ушкодження були навмисними та спричинені за обставин, вказаних у заяві чи повідомленні; вчинено не тільки заподіяння тілесних ушкоджень, але й інший злочин (хуліганство, катування, розбій тощо); шкода здоров'ю виникла внаслідок необережності самого потерпілого або іншої особи; був нещасний випадок, а злочин відсутній [97, с. 582].

Для методики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, типовими загальними версіями, на нашу думку, можна вважати такі: кримінальне правопорушення вчинено неповнолітнім одноособово; кримінальне правопорушення вчинено групою неповнолітніх; кримінальне правопорушення вчинено з наявністю дорослого підбурювача або за його участю. Щодо окремих версій, то їх під час розслідування може бути велика кількість, зважаючи на обставини, що підлягають доказуванню, які зазначені нами вище. Тому наводити повний їх перелік ми вважаємо зайвим. Зазначимо лише основні з них, що стосуються особи підозрюваного:

1. Зв'язок підозрюваного з особою потерпілого: стороння особа; особа, знайома з потерпілим (родичі, сусіди, друзі, випадкові знайомі); стороння особа, але знайома з оточення потерпілого або його родичами.

2. Наявність попередньої змови під час вчинення кримінального правопорушення у групі: без попередньої змови; за попередньою змовою; організованою групою.

3. Наявність у правопорушників попереднього протиправного досвіду: вчинено особою вперше; вчинено особою, який раніше вчиняв такий же злочин або інші (хуліганство, крадіжки, грабежі тощо) та знаходиться на обліку в поліції.

4. Місце проживання підозрюваного: у межах одного з потерпілим району міста; з сусіднього району або іншого району міста; з сільської

місцевості або іншого міста.

5. Щодо мотиву та мети кримінального правопорушення: з хуліганських мотивів; з корисливих мотивів (є ознаки грабежу); з метою помсти; з метою самоствердження, демонстрації своєї переваги.

Версія є основою планування розслідування. Кожна з висунутих версій повинна бути перевірена шляхом проведення слідчих (розшукових) дій. Роль версії стосовно плану розслідування, як стверджує В. Ю. Шепітько, є визначальною, оскільки версія є тим напрямом розслідування, що зумовлює побудову в плані комплексу слідчих, розшукових, організаційних заходів, здійснюваних з метою її перевірки [204, с. 24].

Планування та організаційні заходи з розслідування кримінального правопорушення починаються проводитись слідчим відразу після отримання заяви про подію кримінального правопорушення, тобто на початковому етапі розслідування. У сучасній криміналістиці процес розслідування поділяють на початковий, подальший та заключний етапи. На кожному з цих етапів проводяться певні організаційні, слідчі (розшукові) дії та інші заходи, зумовлені слідчою ситуацією.

На думку І. М. Лузгіна, етап розслідування – це «такий його елемент, що являє собою взаємопов'язану систему дій, об'єднаних єдністю завдань, умовами розслідування, специфікою криміналістичних прийомів» [115, с. 86]. Під етапом розслідування В. К. Гавло розуміє «просторово-часовий відрізок, що об'єктивно фіксується в загальній системі розслідування, яка характеризується настанням якісно визначених змін, пов'язаних зі встановленням (невстановленням) обставин предмета доказування в результаті здійснення слідчих та інших дій, об'єднаних єдністю завдань і ситуацій розслідування» [41, с. 8].

Переважає більшість науковців приділяють увагу початковому етапу розслідування, оскільки отримані за результатами його проведення дані значною мірою визначають напрями подальшого розслідування та його успіх загалом. Велику увагу періодизації розслідування приділяв Л. Я. Драпкін. В основу поділення розслідування на етапи він поклав інформаційно-функціональний принцип та виділив такі критерії, якими характеризуються кожний з них: «1) типовими слідчими ситуаціями, що мають домінуюче значення для кожного з етапів; 2) ролі й значенню версій для розслідування, основним особливостям їх побудови й перевірки; 3) обсягом та змістом вихідних даних, що перебувають у розпорядженні слідчого на початку етапу; 4) основними завданням, які зважаються на відповідному етапі;

5) домінуючої спрямованості діяльності учасників розслідування; 6) обстановкою й умовами розслідування, що визначають найбільш стійкі риси проведення процесуальних, оперативно-розшукових і інших дій (склад, структура, особливості об'єднання в тактичні комплекси, ступінь концентрації сил та засобів, темп проведення тощо)» [44, с. 350–351]. Початковий етап розслідування Л. Я. Драпкін характеризує так: «Домінуючою рисою початкового етапу є проблемно-ситуаційний характер розслідування, що досить часто через різку та хронічну нестачу інформації набуває вкрай гострої форми» [44, с. 351]. Основним завданням цього етапу він вважає «виявлення необхідної доказової і тактичної інформації та її носіїв (джерел). Основне завдання етапу зумовило і його головну функцію – пошуково-розвідувальну спрямованість у діяльності слідчого та працівників органів дізнання, що взаємодіють із ним, а також ведучу роль слідчих та оперативно-розшукових версій» [106, с. 352]. Р. С. Белкін зазначає, що «основна спрямованість етапу це інтенсивний пошук, виявлення і закріплення доказів. На цьому етапі здійснюється основна робота з розкриття кримінального правопорушення. Дії слідчого та оперативних працівників на цьому етапі характеризуються максимальною оперативністю, в більшості випадків масованістю, невідкладністю. На цьому етапі визначальний фактор – час» [14, с. 784–785]. На думку І. О. Возгріна, початковий етап розслідування являє собою систему слідчих дій, що характеризуються «невідкладністю, безперервністю та порівняно коротким часом їх проведення з метою вирішення загальних і специфічних для цього періоду завдань» [36, с. 154].

Більш широкий перелік ознак, що відрізняють початковий етап розслідування від інших, виділяє О. Г. Філіппов. Він зазначає, що слідчий на початковому етапі частіше за все не має розгорнутого плану розслідування, а будує свою роботу, зважаючи на типові версії, на підставі яких визначає простий перелік слідчих (розшукових) дій та інших заходів, що підлягають невідкладному проведенню. «Усі ці обставини, без сумніву, суттєвим чином впливають не тільки на характер організаційної роботи слідчого під час початкового етапу розслідування, визначення кола та послідовності проведення слідчих дій, але в низці випадків і на тактику їх проведення» [190, с. 17]. Щодо конкретних завдань початкового етапу, ми погоджуємось з думкою А. Ф. Волобуєва, який визначає їх такими: «встановлення місця, часу й обстановки кримінального правопорушення, його сутності, а також виявлення, фіксація та вилучення його слідів – джерел доказів; встановлення, розшук і затримання особи, підозрюваної у скоєнні

кримінального правопорушення; збирання доказів, достатніх для притягнення особи як обвинуваченої (хоча б за одним епізодом злочинної діяльності)» [39, с. 28].

Наведені думки науковців свідчать, що початковий етап характеризується недостатньою інформативністю та короткостроковістю, що формує його завдання та функції, виконання яких забезпечує підґрунтя для подальшого успішного розслідування в цілому.

Серед науковців немає єдиної думки стосовно розмежування етапів розслідування, що пояснюється дискусіями щодо двох- та трьохелементної структури етапів розслідування. Виділяючи два етапи розслідування, І. М. Лузгін окреслює межі етапів таким чином: «Перший – починаючи від порушення кримінальної справи до пред'явлення обвинувачення. На цьому етапі збираються та оцінюються фактичні дані, необхідні для вирішення питання про порушення кримінальної справи, затримання обвинуваченого та пред'явлення обвинувачення. Другий етап – від пред'явлення обвинувачення до закінчення слідства. Головна мета цього етапу – дослідження та оцінка доказів із урахуванням показань обвинуваченого та прийняття рішення у справі» [114, с. 89]. Виділяючи три етапи розслідування, М. П. Яблоков зазначає: «На початковому етапі висувають версії, складають план розслідування та проводять початкові слідчі дії. На наступному етапі основним напрямом розслідування є встановлення правопорушника та його розшук, а під час затримання – збір додаткових фактичних даних, які б його викрили, пред'явлення йому обвинувачення. На заключному етапі здійснюється підготовка й виконання вимог, пов'язаних із закінченням розслідування» [98, с. 495–497]. Виділяючи два етапи у розслідуванні, В. К. Лисиченко окреслює дії на кожному з них таким чином: «На початковому етапі розслідування після порушення кримінальної справи основним завданням розслідування є вивчення обставин події, виявлення та фіксація слідів та інших доказів, особливо тих, що швидко змінюються чи взагалі можуть зникнути. Наступний етап розслідування починається після пред'явлення підозрюваному постанови про притягнення як обвинуваченого та його допиту» [108, с. 100–114]. На думку В. В. Логінової, «початковий етап розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, як поняття суто криміналістичне, використовується для позначення певного періоду досудового розслідування, під час якого слідчий чи особа, яка проводить розслідування, провадить слідчі дії та організаційні заходи для встановлення всіх обставин кримінального

правопорушення та особи підозрюваного» [112, с. 82]. Як впливає з наведених думок науковців, проблема періодизації розслідування частково пов'язана з положеннями наявного на той момент КПК.

Аналізуючи думки науковців та положення чинного КПК України, можна стверджувати, що початковий етап розслідування починається з моменту повідомлення в органи поліції про вчинення кримінального правопорушення та закінчується затриманням особи та оголошенням йому повідомленням про підозру. З криміналістичного погляду на цей момент повинно бути зібрано достатньо доказів, що свідчать про причетність особи до вчинення кримінального правопорушення. Подальший етап розслідування триває до моменту, коли слідчий, прокурор вважає зібрані під час досудового розслідування докази є достатніми для складання обвинувального акта. З криміналістичного погляду повинні бути проведені всі можливі слідчі (розшукові) дії, отримані результати всіх призначених по справі експертиз і повністю сформовано доказову базу. На нашу думку, заключного етапу в умовах наявної на сьогодні системи кримінального провадження та положень КПК не може бути. В криміналістичній літературі науковцями справедливо не приділялось достатньо уваги заключному етапу розслідування у зв'язку з його малоінформативністю та нескладністю у тактичному розумінні. Л. Я. Драпкін так характеризує заключний етап розслідування: «До заключного етапу входять процесуальні дії з повного завершення провадження по справі, деякі організаційно-технічні заходи, а іноді й додаткові слідчі дії (за вказівкою наглядового прокурора, начальника слідчого підрозділу, в разі задоволення клопотань обвинувачуваного, його захисника, інших учасників карного судочинства). Однак під час традиційної послідовності етапів розслідування всі ці можливі додаткові дії за своїм характером і завданням не повинні бути спрямовані на досягнення якісно нових, що істотно відрізняються від уже досягнутих результатів розслідування» [44, с. 356]. На сьогодні сторона захисту після пред'явлення обвинувачення та ознайомлення з матеріалами кримінального провадження всі питання, що входять до її компетенції, вирішує у судовому розгляді, а не на досудовому слідстві. Тому заключного етапу розслідування, на нашу думку, не може бути як з процесуального, так і з криміналістичного погляду.

2.2. Характеристика типових слідчих ситуацій та програми дій на початковому етапі розслідування

Розслідування кожного кримінального правопорушення має свою специфіку, що визначається обставинами його вчинення та конкретними умовами, в яких слідчий проводить передбачені складеним планом слідчі (розшукові) дії. Обстановка, у якій відбувається розслідування, формується під впливом різних об'єктивних: час, місце проведення розслідування, механізм розвитку події, характер його відображення у навколишньому середовищі тощо та суб'єктивних факторів: рівень професійної підготовки слідчого, ступінь сприяння чи протидії розслідуванню з боку осіб, що беруть в ньому участь тощо [8, с. 189].

Конкретна обстановка розслідування, особливості якої зумовлюються сукупністю зазначених факторів, в криміналістиці визначається поняттям «слідча ситуація». Її значення для планомірної й ефективної організації розслідування та розробки його методики стосовно окремих видів кримінальних правопорушень загальноновизнано. За основу для визначення сутності та змісту слідчої ситуації в одних випадках береться обстановка, у якій відбувається розслідування, а в інших – сукупність даних про цю обстановку, що визначає можливості та шляхи проведення розслідування [17, с. 66–68].

Безпосередній вплив на проведення розслідування, на думку В. К. Лисиченка, здійснює фактична обстановка, тобто наявна конкретна слідча ситуація. Планування та діяльність з розслідування відбувається відповідно до рівня пізнання й оцінки даних, що утворюють конкретну ситуацію розслідування. Складові слідчої ситуації досить різноманітні: умови, в яких відбувається правопорушення; наявність і характер наявної інформації про подію; можливості та способи отримання додаткових відомостей; можливості слідчого щодо реалізації необхідних для розслідування кримінального правопорушення заходів з організаційного та матеріально-технічного погляду; наявність обставин, що сприяють або ускладнюють установлення обставин справи (поведінка підозрюваного, допомога населення в розшуку й викритті правопорушника); професійна кваліфікація й психологічна налаштованість осіб, які беруть участь у розслідуванні на вирішення поставлених завдань; можливість виправлення помилок, допущених на попередньому етапі розслідування кримінального правопорушення тощо [8, с. 190; 108, с. 16–17].

В. К. Лисиченко, аналізуючи складові слідчої ситуації, визначає

групу факторів, що впливають на її виникнення та у подальшому вирішення, зазначаючи при цьому, що стосовно окремо взятої слідчої ситуації виділити та врахувати всі фактори практично неможливо. Автор зазначає: «За своєю природою та значенням на формування слідчих ситуацій впливають такі фактори: а) інформаційного: дані про обставини вчиненого кримінального правопорушення, джерела одержання доказів, поінформованість зацікавлених осіб про процес розслідування тощо; б) процесуального та тактичного: можливості одержання та використання доказів, тактичні особливості вирішення завдань, що виникають у процесі розслідування; в) психологічного: відносини слідчого й особи, що мають стосунок до розслідуваної події, особливості психології цих осіб; г) організаційного та матеріально-технічного характеру: наявність необхідних сил та засобів, можливості їх використання» [108, с. 17]. Подібні фактори визначає також Р. С. Белкін, але дещо розширюючи їх трактування: 1) компоненти психологічного характеру: психологічний стан осіб, які є учасниками кримінального провадження, психологічний стан слідчого, результат конфлікту між слідчим і особами, які йому протидіють; 2) компоненти інформаційного характеру: обізнаність слідчого (про обставини кримінального правопорушення; можливі докази; можливості їх виявлення та експертного дослідження, місця приховування викраденого, наміри протидії слідству тощо), обізнаність осіб, які протидіють слідчому й інших, що проходять по провадженню, осіб (про ступінь інформованості слідчого та свідків, про виявлені й невиявлені докази, про наміри слідчого тощо); наслідки розголошення слідчої таємниці тощо; 3) компоненти процесуального та тактичного характеру: стан провадження, докази та їх джерела, наявність надійних ще не використаних джерел орієнтуючої інформації, можливість обрання потрібного запобіжного заходу, ізоляція один від одного осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, проведення конкретної слідчої (розшукової) дії; наявність тактичного ризику і можливість його мінімізації, протидія встановленню обставин справи з боку правопорушника і його зв'язків, а іноді потерпілого і свідків, наслідки помилкових дій слідчого, понятих, фахівців та експертів тощо; 4) компоненти матеріального й організаційно-технічного характеру: наявність комунікацій між черговою частиною та СОГ; наявність засобів передачі та прийому потрібної інформації з облікових апаратів органів внутрішніх справ, мобільність її пошуку за запитами; можливість мобільного маневрування наявними силами і засобами, забезпеченість тим і іншим одночасно тощо [15, с. 226]. Узагальнюючи

свої міркування щодо складових слідчої ситуації та факторів, що на неї впливають, В. К. Лисиченко надає визначення слідчої ситуації як сукупності «даних про подію кримінального правопорушення та обставини, що характеризує умови (обстановку) його розслідування на конкретному етапі, які зумовлюють вибір засобів і методів установлення істини у справі» [108, с. 19]. Р. С. Белкін, зважаючи на те, що слідча ситуація в процесі розслідування має переважно зовнішній характер, характеризує слідчу ситуацію як «сукупність умов, за яких на певний момент здійснюється розслідування, тобто це та обстановка, в якій проходить процес розслідування» [17, с. 70].

Дослідженню поняття слідчих ситуації та їх значення під час розслідування приділялась велика увага серед науковців. Не вдаючись до наукової дискусії щодо сутності цього поняття, наведемо окремі визначення цієї наукової категорії, які, на наш погляд, більш чітко та більш повно характеризують її зміст. Аналізуючи слідчі ситуації, надані науковцями, С. В. Великанов згрупував їх таким чином: а) визначення, що характеризують слідчу ситуацію переважно як обстановку розслідування; б) визначення, згідно з якими слідча ситуація формується переважно під впливом зібраної у справі інформації, що характеризує стан розслідування; в) визначення, що містить положення, відповідно до якого сутність слідчої ситуації становлять обстановка і стан розслідування [33, с. 15–21]. Наведене узагальнення, на нашу думку, не може чітко відокремити інші трактування поняття слідчої ситуації, оскільки майже у кожному визначенні тим чи іншим чином наявні всі з названих С. В. Великановим складові.

О. Н. Колесніченко одним з перших надав визначення слідчої ситуації як «певне положення у розслідуванні кримінальних правопорушень, що характеризується наявністю тих чи інших доказів й інформаційного матеріалу та виникаючими у зв'язку з цим конкретними завданнями їх збирання та перевірки» [85, с. 214]. Спираючись на фактори, зазначені В. К. Лисиченком та Р. С. Белкіним, надає визначення Л. Я. Драпкін: «Слідча ситуація – це уявна динамічна модель, що відображає інформаційно-логічний, тактико-психологічний, тактико-управлінський й організаційно-структурний стан, що склався у кримінальному провадженні та характеризує сприятливий або несприятливий характер процесу розслідування» [44, с. 53]. Такої самої думки дотримується Г. А. Матусовський, який вважає, що слідча ситуація розслідування – це уявна динамічна модель, що відображає інформаційно-логічний, тактико-психологічний, тактико-керівний та організаційний стан, що склався у кримінальній справі, та характеризує

сприятливий чи не сприятливий перебіг процесу розслідування. [92, с. 165–169]. На думку М. В. Салтевського, «слідча ситуація – це сукупність обставин конкретної події кримінального правопорушення, актуалізованих слідчим, дізнавачем, прокурором, судом, що здійснюють його розкриття, розслідування і попередження. Коротше, слідча ситуація – це сукупність актуалізованої суб'єктами кримінального процесу доказова інформація, відображена в матеріальній обстановці події кримінального правопорушення» [151, с. 302]. І. Ф. Герасимов розуміє під слідчою ситуацією динамічну категорію, яка визначається сукупністю значущої для розслідування інформації, що характеризує обстановку розслідування і зумовлює ухвалення рішень про напрям, організацію і планування як розслідування загалом, так і окремих слідчих дій та інших заходів [43, с. 6–7]. Під слідчою ситуацією М. І. Порубов розуміє «конкретну обстановку розслідування, особливості якої обумовлюються сукупністю обставин вчинення кримінального правопорушення і умовами його розслідування; сукупністю інформації про подію кримінального правопорушення, яка обумовлює шляхи і способи його розслідування на конкретному етапі» [4, с. 102]. У двох аспектах розглядає слідчу ситуацію В. П. Бахін: у широкому розумінні як «сукупність всіх умов, які впливають на розслідування та визначають його особливості» та вузькому як характеристика «інформації, даних, відомостей, якими володіє слідство на конкретному етапі розслідування». Запропоноване визначення має більш широкий зміст, за якого слідчу ситуацію розглядають як сукупність даних про обставини кримінального правопорушення та обставини, що характеризують умови його розслідування на конкретному етапі і які зумовлюють вибір засобів та методів встановлення обставин провадження [8, с. 196–197].

З наведених визначень зрозуміло, що конкретних слідчих ситуацій на певний момент розслідування може бути велика кількість, оскільки інформація на якій будуються слідчі ситуації, постійно змінюється. Зважаючи на динамічність цього процесу, неможливо передбачити всі необхідні засоби вирішення цих ситуацій. Тому в криміналістиці для розробки алгоритмів дій на етапах розслідування використовується поняття типової слідчої ситуації. Л. Я. Драпкін зазначає, що типові слідчі ситуації є результатом ситуаційного узагальнення певної категорії кримінальних справ і побудови типових моделей, які охоплюють суттєві ознаки, загальні для визначеної кваліфікаційної групи конкретних ситуацій [44, с. 52]. Ознаки типової слідчої ситуації В. К. Гавло визначив такими: типова слідча ситуація – це наукове

поняття щодо прояву загальних меж процесу і стану розслідування до визначеного його моменту; є найбільш вірогідною для створених умов обстановкою розслідування. В основі типової слідчої ситуації є інформаційні дані, спрямовані на загальні межі криміналістичної характеристики окремих видів (груп) кримінальних правопорушень і умови їх розслідування; характеризується комплексом своїх істотних узагальнених ознак, які відрізняють її від конкретної ситуації [42, с. 243–244].

Як сформульовану «на підставі аналізу практики розслідування певної категорії кримінальних правопорушень абстрагована штучна модель, яка відображає стан наявної у слідчого інформації про обставини кримінального правопорушення й обставини, що склалися на відповідному етапі розслідування» визначає типову слідчу ситуацію Р. Л. Степанюк [181, с. 111]. На думку С. С. Чернявського, «типова слідча ситуація – це інформаційна модель з найбільш значущими властивостями та ознаками процесу розслідування у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень певної категорії. На підставі цієї моделі розробляються криміналістичні засоби, прийоми та методи вирішення конкретних ситуацій розслідування» [199, с. 405]. Під типовою слідчою ситуацією А. Ф. Волобуєв розуміє сукупність інформації (доказів та оперативно-розшукових відомостей), яка найбільш характерна для певного етапу розслідування у кримінальних провадженнях окремих категорій [40, с. 203].

Типові слідчі ситуації мають не тільки теоретичне, але й практичне значення. Насамперед, будь-яка типова слідча ситуація є узагальненням конкретних ситуацій, що виникають на практиці. З цього випливає, що конкретну ситуацію розслідування слідчий може віднести до певної типової ситуації і на підставі цього скористатися криміналістичними прийомами та рекомендаціями щодо вирішення цієї типової слідчої ситуації. На думку В. Ю. Шепітька, значення типових слідчих ситуацій «дозволяє не тільки передбачити їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, але й обрати такі тактичні прийоми (тактичні комбінації), що є найбільш оптимальними» [201, с. 262]. Залежно від типової слідчої ситуації обирається певний перелік слідчих (розшукових) дій щодо її вирішення, а звідси й перелік тактичних прийомів та їх комбінацій. На думку В. Ю. Шепітька, «взаємозв'язок між обранням тактичних прийомів та слідчою ситуацією полягає у тому, що така залежність дозволяє: визначити перелік тактичних прийомів слідчої дії; здійснити вибір тих чи інших тактичних прийомів, обумовлених тими фактичними даними, що мають місце;

визначити характер тактичних прийомів, їх конкретний зміст; встановити послідовність реалізації тактичних прийомів з урахуванням існуючої інформації» [202, с. 136]. Щодо класифікації типових слідчих ситуацій серед науковців також не склалося єдиної думки. Однак, на нашу думку, принципової різниці між їх визначеннями немає.

Розглянемо слідчі ситуації початкового етапу розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми. Переважна більшість науковців виділяють три типові ситуації початкового етапу залежно від обсягу та характеру інформації. Наприклад, В. О. Образцов наводить такі: «1) є дані про подію кримінального правопорушення, але невідомо, ким він учинений; 2) є дані щодо кримінального походження шкідливих наслідків події, що сталася, але посилення на їх причини відсутні; 3) є дані щодо події кримінального правопорушення та правопорушника, але дані щодо окремих обставин вчиненого відсутні» [129, с. 65]. Майже таким самим способом класифікує слідчі ситуації В. Ю. Шепітько: «1) відсутні або наявні неповні відомості про подію кримінального правопорушення та правопорушника; 2) наявні не досить повні відомості про злочин; 3) подія кримінального правопорушення очевидна та правопорушника встановлено» [132, с. 188]. Так само класифікують слідчі ситуації у будь-якій видовій методиці більшість науковців [1; 19; 23; 44; 97; 99; 102].

У методиці розслідування спричинення тілесних ушкоджень І. С. Андреев, Г. І. Грамович, М. І. Порубов виділяють такі ситуації: «1. Подія кримінального правопорушення та особа, яка його вчинила, відомі. 2. Є дані про наслідки досліджуваної події, але справжній її характер та особа, яка спричинила тілесні ушкодження, не встановлено. 3. Характер події не зрозуміло. Особа, яка посягнула на здоров'я потерпілого, відома. 4. Подія кримінального правопорушення очевидна, але особу, яка вчинила злочин, не встановлено» [4, с. 217]. Розглядаючи методику навмисного заподіяння шкоди здоров'ю, О. Ю. Булукув виділяє дві слідчі ситуації початкового етапу розслідування, зумовлені умовами надходження інформації про вчинений злочин: 1) надходження інформації про заподіяння тілесних ушкоджень потерпілому, доставленому у лікувальний заклад; 2) відомий факт заподіяння тілесних ушкоджень; є інформація про характер події і передбачуваного правопорушника [132, с. 235–236]. Базуючись на даних криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, В. В. Пясковський виділяє такі групи слідчих ситуацій: 1) ситуації, що залежать від того, в якому місці та в який час було вчинено злочин: за місцем його проживання чи його друзів, знайомих; у громадському

місці або на відкритій місцевості; 2) ситуації, які формуються на основі інформації про нападника, отриманої від потерпілого: потерпілий добре знає, хто заподіяв йому тілесні ушкодження та може надати всю необхідну інформацію для розшуку особи; потерпілий не знає, хто заподіяв йому тілесні ушкодження, але може описати його зовнішність та особливі прикмети; потерпілий не знає нападника та не може повідомити жодної інформації про нього; потерпілий знає того, хто заподіяв йому тілесні ушкодження, але умисно приховує інформацію від слідчого, відмовляючись від дачі показань; 3) ситуації, що складаються залежно від позиції підозрюваної особи: особа, підозрювана у вчиненні кримінального правопорушення повністю визнає свою вину; підозрюваний визнає факт застосування незначного насильства до потерпілого, але заперечує свою причетність до наслідків, що настали; підозрюваний визнає факт насильства, але визнає, що діяв в стані самозахисту або афекту; підозрюваний відмовляється від факту застосування насильства щодо потерпілого, а факт наявності тілесних ушкоджень у останнього пояснює його необережністю, випадковим збігом обставин або обмовою з боку потерпілого [145, с. 452–455]. Вважаємо зазначені вище ситуації описаними достатньо повно, але, на нашу думку, не варто окремо виділяти ситуації першої групи, оскільки слідчі (розшукові) дії для їх вирішення будуть такими самими, як і для другої групи ситуацій. Щодо третьої групи, то вони є ситуаціями подальшого етапу розслідування і це, на нашу думку, має бути зазначено.

Розглядаючи умисні тяжкі тілесні ушкодження, В. Г. Дрозд поділяє типові слідчі ситуації залежно від повноти зібраної інформації на дві групи: інформаційної недостатності (або пошукові) та інформаційної достатності. Ситуації першої групи авторка поділяє на чотири: 1. Відомості про заподіяння тілесних ушкоджень в наявності, але особа, що їх вчинила невідома, і інформації про неї слідчий не має. Така ситуація виникає у випадках, коли злочин мав раптовий характер, жертва кримінального правопорушення із злочинцем не була знайома, або ж жертва її знала (бачила раніше), але з різних причин не дає відомостей про нападника (перебуває в тяжкому або непритомному стані, з інших причин не бажає надати відомості). 2. Відомості про подію кримінального правопорушення в наявності, але не встановлена особа потерпілого. Або є потерпілий із слідами тілесних ушкоджень, але він перебуває в непритомному чи важкому стані, а тому не може повідомити будь-які відомості про себе і обставини нападу. Особи, які б могли надати відомості про постраждалого, на цей момент не

встановлені. 3. Є відомості про заподіяння тілесних ушкоджень, але не встановлені очевидці кримінального правопорушення. Така ситуація виникає у випадках, коли тілесне ушкодження було заподіяно на відкритій місцевості (вулиця, парк, місця проведення культурно-масових заходів або відпочинку, громадський транспорт). Про факт кримінального правопорушення повідомили з медичного закладу, до якого доставили потерпілого, або він сам звернувся до правоохоронного органу з заявою, але назвати очевидців не може. 4. Матеріальні сліди кримінального правопорушення, які є джерелами інформації, на місці події не виявлено. Це може бути в тих випадках, коли місце вчинення кримінального правопорушення невідомо і не піддавалося дослідженню (місце, де знайшли потерпілого, не є місцем вчинення правопорушення, а сам він через тяжкий стан не може надати про це відомостей) або коли обстановка вчинення кримінального правопорушення зазнала певних змін, або матеріальні сліди знищені, засоби кримінального правопорушення приховані або трансформовані. В цьому випадку слідчий не має достатніх відомостей про подію кримінального правопорушення й особу, яка його вчинила. Ця ситуація виявляється у випадках зникнення потерпілого, коли потерпілий перебуває в непритомному стані або доставлений у важкому стані в медичну установу і не може давати показання. Свідки-очевидці в таких випадках на момент надходження інформації не виявлені, місце вчинення кримінального правопорушення точно не встановлено [57, с. 95–97].

Ситуації другої групи В. Г. Дрозд характеризує таким чином: 1. Факт кримінального правопорушення встановлено, правопорушника затримано або є інформація про нього. Слідчий має відомості про характер і обставини події та про особу, яка заподіяла тілесні ушкодження. Така особа знайома потерпілому, відомості про неї називають свідки-очевидці, є детальний і чіткий опис її зовнішності, одягу, відомі ім'я, прізвище або прізвисько, втратила під час нападу особисті документи й ін. Відомості про підозрюваного можуть бути встановлені у випадках його затримання безпосередньо на місці кримінального правопорушення або по гарячих слідах. Ця ситуація є найсприятливішою для розслідування, оскільки відразу після затримання підозрюваної особи під час проведення першочергових слідчих (розшукових) дій вдається із показань затриманого й інших осіб (потерпілого, свідків), а також за результатами оглядів, обшуків одержати інформацію, що дозволяє правильно визначити характер кримінального правопорушення, спрямованість наміру правопорушника, мотивів його дій. 2. Подія кримінального

правопорушення встановлена, є відомості про потерпілого. До потерпілого застосоване фізичне насильство у вигляді заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв тощо. Такий фізичний вплив на потерпілого може бути одномоментним, разовим, але може продовжуватися досить тривалий час, мати характер катувань. Залежно від характеру насильства і наслідків, що наступили, потерпілий здатний чи не здатний надати докладну інформацію про обставини кримінального правопорушення і осіб, що його вчинили. Адекватність сприйняття потерпілим події, що трапилась, і ознак особи правопорушника залежать від наслідків впливу на його фізичний і психічний стан. Нерідко потерпілий зберігає здатність згадати й описати обставини, що передували втраті свідомості: де і в який час він знаходився, з ким спілкувався, чи приходив до тями після першої втрати свідомості тощо. Однак потерпілий не завжди відвертий у даванні свідчень, приховуючи чи перекручуючи відомості про певні обставини події, які його компрометують, показують низькі моральні якості тощо.

3. Є інформація про подію кримінального правопорушення, очевидці встановлені. Слідчий має інформацією про зміст і характер події, але відносно особи, що заподіяла тілесні ушкодження відомості відсутні чи їх вкрай мало: окремі нечіткі дані про ознаки зовнішності, одягу, кількості осіб, що напали тощо. Відомості про подію містять інформацію про місце, час та інші обставини кримінального правопорушення, про спосіб, знаряддя, засоби і сліди його вчинення. Такі відомості можуть бути різного ступеня повноти, але в цілому дають правильне уявлення про спосіб і обстановку нанесення важкого тілесного ушкодження.

4. Виявлені матеріальні сліди кримінального правопорушення, які є джерелами інформації про його обставини [57, с. 97–99].

Визначені вище слідчі ситуації достатньо повно описують всі можливі випадки розвитку подій на початковому етапі розслідування заподіяння тілесних ушкоджень. Однак ми не можемо погодитись з формулюванням авторкою цієї класифікації за критерієм «інформаційної достатності». Складно визначити ступінь достатності чи недостатності наявної інформації. Наприклад, на нашу думку, немає в інформаційному плані великої різниці між третьою ситуацією першої групи та другою ситуацією другої групи. До того ж криміналістичне значення типових слідчих ситуацій у тому, що по кожній з них є свій комплекс слідчих (розшукових) дій, який має проводити слідчий. До цього доходить і сама авторка, надалі надаючи рекомендації щодо розслідування за класичними типовими слідчими ситуаціями [57,

с. 101–103].

За таким самим критерієм – інформаційної достатності поділяє типові слідчі ситуації С. О. Сафронов, розглядаючи методика розслідування умисного заподіяння тяжких та середньої тяжкості тілесних ушкоджень. При цьому він поділяє розслідування на два етапи: збору основних відомостей про подію кримінального правопорушення та етап детального (всебічного) розслідування, докладно не пояснюючи авторську назву цих етапів та їх межі. Мабуть, автор мав на увазі початковий і подальший етапи. На етапі збору основних відомостей про подію кримінального правопорушення він виділяє такі ситуації: 1. Ситуації інформаційної недостатності (пошукові ситуації): особа, що вчинила злочин, невідома, й інформації про неї немає; невстановлена особистість потерпілого; невідомі свідки кримінального правопорушення; немає матеріальних слідів кримінального правопорушення, які являють собою докази його вчинення. 2. Ситуації інформаційної достатності про подію (обставини) кримінального правопорушення: особа, яка вчинила злочин відома, або є інформація про неї; відома особистість потерпілого; відомі свідки кримінального правопорушення; є матеріальні сліди кримінального правопорушення, які являють собою докази його вчинення. Але надалі за текстом розглядаються слідчі (розшукові) дії у зв'язку з слідчими ситуаціями першої групи [153, с. 82–88]. Виникає питання стосовно доцільності розробки та наведення ситуацій другої групи взагалі.

На етапі детального (всебічного) розслідування С. О. Сафронов зазначає такі слідчі ситуації: 1. Встановлено особу, яка вчинила правопорушення. 2. Не встановлена особа, яка вчинила правопорушення. 3. Психічне або інше важке захворювання обвинуваченого перешкоджає закінченню кримінального провадження. 4. Здійснюється протидія розслідуванню. 5. Наявність групи осіб, які заподіяли тілесне ушкодження одному потерпілому. 6. Немає свідків-очевидців кримінального правопорушення [153, с. 50]. При цьому автором не визначаються слідчі (розшукові) дії, що потрібно проводити для їх вирішення. Наведений перелік типових слідчих ситуацій, на нашу думку, не відповідає принципам етапізації розслідування та переплітається з визначеними вище ситуаціями.

Спираючись на аналіз практики розслідування заподіяння шкоди здоров'ю, визначає типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування Є. Г. Сахарова: 1) правопорушник затриманий на місці події, відомий потерпілий, установлені очевидці й інші свідки, виявлені матеріальні сліди протиправних дій; 2) правопорушник зник з місця

події, відомі дані про його особу; 3) правопорушник зник з місця події, інформація про нього майже відсутня; 4) шкоду здоров'ю було заподіяно задовго до того, як про правопорушення довідалися правоохоронні органи; винний не відомий або відомий [154, с. 91].

Систему типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування, умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, пропонує Т. О. Лускатова, поділяючи їх на три групи: 1) за можливістю отримання від жертви інформації про подію: у певному місці виявлено труп або особа помирає, не приходячи до свідомості; жертва надає окремі відомості певній особі, після чого помирає; потерпілий до настання смерті надає показання слідчому; 2) відповідно до ступеня інформованості щодо особи жертви: відсутня інформація щодо особи загиблого; наявна інформація щодо особи загиблого, отримана від певної особи; потерпілий надає інформацію щодо себе до настання смерті; 3) відповідно до ступеня інформованості щодо особи правопорушника: особу правопорушника встановлено та його затримано під час або безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення; особу правопорушника не встановлено, але є окремі дані, що дозволяють його розшукувати; не виявлено інформації про особу правопорушника [121, с. 109–110]. Аналізуючи наведену систему, можна зазначити, що об'єднуючи її складові, ми фактично маємо класичні слідчі ситуації початкового етапу розслідування, описані нами вище.

Розглянувши типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, розроблені вченими-криміналістами, зупинимось на особливостях вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми та можливі специфічні особливості слідчих ситуацій з урахуванням суб'єкта вчинення кримінального правопорушення. Залежно від особливостей отримання, повноти і характеру інформації, яка міститься в первинних матеріалах, Є. Д. Лук'янчиков виділяє такі типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми: 1) обстановка місця вчинення кримінального правопорушення, інформація, яка міститься в матеріальних слідах, вказує на вчинення його неповнолітньою особою; 2) потерпілі та свідки стверджують, що суспільно небезпечне діяння вчинене неповнолітнім. В одних випадках вони прямо вказують на конкретну особу, в інших – роблять висновок, зважаючи на зовнішній вигляд та поведінку правопорушника; 3) неповнолітній підозрюваний затриманий на місці вчинення кримінального правопорушення або з'явився з повинною [118, с. 13].

Висловлені думки, безумовно, вагомі для розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми. Але, на нашу думку, вченим описано, ймовірніше, не слідчі ситуації, а джерела інформації, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення саме неповнолітнім. Загалом, аналізуючи наукову літературу, присвячену методиці розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, нами не знайдено опису типових слідчих ситуацій, що цілком зрозуміло. На нашу думку, під час розробки позавидових методик розслідування взагалі неможливо описати типові слідчі ситуації. Важливе значення має тільки визначення та опис ознак, що характеризують ту чи іншу позавидову методику (час, місце, обстановку, особу правопорушника тощо). Тому розглянемо типові слідчі ситуації, розроблені вченими щодо розслідування кримінальних правопорушень окремого виду, вчинених неповнолітніми.

Розглядаючи розслідування вбивств, учинених неповнолітніми, О. О. Андрєєв виділяє такі типові слідчі ситуації: 1. Інформація про особу потерпілого, правопорушника та мотиви вбивства відсутня. 2. Є інформація про особу жертви вбивства, але відсутні відомості про особу правопорушника та мотиви вбивства. 3. Є інформація про особу жертви, мотиви вбивства та особу, яка його вчинила: повідомлення про вбивство надійшло від близьких родичів жертви, які мають уявлення про правопорушника і мотив убивства; від потерпілого надійшло повідомлення про вчинення стосовно нього замаху на вбивство; повідомлення надійшло від працівників правоохоронних органів про затримання правопорушника в момент вчинення вбивства або безпосередньо після цього [5, с. 116–121].

Під час розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми, Д. А. Патрелюк виділяє такі слідчі ситуації: 1) неповнолітнього затримано; транспортний засіб виявлено; 2) неповнолітнього не затримано, але про нього є певні відомості; транспортний засіб виявлено; 3) неповнолітнього не затримано, але про нього є певні відомості; транспортний засіб не виявлено [134, с. 136].

Під час розслідування крадіжок виділяють такі типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування: 1) факт крадіжки встановлено і підозрюваного неповнолітнього затримано з речовими доказами або по гарячих слідах; 2) факт крадіжки встановлено, є відомості стосовно неповнолітнього правопорушника (або групи правопорушників), проте ніхто не затриманий; 3) факт крадіжки встановлено, але відомості про неповнолітнього правопорушника відсутні [3, с. 130–132]. Спираючись на зазначені вище слідчі ситуації,

більш детально описує їх щодо крадіжок, вчинених неповнолітніми, Ю. В. Рудницька. Коли факт крадіжки встановлено і підозрюваного неповнолітнього затримано з речовими доказами або по гарячих слідах, вона виділяє групу слідчих ситуацій залежно від часу та місця затримання правопорушників: 1) особу неповнолітнього правопорушника затримано під час слідування з місця події; 2) особу неповнолітнього правопорушника затримано безпосереднього на місці події; 3) особу неповнолітнього правопорушника затримано під час спроби реалізації викраденого майна (залишення в ломбарді, продаж, обмін тощо); 4) особу неповнолітнього правопорушника затримано через певний проміжок часу внаслідок проведення оперативно-розшукових заходів. Коли факт крадіжки встановлено, є відомості стосовно правопорушника (або групи правопорушників), проте ніхто не затриманий, доцільно виділити такі її види: 1) факт крадіжки встановлено, є відомості про неповнолітню особу (осіб), що підозрюються у скоєнні крадіжки, проте невідоме їхнє місцезнаходження та не виявлено викрадене майно; 2) факт крадіжки встановлено, є відомості про неповнолітню особу (осіб), що підозрюють у скоєнні кримінального правопорушення, проте невідоме їхнє місцезнаходження, викрадене майно виявлено. Залежно від способу отримання інформації про кримінальне правопорушення можна виділити окрему групу ситуацій, а саме: 1) отримання інформації з обстановки місця події, яка міститься в матеріальних слідах, вказує на вчинення кримінального правопорушення неповнолітніми; 2) отримання інформації від заявників, потерпілих або свідків (очевидців), які вказують, що крадіжку вчинили неповнолітні; 3) отримання інформації після самостійного виявлення працівниками правоохоронних органів з будь-якого джерела інформації, що може свідчити про правопорушення; 4) інформація отримана внаслідок добровільного зізнання неповнолітнього про вчинення крадіжки. Коли факт крадіжки встановлено, але дані про правопорушника відсутні, можна виділити такі її види: 1) факт крадіжки встановлено, не виявлено викрадене майно та немає відомостей про неповнолітню особу, що скоїла крадіжку; 2) факт крадіжки встановлено, виявлено викрадене майно та немає відомостей про неповнолітню особу, яка вчинила крадіжку [149, с. 106–108].

Базуючись на аналізі матеріалів судово-слідчої практики, типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування хуліганства, вчиненого неповнолітніми, виділяє К. В. Бахчев: «1) неповнолітній хуліган затриманий під час вчинення суспільно небезпечних дій, наявні

очевидці події та матеріальна доказова інформація – 19 %; 2) вчинено хуліганські дії, неповнолітнього хулігана не затримано, наявні очевидці події та матеріальна доказова інформація – 41 %; 3) вчинено хуліганські дії, неповнолітнього хулігана не затримано, недостатня доказова інформація – 23 %; 4) вчинено хуліганські дії, відсутні характеристики правопорушника, недостатня доказова інформація – 17 % [11, с. 114].

Під час розробки методики розслідування грабежів, вчинених неповнолітніми, Б. Ю. Бистрицький вважає, що «оптимально доцільним буде обрати критерієм типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування грабежів, учинених неповнолітніми, обсяг та зміст інформації про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення». За цим критерієм він поділяє слідчі ситуації на такі групи: 1) особа, яка намагалася вчинити грабіж, затримана на місці вчинення кримінального правопорушення або безпосередньо після його вчинення; 2) затриманий лише один співучасник грабежу, про іншого (інших) наявні або лише окремі відомості або відомості відсутні взагалі; 3) особа, яка вчинила грабіж, не затримана, але про неї є певні відомості; 4) відсутні будь-які відомості про особу, яка вчинила грабіж [21, с. 83].

Аналізуючи думки науковців щодо типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування різних видів кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, можна зазначити, що вони незначним чином відрізняються від класичної схеми, побудованої на інформації про вчинений злочин і відомостях щодо особи правопорушника та його місцезнаходженні.

Базуючись на даних судово-слідчої практики, результатів аналізу думок науковців та результатів вивчення матеріалів кримінальних проваджень за цією категорією, виділимо такі типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми:

1. У наявності достатні відомості про подію кримінального правопорушення, підозрюваного або групу підозрюваних затримано на місці вчинення кримінального правопорушення, є свідки та очевидці, потерпілий звернувся із заявою до органів поліції та в змозі надати інформацію про подію, (15 % випадків за результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень).

2. У наявності достатні дані про подію кримінального правопорушення, підозрюваний або група осіб втекли з місця події, але потерпілий та свідки (очевидці) знайомі з підозрюваними та прямо вказують на їх можливе місцезнаходження та надають іншу інформацію про них (18 %).

3. У наявності достатні дані про подію кримінального правопорушення, підозрюваний або група осіб не затримано, вони втекли з місця події, є інформація від свідків (очевидців) та потерпілого про ознаки правопорушників, але їх місцезнаходження невідомо (33 %).

4. Інформація про подію кримінального правопорушення надійшла від потерпілого, на його тілі та одязі ознаки нанесення тілесних пошкоджень, підозрюваний або група з місця події зникли, відсутні свідки (очевидці), немає жодної інформації про правопорушників та їх місцезнаходження невідоме (30 %).

5. Подія кримінального правопорушення відбулася в минулому, інформація про подію надійшла до поліції від потерпілого або свідків (очевидців) або була виявлена безпосередньо органами слідства чи оперативними підрозділами, відомості про підозрюваних є або повними (особа відома), або частковими (є опис зовнішності, встановлено їх друзів, знайомих) (4 %) [77, с. 103–104].

Визначені перші чотири слідчі ситуації нами розташовано за ступенем сприятливості до розслідування. Безумовно, найбільш сприятливою є перша слідча ситуація. Вона виникає, як правило, у денний або вечірні часи у присутності великої кількості людей. Кримінальне правопорушення вчиняється неповнолітнім щодо іншого неповнолітнього, жінки чи особи похилого віку або групою неповнолітніх щодо будь-якої особи частіше з хуліганських мотивів у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Припинення кримінального правопорушення та затримання правопорушників у цій ситуації здійснюється громадськістю або нарядами патрульної поліції, що прибули на місце події. Початкові дані про вчинення кримінального правопорушення в цій ситуації зазвичай не викликають сумнівів у наявності злочинної події і дають змогу слідчому ухвалити обґрунтовані рішення. Діяльність слідчого в цій ситуації спрямована на збирання і процесуальне закріплення доказів про причетність неповнолітнього до кримінального правопорушення. В цій ситуації початковий етап розслідування відразу переходить у подальший етап, тому переважають слідчі (розшукові) дії, спрямовані на доказування.

У цій ситуації пропонується такий комплекс слідчих (розшукових) дій: затримання правопорушника та встановлення його особи; особистий обшук правопорушника; освідування правопорушника на предмет вживання алкогольних напоїв чи наркотичних речовин; огляд місця події; допит підозрюваного; допит свідків (очевидців); допит потерпілого, якщо характер нанесених тілесних ушкоджень дозволяє це зробити; призначення судово-медичної експертизи. Зазначені слідчі

(розшукові) проводяться безпосередньо на місці події або відразу після затримання правопорушника та огляду місця події. Після проведення вказаних слідчих (розшукових) дій потрібно, якщо є змога, в найкоротші терміни провести також обшук за місцем проживання підозрюваного, слідчий експеримент та призначити інші експертизи залежно від ситуації. Наприклад, призначається експертиза зброї в разі застосування під час вчинення кримінального правопорушення холодної чи вогнепальної зброї [77, с. 104–105].

Друга слідча ситуація виникає у разі наявності неприязних відносин між різними угрупованнями неповнолітніх, що мешкають в одному районі або відвідують один навчальний заклад, спортивну секцію, клуб тощо. Також така ситуація може виникнути у разі наявності неприязних відносин повнолітньої особи, яка мешкає в одному районі з підозрюваним та впродовж певного часу намагається вплинути на поведінку особи, робить зауваження до нього, докучає неправомірними вимогами тощо. Негативна реакція може виникнути у неповнолітнього в разі одноразової образи з боку дорослого. В такій ситуації пропонується комплекс слідчих (розшукових) дій, пов'язаний, з одного боку, з формуванням доказової бази, з іншого – спрямований на пошук та затримання правопорушника. Такими діями мають бути: огляду місця події; допити свідків та очевидців; допит потерпілого; призначення судово-медичної експертизи. Для пошуку підозрюваного потрібно здійснити такі дії: перевірка підозрюваного за криміналістичними обліками, якщо відоме його прізвище або місце проживання; спостереження за місцем проживання або місцями можливого появлення правопорушника (за інформацією, отриманою від потерпілого, свідків, очевидців); аудіо-, відеоконтроль місця проживання правопорушника; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж та інформаційних систем (телефону або комп'ютеру) [77, с. 105].

Третя ситуація в інформаційному плані поступається першим двом. У даному випадку неповнолітній правопорушник може вчинити злочин як одноособово з метою неприязного ставлення до певної категорії осіб, але частіше у групі, що мешкає, як правило, у віддаленому від потерпілого районі. Третя ситуація може трапитись як у громадському, так і у відносно тихому від людей місці. Можливе проведення таких слідчих (розшукових) дій: огляду місця події; допити свідків та очевидців; допит потерпілого; призначення судово-медичної експертизи. Допити свідків, очевидців, потерпілого повинні бути спрямовані на отримання максимальної інформації щодо особи

підозрюваних. Якщо після прибуття СОГ від свідків буде отримано інформацію про напрямок руху правопорушника, потрібно вжити заходів щодо переслідування його по гарячих слідах. Можливе використання нарядів патрульної поліції, в тому числі під час патрулювання разом зі свідком (очевидцем), який добре запам'ятав правопорушника. Якщо заходи щодо затримання правопорушника по гарячих слідах не були успішні, зусилля потрібно спрямувати на встановлення його особи. З цією метою можливе проведення таких заходів та НСРД: складання словесного портрета та фоторобота з розповсюдженням його серед нарядів патрульної служби, співробітників оперативних підрозділів поліції та у засобах масової інформації; за результатами проведення огляду місця події та можливого вилучення слідів кримінального правопорушення перевірити їх за криміналістичними обліками та призначити необхідні експертизи з вирішенням питань діагностичного характеру; встановлення місцезнаходження радіоелектронного пристрою; використання негласного співробітництва [77, с. 105–106].

Четверта слідча ситуація є найбільш несприятливою для розслідування. Вона трапляється частіше у вечірні часи за відсутності свідків та коли напад здійснюється несподівано. Мотивом нападу може бути помста, хуліганські мотиви або навіть дії, виконані на замовлення. Для вирішення цієї ситуації необхідне проведення більшої кількості пошукових дій, ніж таких, що спрямовані на закріплення доказів. Початковими слідчими (розшуковими) діями залишається огляд місця події, допит потерпілого, призначення судово-медичної експертизи. Пошукові дії повинні бути спрямовані на встановлення свідків, очевидців, отримання будь-якої інформації про особу правопорушника та, зрештою, встановлення самого підозрюваного. Це такі дії, як: подвірний, поквартирний обхід з метою встановлення можливих свідків, очевидців; складання орієнтувань про вчинений злочин для інших підрозділів поліції; пошук свідків за маршрутом передбачуваного руху правопорушника; спостереження за місцями можливої появи підозрюваного (найближчі бари, нічні клуби, дискотеки тощо), перевірки за криміналістичними обліками та призначення експертиз за слідами, виявленими під час огляду місця події; встановлення місцезнаходження радіоелектронного пристрою; використання конфіденційного співробітництва [77, с. 106].

П'ята ситуація трапляється у практиці органів поліції не часто. Після події кримінального правопорушення у цьому випадку пройшов певний час. У разі звернення потерпілого до органів поліції не відразу, а

через деякий час після вчинення кримінального правопорушення може бути зумовлено незнанням ним законів, недовірою до правоохоронних органів або небажанням притягнути до відповідальності родича або друга, знайомого, якщо ними вчинено злочин. Також ця ситуація виникає в разі безпосереднього виявлення слідчим або оперативними працівниками ознак кримінального правопорушення під час розслідування інших кримінальних правопорушень. У цьому випадку особа правопорушника, як правило, відома і не виникає проблем з її розшуком. Складніше у цьому випадку проводити дії, спрямовані на формування доказової бази. Слідчі (розшукові) дії у цій слідчій ситуації можуть бути такими: допити свідків, очевидців, потерпілого, а після розшуку – затримання підозрюваного. Складнощі можуть виникнути з пошуком свідків та очевидців та проведенням судово-медичної експертизи. Чим більше часу пройшло з моменту заподіяння тілесних ушкоджень, тим складніше експерту визначити тяжкість нанесених тілесних ушкоджень, їх характер, локалізацію, механізм утворення тощо. Не можна відкидати версію про можливість інсценування нанесення тілесних ушкоджень з боку потерпілого, що звернувся із заявою. Під час перевірки такої версії велику роль відіграють саме результати судово-медичної експертизи. У цій слідчій ситуації практично неможливо проведення огляду місця події, оскільки з плином часу сліди кримінального правопорушення можуть бути знищені. Тобто у зазначеній слідчій ситуації першочергове значення мають показання свідків, очевидців, потерпілого і самого підозрюваного.

2.3. Типові слідчі ситуації та комплекси слідчих (розшукових) дій на подальшому етапі розслідування

Як зазначалось раніше, подальший етап починається з ухвалення слідчим рішення про оголошення повідомлення особі про підозру і закінчується пред'явленням обвинувачення, коли сформовано доказову базу та вирішено всі завдання розслідування. Завдання, насамперед, спрямовані на доказування вини підозрюваного, виявлення співучасників кримінального правопорушення та всіх епізодів злочинної діяльності. На думку Р. С. Белкіна, основною метою цього етапу є «розгорнуте, послідовне, методичне доказування» [17, с. 261]. Якщо правопорушника знайдено та зібрано достатньо доказів для притягнення його до відповідальності, то на наступному етапі розслідування «здійснюється скрупульозна перевірка підстав

обвинувачення, виявляються всі учасники та всі епізоди злочинної діяльності, вивчаються усі зв'язки між елементами складу кримінального правопорушення, встановлюються у всій повноті можливі причини й умови, що сприяли кримінальному правопорушенню» [14, с. 637]. Завдання подальшого етапу він вважав набагато більшими, ніж звичайна перевірка та аналіз вже наявних даних про подію кримінального правопорушення та роль у ньому кожного з учасників. Він вважав одним з завдань подальшого етапу встановлення особи підозрюваного кримінального правопорушення, якщо на початковому етапі це не вдалось зробити. Ми не підтримуємо такої думки і вважаємо, що встановлення підозрюваного є основним та останнім завданням початкового етапу. Як зазначає Л. Я. Драпкін, «після отримання даних, що дають підставу підозрювати конкретну особу у вчиненні кримінального правопорушення та його допиту як підозрюваного, завдання початкового етапу вважаються виконаними» [44, с. 353]. Ми частково погоджуємось з цією думкою, але вважаємо, що допит підозрюваного є однією з основних та важливих слідчих (розшукових) дій вже подальшого етапу.

Подальший етап характеризується вирішенням проблемних ситуацій щодо основних структурних елементів предмета доказування: події та способу вчинення кримінального правопорушення, мети та мотивів, особи правопорушника тощо. Доказова інформація, що наявна в розпорядженні слідчого, дозволяє з достатньою впевненістю відповісти на основні питання, що більшою мірою визначали проблемність початкового етапу. «Відомості, що перебувають у розпорядженні слідчого, на наступному етапі відрізняються більшим обсягом (кількісний критерій), а їх зміст – логічною впорядкованістю, більшою конкретністю, розмаїтістю процесуальних джерел, цілеспрямованістю й доказовою надійністю (якісні критерії). Всі ці властивості доказової інформації дають змогу перейти від евристичного (імовірнісного, багатOVERСІЙНОГО, нерідко інтуїтивного) до дискурсивного (послідовного, побудованого на логічних висновках, отриманих з накопичених у справі доказів) варіанта розслідування». Аналізуючи всі складові подальшого етапу розслідування, Л. Я. Драпкін доходить висновку, що основною його ознакою є «процес доказування, що здійснюється шляхом інформаційного розгортання вже наявних вихідних даних до джерел нових або додаткових відомостей, а від них – до встановлення фактів і обставин, що мають значення для кримінального провадження» [44, с. 354].

На подальшому, як і на початковому етапі розслідування, кількість

і послідовність проведення слідчих (розшукових) дій залежить від слідчих ситуацій. Вивчення кримінальних справ про тілесні ушкодження, виконане В. Г. Дрозд, надало їй змогу визначити такі слідчі ситуації, що формувалися на подальшому етапі: «1. Особа, яка заподіяла тілесні ушкодження встановлена, затримана і щодо неї збирають докази для доведення винуватості (86,3 %). 2. Особа, яка вчинила злочин, не встановлена. По справі організована взаємодія слідчого з оперативними підрозділами органу внутрішніх справ. Планувалося проведення тактичних операцій по встановленню підозрюваного (5,9 %). 3. Психічне або інше важке захворювання підозрюваного (обвинуваченого) перешкоджало закінченню провадження по кримінальній справі (19,6 %). 4. Розслідуванню по кримінальній справі чинилася активна протидія (7,8 %): з боку правопорушника – 52,9 %, його близьких – 33,3 %, знайомих – 15,7 %» [57, с. 100].

Також, базуючись на матеріалах вивчення судово-слідчої практики, К. В. Бахчев виокремлює типові слідчі ситуації подальшого етапу розслідування хуліганства, вчиненого неповнолітніми: «1) неповнолітньому хулігану пред'явлено підозру, він дає правдиві показання та співпрацює зі слідством – 24 %; 2) неповнолітньому хулігану пред'явлено підозру, він відмовляється від дачі показань та не визнає свою вину, а доказової бази недостатньо до повного її доведення – 17 %; 3) неповнолітньому хулігану пред'явлено підозру, він дає неправдиві показання та не визнає свою вину, а доказової бази недостатньо до повного її доведення – 42 %; 4) неповнолітньому хулігану пред'явлено підозру, він дає неправдиві показання та не визнає свою вину, а доказової бази достатньо до повного її доведення – 13 %; 5) інші – 4 %» [11, с. 122–123].

На нашу думку, слідчі ситуації подальшого етапу розслідування формуються залежно від достатності доказової інформації та від лінії поведінки особи підозрюваного, а саме ступеня визнання чи невизнання своєї провини. Зважаючи на означене вище та спираючись на результати аналізу матеріалів кримінальних проваджень щодо заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, типові слідчі ситуації подальшого етапу розслідування можна визначити таким чином:

1. Підозрюваний не визнає свою провину у вчиненні кримінального правопорушення, відмовляється надавати будь-яку інформацію або надає неправдиві свідчення, активно чи пасивно протидіє слідству.

2. Підозрюваний частково визнає свою провину у вчиненні кримінального правопорушення, тілесні пошкодження на потерпілому пояснює випадковістю, вчинення їх у стані самооборони чи сильного душевного хвилювання, ненавмисно, замовчує мотиви та мету вчинення кримінального правопорушення, частково перекладає провину на потерпілого.

3. Підозрюваний повністю визнає свою провину у вчиненні кримінального правопорушення, надає повну інформацію, щиро кається, співпрацює зі слідством [77, с. 110–111].

Наведені типові слідчі ситуації стосуються нанесення тілесних ушкоджень, учинені однією особою. Однак, розглядаючи криміналістичну характеристику кримінального правопорушення, ми звертали увагу, що переважна більшість цих кримінальних правопорушень вчиняються у групі, що певною мірою ускладнює вирішення завдань розслідування та впливає на формування слідчих ситуацій. На нашу думку, слідчі ситуації щодо розглядуваних кримінальних правопорушень, вчинених у групі, мають виглядати таким чином:

1. У наявності дані, що вказують на вчинення кримінального правопорушення у групі, але затримано одну особу, якій повідомлено про підозру. Підозрюваний не визнає вини, хоча є фактичні дані, що вказують на вчинення кримінального правопорушення саме ним, відмовляється давати показання щодо своєї та причетності інших осіб до вчинення кримінального правопорушення (9 %).

2. Підозрюваного затримано, він визнає свою провину, але замовчує відомості щодо співучасників кримінального правопорушення. У матеріалах кримінального провадження недостатньо даних щодо інших учасників кримінального правопорушення, їх не затримано та доказів участі кожного з них недостатньо (14 %).

3. Підозрюваний визнає свою провину, але замовчує відомості щодо співучасників кримінального правопорушення. В наявності фактичні дані щодо інших учасників кримінального правопорушення, але їх не затримано (7 %).

4. Затримано декілька учасників кримінального правопорушення. Є достатні дані, що вказують на вчинення ними кримінального правопорушення, але вони не визнають своєї вини, не називають інших учасників кримінального правопорушення та відмовляються співпрацювати зі слідством (12 %).

5. Затримано всіх учасників групи, але вони не визнають або частково визнають свою вину у вчиненні кримінального

правопорушення, у показаннях затриманих є розбіжності (35 %).

б. Затримано всіх учасників злочинної групи, які повністю визнають свою вину у вчиненні кримінального правопорушення, співпрацюють з органами досудового розслідування (23 %) [77, с. 111–112].

Розглянемо комплекси слідчих (розшукових) дій щодо наведених слідчих ситуацій, оскільки вони охоплюють вказані нами слідчі ситуації щодо одного підозрюваного.

Перша слідча ситуація є досить складною для розслідування. Її вирішення здійснюється у стані активної чи пасивної протидії розслідуванню з боку підозрюваного. Мотиви такої поведінки з боку підозрюваного можуть бути різні: повністю ухилитись від кримінальної відповідальності, сподіваючись на некомпетенцію органів розслідування, за допомогою професійних та «дорогих» адвокатів, підкупом свідків чи потерпілих або іншими способами; відтягнути термін настання кримінальної відповідальності, розуміючи про її настання; ненадання інформації щодо співучасників за мотивами дружнього до них ставлення, підліткового «братерства»; побоювання викриття учасників через можливу помсту з їх боку у майбутньому; неприязнь до правоохоронних органів тощо.

У цій ситуації слідчий повинен систематизувати отримані раніше докази та отримати, якщо змога, нові докази причетності підозрюваного до вчинення кримінального правопорушення. Для цього проводиться ретельний аналіз матеріалів кримінального провадження, визначаються допущені недоліки під час проведення слідчих (розшукових) дій та намічаються шляхи їх виправлення. Аналізуються зібрані докази з точки зору їх достовірності, повноти та інформативності. Для вирішення завдань розслідування в цій ситуації проводиться весь можливий комплекс перевірочних, слідчих (розшукових) дій та НСРД. З метою збирання оперативної та орієнтуючої інформації щодо можливих співучасників заподіяння тілесних ушкоджень здійснюється: а) перевірка за криміналістичними обліками НДЕКЦ та Департаменту інформаційного забезпечення МВС України причетності підозрюваного до вчинення інших кримінальних правопорушень. У разі встановлення такої причетності проводиться аналіз матеріалів кримінальних проваджень за участю підозрюваного; опитування осіб, які проходили як співучасники по раніше вчинених злочинах; б) пошук свідків, очевидців безпосередньо біля місця вчинення бійки та у місцях можливої появи підозрюваного з друзями (місця відпочинку, занять спортом, сумісного підробітку тощо); в) використання конфіденційного

співробітництва.

Серед слідчих (розшукових) дій потрібно провести такі: повторні допити родичів, друзів підозрюваного з метою отримання додаткових відомостей про особу підозрюваного та його оточення; огляд та вилучення кореспонденції підозрюваного, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж та з електронних інформаційних систем; повторний допит підозрюваного з використанням тактичних прийомів емоційного та логічного впливу; обшук за місцем проживання підозрюваного з метою виявлення та вилучення предметів, що стосуються кримінального правопорушення, в тому числі знарядь вчинення кримінального правопорушення, зброї; обшук у місцях, що є у володінні чи використанні підозрюваного (сараї, гаражі тощо) з метою пошуку предметів, що вказують на причетність підозрюваного до кримінального правопорушення, а також предметів і документів (в тому числі в електронному вигляді), що можуть свідчити про зв'язки підозрюваного та можливих співучасників кримінального правопорушення: фотоальбоми, відеозаписи, листування тощо; пред'явлення для впізнання підозрюваного потерпілому та свідкам; отримання від підозрюваних зразків для проведення експертизи залежно від слідів, вилучених на місці події та призначення можливих експертиз: трасологічної (в тому числі дактилоскопічної), зброї, біологічної тощо.

Зазначені дії повинні бути спрямовані на отримання додаткової інформації, що свідчить про вчинення кримінального правопорушення саме цією особою, та на пошук інформації щодо співучасників кримінального правопорушення.

У другій ситуації, коли підозрюваного затримано та він визнає свою вину, але в матеріалах кримінального провадження недостатньо даних про інших учасників кримінального правопорушення, слідчому потрібно з'ясувати мотиви відмови підозрюваного від надання свідчень. Ними можуть бути матеріальна або моральна залежність підозрюваного від співучасників. Матеріальною залежністю може бути обіцяна винагорода від співучасників чи їх родичів за ненадання правдивих свідчень. Моральна залежність може виявлятися у залякуванні з боку співучасників або у впливі з боку співучасників на властиві у підлітковий період почуття братерства, неможливості «зради» товаришів. Подолати таке ставлення з боку підозрюваного можна під час повторного допиту, використовуючи тактичні прийоми, як-от: вплив на позитивні якості допитуваного, пояснення йому справжнього значення таких понять, як «дружба», «зрада», «братерство»; переконання у невідворотності покарання за вчинений злочин та

необхідності надання допомоги органам досудового розслідування; роз'яснення сутності наслідків учиненого кримінального правопорушення або можливість їх виникнення у майбутньому; переконання допитуваного у захищеності з боку правоохоронних органів від будь-якого негативного тиску та впливу правопорушників. Для цього можна залучати психолога. Також ефективним буде використання такого тактичного прийому, як створення слідчим уявлення про достатність у матеріалах кримінального провадження інформації щодо співучасників.

Для отримання інформації про співучасників, крім впливу на підозрюваного, необхідно проводити пошукові та гласні і негласні слідчі (розшукові) дії, спрямовані на розшук співучасників, що були визначені нами по першій слідчій ситуації.

У третій слідчій ситуації, коли підозрюваний також визнає свою провину та замовчує відомості щодо співучасників кримінального правопорушення, слідчому, аналогічно попередніх ситуацій, необхідно також встановити мотиви відмови від надання таких відомостей та залежно від встановленого діяти відповідно до зазначених вище рекомендацій.

Щодо інших учасників кримінального правопорушення, відомості про яких відомі слідчому, то потрібно проводити комплекс заходів, спрямованих на їх розшук і затримання. В цій ситуації переважають негласні слідчі (розшукові) дії: накладення арешту на кореспонденцію, а у разі її отримання – огляд та вилучення; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем; аудіо-, відеоконтроль місця проживання підозрюваних; обстеження житла та іншого володіння особи; спостереження за місцями можливої появи підозрюваних; використання конфіденційного співробітництва.

Також надається доручення оперативним підрозділам на встановлення місцезнаходження підозрюваних, яке може здійснюватися шляхом: подвірного та поквартирного обходу з метою встановлення та опитування свідків, очевидців; демонстрацією громадянам фоторобота чи, у разі їх наявності, фотографій правопорушників; спостереження за місцями можливої появи підозрюваних (бари, нічні клуби, дискотеки тощо, місця проживання друзів, родичів, знайомих); засідки в місцях можливої появи правопорушника.

Серед слідчих (розшукових) дій важливим є проведення допитів друзів, родичів і знайомих співучасників кримінального правопорушення з використанням тактичних прийомів, спрямованих на

переконавання їх співпрацювати зі слідством, невідворотності покарання винних, з доведенням їх змісту ст. 384 та 385 КК України про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання свідків чи відмову від давання показань.

У четвертій слідчій ситуації затримано декілька учасників кримінального правопорушення, які не визнають своєї вини та відмовляються співпрацювати зі слідством, але є достатні дані, що вказують на вчинення ними кримінального правопорушення. В разі цієї ситуації потрібно використовувати наявні у матеріалах кримінального провадження докази причетності їх до вчиненого кримінального правопорушення. Це можливо на повторних допитах з використанням прийомів логічного впливу: пред'явленням речових доказів; оголошенням показань свідків, очевидців, що містяться у протоколах допитів; пред'явленням результатів експертиз, що підтверджують їх причетність до кримінального правопорушення. Також, зважаючи на психологічний стан неповнолітніх, ступінь сформованості рис характеру та особливостей психіки, можливе використання прийомів емоційного впливу.

П'ята ситуація, коли затримано всіх учасників групи, але вони не визнають або частково визнають свою вину у вчиненні кримінального правопорушення та у їх показаннях є розбіжності, зусилля слідчого повинні бути спрямовані, по-перше, на встановлення справжньої картини кримінального правопорушення, визначення організаторів нанесення тілесних ушкоджень та ступеня активності співучасників; по-друге, потрібно зібрати достатньо доказів підтвердження вини кожного зі співучасників.

Спочатку потрібно допитати кожного зі співучасників про подію кримінального правопорушення, зосереджуючи увагу на деталях. Потім необхідно їх повторно допитати, починаючи з неповнолітнього, який, на думку слідчого, надає правдиві свідчення. Як правило, ним є найменший член угруповання. Під час допитів необхідно використовувати показання співучасників. У разі наявності розбіжностей у показаннях проводиться одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб. Під час проведення допитів у цій ситуації можливе використання тактичних прийомів з метою розпалення конфлікту та створення напруги між членами групи. Одним із таких прийомів є компрометація одного з членів групи перед іншими. Для його реалізації слідчий попередньо вивчає особи всіх членів групи і встановлює який-небудь факт з життя особи, що може скомпрометувати її перед співучасниками, а потім сповіщає такі свідчення на допитах

іншим членам групи. Але така інформація повинна бути ретельно перевіреною та правдивою і сприйматися іншими співучасниками як така, що негативно характеризує особу члена злочинної групи [137, с. 69]. Названий прийом може бути використаний щодо будь-якого учасника групового кримінального правопорушення.

Конфлікт між співучасниками можна також спровокувати під час оголошення показань одного з членів групи іншим. Для ознайомлення членів злочинної групи зі свідченнями співучасника, який визнав свою провину, слідчий не повністю знайомить з показаннями співучасника, а обирає частину показань, в яких є підтвердження вини кого-небудь із співучасників кримінального правопорушення, вчиненого у групі. З тактичного погляду, залежно від ситуації та особи, яку допитують, іноді недостатньо просто зачитати свідчення. Можливими є прослуховування фрагмента звукозапису або перегляд відеозапису, в яких зафіксовано фрагмент допиту, в якому відбувається сповіщення співучасникам правдивих свідчень [137, с. 69].

Для встановлення вини кожного зі співучасників важливою слідчою (розшуковою) дією є слідчий експеримент. Основним тактичним прийомом у цьому разі є проведення експериментів з кожним з учасників окремо. При цьому потрібно зосереджувати увагу та спрямовувати дії підозрюваного, з яким проводиться експеримент, на точність зазначення місць нанесення тілесних пошкоджень. Результати слідчих експериментів різних учасників потрібно зіставляти між собою та з іншими доказами, що можуть міститися у протоколах допитів, висновках експертиз, зокрема судово-медичної, де зазначається кількість та локалізація тілесних пошкоджень на тілі потерпілого. Шляхом аналізу зібраної інформації робляться висновки щодо механізму вчинення кримінального правопорушення та ступеня участі кожного з неповнолітніх у ньому.

Остання слідча ситуація, за якої затримано всіх учасників злочинної групи, які повністю визнають свою вину у вчиненні кримінального правопорушення та співпрацюють з органами досудового розслідування, є, безумовно, найбільш сприятливою для розслідування. Однак водночас вона є не самою простою у тактичному плані. У цій ситуації слідчому потрібно ретельно проаналізувати матеріали кримінального провадження з метою визначення недоліків у проведенні розслідування на початковому етапі та спланувати проведення подальших слідчих (розшукових) дій так, щоб максимально сформулювати доказову базу по кожному з учасників кримінального правопорушення. Потрібно мати на увазі, що на стадії судового

розгляду будь-хто зі співучасників кримінального правопорушення може відмовитись від показань, наданих ним на досудовому слідстві, аргументуючи, наприклад, фізичним або психічним впливом на нього з боку слідчого чи працівників оперативних підрозділів. Зважаючи на це, слідчому необхідно під час проведення слідчих (розшукових) дій приділяти значну увагу засобам фіксації, зокрема фото- та відеозйомці.

Дослідження етапів розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, дозволило зробити такі висновки:

1. Типові слідчі версії висуваються в умовах істотного дефіциту первинної інформації і дають саме загальне, приблизне передбачення або пояснення події чи окремих її елементів. Провідну роль у побудові типових версій відіграють теоретичні положення криміналістики, дані криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, статистичні дані, розроблені стандартні схеми розкриття кримінального правопорушення тощо. Типові версії на практиці використовуються найчастіше на початковому етапі розслідування кримінального правопорушення. Далі за розвитком процесу розслідування більшого значення набувають конкретні версії, що ґрунтуються на зібраній по кримінальному провадженню інформації.

2. Під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, може бути висунуто такі версії, що стосуються особи підозрюваного: а) щодо зв'язку підозрюваного з особою потерпілого: стороння особа; особа, знайома з потерпілим (родичі, сусіди, друзі, випадкові знайомі); стороння особа, але знайома з оточенням потерпілого або його родичами; б) щодо наявності попередньої змови під час вчинення кримінального правопорушення у групі: без попередньої змови; за попередньою змовою; організованою групою; в) щодо наявності у правопорушників попереднього протиправного досвіду: вчинено особою вперше; вчинено особою, яка раніше вчиняла такий самий злочин або інші (хуліганство, крадіжки, грабежі тощо) та перебуває на обліку у поліції; г) щодо місця проживання підозрюваного: у межах одного з потерпілим району міста; з сусіднього району або іншого району міста; з сільської місцевості або іншого міста; д) щодо мотиву та мети кримінального правопорушення: з хуліганських мотивів; з корисливих мотивів (є ознаки грабежу); з метою помсти; з метою самоствердження, демонстрації своєї переваги.

3. Наведені думки науковців свідчать, що початковий етап характеризується недостатньою інформативністю та короткостроковістю, що формує його завдання та функції, виконання

яких забезпечує підґрунтя для подальшого успішного розслідування в цілому. Початковий етап розслідування починається з моменту повідомлення в органи поліції про вчинення кримінального правопорушення та закінчується затриманням особи та оголошенням йому повідомлення про підозру. З криміналістичного погляду на цей момент має бути зібрано достатньо доказів, що свідчать про причетність особи до вчинення кримінального правопорушення.

4. Подальший етап розслідування триває до моменту, коли слідчий, прокурор вважає зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акта. З криміналістичного погляду повинні бути проведені всі можливі слідчі (розшукові) дії, отримано результати всіх призначених по справі експертиз і повністю сформовано доказову базу. Подальший етап характеризується вирішенням проблемних ситуацій щодо основних структурних елементів предмета доказування: події та способу вчинення кримінального правопорушення, мети та мотивів, особи правопорушника тощо.

5. Базуючись на аналізі думок науковців з урахуванням даних судово-слідчої практики, криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, та за результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень виділимо такі типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми: а) у наявності достатні відомості про подію кримінального правопорушення, підозрюваного або групу підозрюваних затримано на місці вчинення кримінального правопорушення, є свідки та очевидці, потерпілий звернувся із заявою до органів поліції та в змозі надати інформацію про подію, (15 %); б) у наявності достатні дані про подію кримінального правопорушення, підозрюваний або група осіб втекли з місця події, але потерпілий та свідки (очевидці) знайомі з підозрюваними та прямо вказують на їх можливе місцезнаходження та надають іншу інформацію про них (18 %); в) у наявності достатні дані про подію кримінального правопорушення, підозрюваний або група осіб не затримано, вони втекли з місця події, є інформація від свідків (очевидців) та потерпілого про ознаки правопорушників, але їх місцезнаходження невідомо (33 %); г) інформація про подію кримінального правопорушення надійшла від потерпілого, на його тілі та одязі ознаки нанесення тілесних пошкоджень, підозрюваний або група з місця події зникли, відсутні свідки (очевидці), немає жодної інформації про правопорушників та їх місцезнаходження невідоме (30 %); д) подія кримінального

правопорушення відбулася в минулому, інформація про подію надійшла до поліції від потерпілого або свідків (очевидців) або була виявлена безпосередньо органами слідства чи оперативними підрозділами, відомості про підозрюваних є або повними (особа відома), або частковими (є опис зовнішності, встановлено їх друзів, знайомих) (4 %).

6. Слідчі ситуації подальшого етапу розслідування щодо розглядуваних кримінальних правопорушень, вчинених у групі, повинні виглядати таким чином: а) є достатні дані, що вказують на вчинення кримінального правопорушення у групі, але затримано одну особу, якій повідомлено про підозру. Підозрюваний не визнає вини, хоча є фактичні дані, що вказують на вчинення кримінального правопорушення саме ним, відмовляється давати показання щодо своєї та причетності інших осіб до вчинення кримінального правопорушення (9 %); б) підозрюваного затримано, він визнає свою провину, але замовчує відомості щодо співучасників кримінального правопорушення. У матеріалах кримінального провадження недостатньо даних щодо інших учасників кримінального правопорушення, їх не затримано та доказів участі кожного з них недостатньо (14 %); в) підозрюваний визнає свою провину, але замовчує відомості щодо співучасників кримінального правопорушення. В наявності фактичні дані щодо інших учасників кримінального правопорушення, але їх не затримано (7 %); г) затримано декілька учасників кримінального правопорушення. Є достатні дані, що вказують на вчинення ними кримінального правопорушення, але вони не визнають своєї вини, не називають інших учасників кримінального правопорушення та відмовляються співпрацювати зі слідством (12 %); д) затримано всіх учасників групи, але вони не визнають або частково визнають свою вину у вчиненні кримінального правопорушення, у показаннях затриманих є розбіжності (35 %); е) затримано всіх учасників злочинної групи, які повністю визнають свою вину у вчиненні кримінального правопорушення, вони співпрацюють з органами досудового розслідування (23 %) [77, с. 118–120].

Розділ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

3.1. Організація і тактика огляду й освідкування

Огляд є найбільш поширеною слідчою (розшуковою) дією, спрямованою на отримання вагомої для розслідування інформації. Процесуальний порядок проведення огляду регламентовано ст. 237 КПК України, згідно з якою «з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення, слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей та документів». За змістом статті не виділяється окремо огляд місця події, хоча у криміналістичній методиці та практиці розслідування кримінальних правопорушень він має суттєве значення та йому приділяється багато уваги з організаційного і тактичного погляду. Однак, аналізуючи зміст статті КПК України та розробки науковців, можна стверджувати, що місцем події здебільшого є ділянка місцевості або приміщення, тобто у статті опосередковано вказується на місце події як об'єкт огляду. Серед інших видів огляду виділяють такі: предметів і документів, ділянок місцевості та приміщень поза місцем події, трупа на місці його виявлення, тіла живих осіб (освідкування), транспортних засобів, тварин та їх трупів [93, с. 217; 19, с. 274; 130, с. 8–9; 195, с. 18]. Аналізуючи матеріали кримінальних проваджень щодо заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, зазначимо, що під час розслідування проводились такі види огляду: місця події (74 %); освідкування (68 %); ділянок місцевості та приміщень, що не є місцем події (34 %); предметів (46 %); інші (3 %).

Розглянемо зазначені види огляду детальніше окремо.

Як нами зазначалось, огляд місця події є однією з основних СРД у методиці розслідування будь-якого кримінального правопорушення, в тому числі розглядуваного нами. У криміналістиці під оглядом місця події розуміють слідчу (розшукову) дію, яка має на меті дослідження матеріальної обстановки місця події шляхом безпосереднього її сприйняття слідчим чи іншими учасниками огляду з метою виявлення,

фіксації та вилучення слідів кримінального правопорушення та інших речових доказів, з'ясування механізму події, а також інших обставин, що мають значення для кримінального провадження [130, с. 5; 107; 199, с. 523; 123, с. 8; 160, с. 145–146].

Мета огляду місця події визначається змістом ст. 237 КПК України. Більш детально вона охарактеризована у роботах науковців. Зокрема, В. О. Коновалова зазначає, що метою огляду є «а) виявлення слідів кримінального правопорушення та речових доказів; б) з'ясування обставин події; в) висунення версій про подію кримінального правопорушення та його учасників; г) отримання даних про осіб, які могли бачити вчинення кримінального правопорушення з метою організації оперативно-розшукових заходів і наступних слідчих дій» [93, с. 217–218]. Крім зазначених, Н. І. Клименко додає такі: попереднє дослідження, оцінка слідів та речових доказів; виявлення причин і умов, що сприяли та полегшували вчинення кримінального правопорушення [130, с. 14]. Завдання огляду місця події відповідають меті та визначаються науковцями по-різному залежно від тактичних завдань розслідування, виду кримінального правопорушення, слідчих ситуацій та інших чинників. Найбільш повно, на нашу думку, вони визначені К. О. Чаплинським: «Вивчення, з'ясування та фіксація обстановки й інших обставин, що мають значення для кримінальної справи; відновлення картини злочинної події; виявлення, фіксація, вилучення, дослідження й оцінка слідів кримінального правопорушення і правопорушника та інших речових доказів, що мають значення для справи; встановлення механізму злочинної події; з'ясування характеру впливу особи, яка учинила злочин, на навколишнє середовище; встановлення, виявлення та затримання особи, яка учинила злочин; встановлення (з'ясування особи) потерпілого та очевидців учиненого кримінального правопорушення; встановлення мотивів учинення кримінального правопорушення; встановлення кількості правопорушників, час перебування на місці кримінального правопорушення, способу прибуття та зникнення з місця події; виявлення обставин, що сприяли або перешкоджали учиненню кримінального правопорушення; виявлення (встановлення) негативних обставин; отримання необхідної (доказової) інформації для висунення слідчих версій стосовно події кримінального правопорушення, механізму кримінального правопорушення та його учасників; одержання вихідних даних для організації подальших слідчих дій та оперативно-розшукових заходів щодо розшуку та затримання правопорушників за «гарячими слідами», виявлення викраденого майна;

перевірка відомостей, що отримані оперативним шляхом, та ін.» [195, с. 17–18]. Однак зазначені завдання мають дещо узагальнений характер. Більш конкретними є ті, що визначає Н. І. Клименко: а) чи мав місце злочин у цьому випадку, чи його не було; б) чи вчинено злочин там, де проводиться огляд місця події, чи в іншому місці; в) які шляхи проникнення осіб, що брали участь у події, шляхи їх зникнення, транспортні засоби, куди ведуть сліди, за якими можливо організувати переслідування; г) скільки було осіб на місці події, їх типові ознаки; д) які цілі були в учасників події, мотиви їх дій; е) протягом якого часу перебували учасники події на місці події; ж) коли відбулась подія; з) яка ділянка території чи приміщення є місцем події; и) які сторонні дії вчинено на місці події (приховування чи фальсифікація слідів); й) які предмети залишив правопорушник на місці події; л) які сліди з місця події залишились на правопорушнику; м) хто та звідки міг спостерігати та чути те, що трапилось на місці події; н) які дані, що вказують на обставини, сприяли чи полегшили вчинення кримінального правопорушення чи його приховування [130, с. 14–15]. Приблизно такий самий перелік завдань огляду місця події зазначає Ю. М. Чорноус [145, с. 334].

Завданнями огляду місця події під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, крім більшості з означених вище, є такі: 1) виявлення ознак, які вказують саме на цей злочин; 2) визначення точного місця вчинення кримінального правопорушення та його меж, оскільки, зважаючи на можливий опір з боку потерпілого та його пересування, місце події може займати значний простір; 3) виявлення слідів, що вказують на вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім. Ми також погоджуємось з думкою І. Л. Калімбета, який, розглядаючи методику розслідування групових корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, основними тактичними завданнями слідчого під час огляду місця події вважає: «виявлення матеріальних об'єктів та слідів, які вказують на особливості способу вчинення кримінального правопорушення, зокрема: знарядь кримінального правопорушення, класифікаційна група яких дозволяє слідчому висунути припущення щодо вчинення кримінального правопорушення спонтанно (використання підручних предметів, зокрема й тих, які були на місцевості до вчинення кримінального правопорушення), сплановано (використання заздалегідь виготовлених знарядь), особами, які не мають протиправного досвіду та (або) особами з кримінальним минулим (використання холодної зброї, інших

предметів, спеціально пристосованих для вчинення нападів); матеріальних об'єктів, які можуть бути частиною знарядь кримінального правопорушення; конкретне місце вчинення нападу, що може свідчити про раптовість чи спланованість останнього; розташування потерпілого та правопорушників на момент початку нападу» [76, с. 128–129].

Для вирішення тактичних завдань огляду місця події криміналістикою розроблено загальні вимоги процесуального, організаційного і тактичного характеру, серед яких ми виділяємо такі:

1. Виїзд на місце події здійснюється складом СОГ під єдиним керівництвом у тісній взаємодії всіх учасників. КПК України визначає слідчого основним суб'єктом розслідування, який проводить СРД. Всі інші учасники йому підпорядковуються. Також керівництво може здійснювати оперуповноважений за дорученням слідчого або прокурор. За результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень по розслідуванню заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, випадків проведення огляду прокурором не виявлено. Працівники оперативних підрозділів проводили огляд місця події за дорученням слідчого у 10 % випадків, в основному, коли розслідування починалось через деякий час після події кримінального правопорушення. Інформативність протоколів огляду у цих провадженнях була низькою.

До складу СОГ під час заподіяння тілесних ушкоджень, учиненими неповнолітніми, як і по інших злочинах, повинні входити, крім слідчого, працівники оперативних підрозділів, спеціалісти, дільничні офіцери поліції, кінолог із службовою собакою. Дії означених учасників на місці події достатньо описані в науковій та методичній літературі. Розробки науковців стали основою розробки Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, в якій зазначено дії кожного з учасників СОГ.

Слідчий на місці події: 1) керує діями інших членів СОГ та відповідає за якість проведення огляду місця події; разом з іншими членами СОГ, залученими спеціалістами, запрошеними потерпілими, свідками та іншими учасниками кримінального провадження в установленому КПК України порядку фіксує відомості щодо обставин учинення кримінального правопорушення; вилучає речі і документи, які мають значення для кримінального провадження, та речі, вилучені з обігу, у тому числі матеріальні об'єкти, придатні для з'ясування

обставин, що підлягають доказуванню, забезпечує в установленому порядку їх належне зберігання для подальшого направлення для проведення судової експертизи; має право заборонити будь-якій особі перебувати на місці огляду або залишати його до закінчення огляду та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню огляду; 2) у разі наявності підстав інформує уповноваженого працівника чергової частини про залучення додаткових сил і засобів для фіксування всіх обставин учиненого кримінального правопорушення; 3) у разі потреби після початку кримінального провадження допитує про обставини вчиненого кримінального правопорушення заявника, потерпілого, свідків та інших учасників кримінального провадження; надає письмові доручення працівникам оперативних підрозділів про проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні [72].

Працівник оперативного підрозділу на місці події: 1) здійснює поквартирний чи подвірний обхід з метою виявлення свідків учиненого кримінального правопорушення, збору відомостей, що можуть бути використані як докази; 2) установлює час, місце і обставини вчинення кримінального правопорушення; кількість осіб, які його вчинили, їх прикмети; наявність у них зброї, транспортних засобів, слідів на одязі чи тілі, які могли залишитися через опір потерпілих або під час подолання перешкод; індивідуальні ознаки викрадених речей; напрямок руху осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, інші відомості, необхідні для їх встановлення; використовує наявні джерела оперативної інформації з метою розкриття кримінального правопорушення; 3) негайно інформує слідчого про одержані дані щодо обставин вчинення кримінального правопорушення та осіб, які його вчинили, для їх подальшої фіксації шляхом проведення СРД або НСРД; 4) виконує письмові доручення слідчого про проведення СРД або НСРД. Під час їх виконання користується повноваженнями слідчого [72].

2. Своєчасність та невідкладність огляду. Він повинен проводитись негайно після отримання повідомлення. Як правило, першими на місці події з'являються працівники патрульної поліції. Відповідно до Інструкції з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) НП України орієнтовний час прибуття наряду поліції на місце події з моменту призначення наряду для реагування на правопорушення або подію становить: у межах міста – 7–10 хвилин; у сільській місцевості – до 40 хвилин залежно від місця дислокації підрозділу [73]. Вивченням

матеріалів кримінальних проваджень та опитуванням працівників НП за досліджуваними злочинами, встановлено, що з 2015 року з впровадженням нової патрульної поліції зазначені терміни прибуття нарядів на місце події майже дотримуються, що, безумовно є позитивним.

Наряди патрульної поліції проводять невідкладні заходи щодо забезпечення належного реагування на правопорушення, а саме: за наявності на місці події осіб, які потребують медичної допомоги, викликають екстрену медичну допомогу, до прибуття якої вживають невідкладні дії, спрямовані на врятування та збереження життя людини; за наявності на місці події заявника чи потерпілого з'ясовують обставини правопорушення; у разі підтвердження ознак кримінального правопорушення інформують диспетчера (оперативного чергового) про необхідність направлення СОГ та перебувають на місці події до її прибуття; до прибуття СОГ забезпечують охорону місця події та слідів кримінального правопорушення, унеможливають доступ на місце події сторонніх осіб; встановлюють, якщо змога, особи потерпілих, свідків або очевидців кримінального правопорушення, прикмети осіб, які підозрюються в його вчиненні, та вживають заходів щодо їх затримання [72].

Безумовно, швидке прибуття патрульної поліції на місце події сприяє швидкому розкриттю кримінального правопорушення, збільшує можливості якісного та повного збирання слідів. Але іноді трапляються випадки, коли потерпілий або свідки, очевидці спочатку викликають невідкладну швидку допомогу і лише потім сповіщають у поліцію або повідомлення надходить вже від медичних працівників. Такі випадки (36 %), безумовно, ускладнюють якісне проведення огляду місця події через можливе знищення слідів.

3. Об'єктивність, усебічність та повнота огляду. Усі ділянки і об'єкти, які пов'язані з механізмом вчинення кримінального правопорушення і містять будь-яку інформацію, що має значення для розслідування, повинні бути виявлені, зафіксовані, вилучені та досліджені (оцінені) [23, с. 131; 215, с. 252–252]. Вище ми зазначали, що місце події за кримінальними правопорушеннями цієї категорії може бути достатньо великим у просторі. Це пов'язано з можливістю надання опору з боку потерпілого діям неповнолітніх, наприклад, у разі, коли потерпілий зміг втекти на певну відстань, але його здогнали в іншому місті та продовжили бійку. Також у безпосередній близькості може бути розташовано місце можливої засідки групи неповнолітніх. Наприклад, під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень групою

неповнолітніх громадянина М., що проживав у приватному будинку, було оглянуто ділянку місцевості перед його домом, де безпосередньо наносились тілесні ушкодження. При цьому поза увагою залишилась територія біля розваленого сараю напроти будинку, де правопорушники чекали на потерпілого. Огляд цього місця було проведено лише через значний проміжок часу, після затримання правопорушників та проведеного слідчого експерименту. Під час огляду було вилучено три пляшки з-під пива зі слідами пальців рук та дев'ять недопалків цигарок з передбачуваними слідами біологічного походження. Слідів взуття виявлено не було, хоча ґрунт був земляним. Виявлені об'єкти були направлені на дактилоскопічну та імунологічну експертизи. Виявлені на пляшках сліди пальців рук виявились непридатними для ідентифікації, а на недопалках цигарок не було слідів слини. Тобто дослідження не дали позитивних результатів. Так було втрачено важливі для кримінального провадження докази [167].

4. Цілеспрямованість та активність огляду. Виявлення, вилучення та дослідження доказів під час огляду повинні мати цілеспрямований характер. Це дозволить зібрати необхідну інформацію, визначити напрями розслідування, скласти уявлення про механізм учинення кримінального правопорушення та особу правопорушника. Планомірність, системність та послідовність огляду передбачає правильну його організацію та певний порядок проведення, визначення меж огляду, послідовність пересування пошукової групи по території, застосування найбільш ефективних методів та прийомів огляду [195, с. 23; 130, с. 5; 197, с. 126–127]. Зазначені принципи є основою розробки тактичних прийомів огляду місця події, на яких ми зупинимось нижче.

5. Застосування техніко-криміналістичних засобів та спеціальних знань. Під техніко-криміналістичними засобами у криміналістиці розуміють прилади, пристосування і матеріали, які використовують для збирання та дослідження доказів, або створення умов, що утрудняють учинення кримінальних правопорушень. Від рівня розвитку технічного забезпечення залежить якість вилучених доказів. Застосування науково-технічних засобів, використання досягнень науки і суворе дотримання криміналістичних правил поведінки з матеріальними джерелами доказової інформації має важливе значення для проведення огляду [47, с. 50].

Серед спеціалістів, які залучаються до огляду місця події за цією категорією кримінальних правопорушень, можна зазначити криміналістів (87 % випадків), психологів (8 %), судово-медичних експертів або лікарів (42 %), кінологів (16 %) (Додаток 1). Як

спеціалісти-криміналісти залучаються у 100 % випадків інспектори-криміналісти слідчих відділів НП. Дії спеціалістів-криміналістів залежно від стадії огляду, на нашу думку, достатньо повно регламентовано Інструкцією про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби МВС України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця [65]. Основні завдання спеціалістів-криміналістів містяться у п. 3-12 Інструкції: «3) на початку огляду слідчий спільно зі спеціалістами визначають межі та порядок проведення огляду, після чого спеціаліст здійснює фотографування та відеозйомку місця події; 4) після отримання доручення слідчого на проведення динамічної стадії ОМП та завдання на виявлення слідової інформації спеціалісти визначають алгоритм пошуку доказів (слідів, речей, документів) і методи їх виявлення, після чого узгоджують свої дії із слідчим та за його погодженням приступають до проведення ОМП; 5) дії спеціалістів, які безпосередньо пов'язані з виявленням, закріпленням та вилученням слідів і речових доказів, здійснюються відповідно до тактики огляду місця події та методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень; 6) перед переміщенням об'єкта (з метою огляду та виявлення слідової інформації) спеціалістом здійснюється його вузлова фотозйомка; 7) під час проведення пошуку та виявлення слідів спеціалісти застосовують наявні технічні засоби та використовують насамперед неруйнівні методи їх виявлення, а в разі недосягнення позитивного результату – руйнівні методи виявлення слідової інформації; 8) перед використанням руйнівних методів пошуку слідів спеціалісти повинні отримати від слідчого згоду на їх застосування та визначитися з пріоритетом слідової інформації, яка підлягає виявленню, з метою подальшого проведення експертних досліджень у лабораторних умовах; 9) про вжиті заходи та факти виявлення слідової інформації спеціалісти інформують слідчого. Під час огляду здійснюються фотографування та вилучення виявлених об'єктів, фіксуються методи їх виявлення із зазначенням про це у протоколі ОМП; 10) під час фіксації виявленої слідової інформації в протоколі спеціалісти надають допомогу слідчому в описі специфічних ознак (вид та кількість виявлених слідів, їх локалізація, спосіб виявлення); 11) за можливості сліди вилучаються разом з об'єктами-слідоносцями. У разі неможливості вилучення слідової інформації з об'єктом-слідоносцем спеціалістом здійснюється їх фотографування за правилами масштабної фотозйомки та виготовлення копій (відбитків та зліпків) цих слідів. Уся слідова інформація, об'єкти-слідоносці та інші предмети упаковуються за допомогою спеціаліста згідно з

установленими вимогами та передаються слідчому, який здійснює огляд; 12) спеціаліст відповідає за якість та повноту виконання отриманих від слідчого або керівника органу досудового розслідування доручень під час проведення ОМП» [65].

Судово-медичні експерти або лікарі залучаються до огляду у разі заподіяння тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Переважно ними є лікарі, які виїжджають на виклик у складі бригади невідкладної медичної допомоги. Вони надають медичну допомогу потерпілим, а іноді і підозрюваним, затриманим на місці події; надають слідчому первинну інформацію про наявність тілесних ушкоджень, їх локалізацію та ступінь тяжкості. Як спеціалісти-психологи на місці події можуть бути залучені штатні психологи відділів НП або лікарі медичного закладу для надання допомоги потерпілому, який перебуває на місці події, можливо, у шоківому стані. Також вони можуть сприяти встановленню психологічного контакту між затриманими на місці події неповнолітніми підозрюваними та слідчим під час їх опитування.

Спеціаліст-кінолог на місці події: 1) за узгодженням зі слідчим визначає межі огляду місця події і порядок його проведення з метою виявлення слідів і предметів, які мають значення для застосування службового собаки, на основі наявної інформації визначає доцільність його застосування; 2) уживає заходів щодо розшуку та затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, шляхом застосування службового собаки по запахових слідах, речах і предметах, залишених на місці події, а також з метою пошуку слідів і предметів, які мають значення для розкриття і розслідування кримінального правопорушення; 3) бере участь у блокуванні місця вчинення кримінального правопорушення, його огляді, виявленні, фіксації, вилученні і зберіганні предметів і слідів, які можуть бути використані для розшуку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, із застосуванням службового собаки; 4) позначає місця виявлення на шляху слідування службового собаки предметів і речей, які можуть бути використані для пошуку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, із застосуванням службового собаки; 5) доводить до відома керівника СОГ інформацію про можливе походження запахосіїв (слідів, предметів), виявлених на місці події, та їх використання для розкриття та розслідування кримінального правопорушення; 6) використовуючи отриману інформацію, застосовує службового собаку для розшуку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, за її запаховими слідами; 7) обстежує за допомогою службового собаки прилеглу до місця події територію та можливі місця

укриття особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (горища і підвали прилеглих будівель, які не є житлом чи іншим володінням особи, незамкнені сховища, лісопаркові зони, кар'єри тощо); 8) разом з іншими працівниками поліції бере участь у переслідуванні та затриманні осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, застосовує при цьому службового собаку [72].

Спеціалісти-кінологи залучаються для надання допомоги під час розшуку правопорушника за запаховими слідами. Під час протистояння потерпілого правопорушникам на місці події часто залишаються окремі предмети їх одягу, які є носіями запаху. Залучення кінолога із службово-розшуковою собакою має позитивні результати, особливо в умовах невеликих міст та селищ. Наприклад, під час огляду місця події за фактом нанесення тілесних пошкоджень гр. К у приватному секторі м. Новомосковськ Дніпропетровської області було знайдено серветку зі слідами речовини бурого кольору. При застосуванні службової собаки були виявлені неповнолітні М., П. та Н., які розпивали спиртні напої у розваленій будівлі, що була на відстані приблизно 1,5 км від місця події. Як з'ясувалось під час допиту, гр. М. під час нанесення ударів гр. К, відбиваючись від нападників, наніс гр. М удар по носі, з якого пішла кров. Гр. М. витер її серветкою, яку залишив на місці події [170]. Однак, на жаль, органи поліції не повною мірою використовують можливості кінологів, про що свідчать результати опитування слідчих.

6. Використання оперативно-розшукової інформації. Ми підтримуємо думку К. О. Чаплинського, який зазначає, що використання такої інформації «дозволяє отримати додаткові відомості про характер події, осіб, причетних до кримінальних правопорушень, місцезнаходження й ознаки об'єктів, які мають значення у справі, уточнити межі та порядок проведення слідчого огляду, вчасно висунути правильні слідчі версії» [196, с. 61]. На момент огляду в оперативних підрозділах вже повинна бути інформація щодо криміногенної ситуації у цьому районі: наявності та кількості груп неповнолітніх, схильних до вчинення кримінальних правопорушень; осіб, раніше засуджених за насильницькі та корисливо-насильницькі правопорушення; місця можливого перебування злочинних елементів; місця відпочинку неповнолітніх тощо. Під час огляду місця події працівники оперативних підрозділів також отримують оперативну інформацію шляхом опитування свідків, очевидців, під час спілкування з негласними співробітниками.

7. Використання допомоги громадськості. Оскільки зазначена категорія кримінальних правопорушень здебільшого вчиняється в

умовах очевидності, допомога громадськості відіграє велику роль. Громадяни можуть брати участь в огляді у процесуальній формі як поняті, а також як добровільні помічники, якими є, як правило, свідки, очевидці події. Останні можуть вказати слідчому на окремі місця та предмети обстановки, що підлягають більш ретельному огляду, наприклад, вказати місце, де неповнолітні збирались та розпивали спиртні напої перед вчиненням кримінального правопорушення, або вказати маршрут пересування правопорушників після бійки. Також можливе використання допомоги представників підприємств та організацій, у володінні яких знаходяться камери спостереження, у разі, коли тілесні пошкодження наносяться поблизу таких закладів. На подальшому етапі розслідування від правдивих показань вихователів, вчителів, керівників спортивних секцій тощо, які мають стосунок до потерпілих чи підозрюваних та можуть їх охарактеризувати, багато в чому залежить результат розслідування.

Огляд місця події, на думку більшості вчених-криміналістів, становить три етапи: підготовчий; робочий та заключний [151, с. 336; 19, с. 279; 1, с. 555; 195, с. 23]. Підготовка до огляду, на думку В. Ю. Шепітька, «являє собою певний комплекс заходів організаційно-забезпечувального характеру, що створюють сприятливі умови для його проведення ... Всі підготовчі заходи можуть бути поділені на організаційно-розпорядчі (доручити оперативним працівникам з'ясувати, кого можна запросити як понятих при виїзді у віддалену місцевість; викликати необхідних оперативних працівників; запросити спеціалістів; видалити з місця події сторонніх осіб та ін.); забезпечувальні (перевірити стан науково-технічних засобів, укомплектованість слідчої валізи (портфеля); забезпечити наявність і готовність транспорту; з'ясувати можливість виклику спеціальної пересувної криміналістичної лабораторії та ін.); тактичні (з'ясувати в осіб, які повідомили, що відбулося; опитати очевидців про подію; з'ясувати, які зміни були внесені в обстановку; попередити понятих про неприпустимість розголошення відомостей, отриманих при огляді місця події тощо)» [202, с. 198–199].

Підготовчий етап огляду містить два етапи: дії до виїзду на місце події та дії після прибуття на місце події. До виїзду на місце події слідчий повинен здійснити такі організаційно-підготовчі заходи: а) слідчий має уточнити характер події згідно з повідомленням, що надійшло; б) вжити заходів щодо охорони місця події та надання допомоги потерпілим; в) забезпечити безпеку громадян на ділянках, які межують з місцем події; г) перевірити готовність науково-технічних

засобів; д) вирішити питання щодо транспортних засобів, які необхідні для виїзду на місце події; е) визначити коло осіб, які братимуть участь в огляді, згідно з характером кримінального правопорушення; ж) вирішити питання про запрошення понятих, особливо у випадках, коли місцем події є віддалена місцевість або огляд відбувається у нічний час тощо [93, с. 220; 19, с. 281; 1, с. 557–558; 195, с. 27–28].

Після прибуття на місце події слідчий вживає таких заходів: а) упевнюється у наданні допомоги потерпілому; б) проводить коротке опитування свідків; в) дає розпорядження працівникам поліції щодо проведення необхідних оперативно-розшукових заходів (переслідування по «гарячих слідах», встановлення очевидців); г) усуває з місця події сторонніх осіб; ґ) визначає функції кожного учасника огляду і роз'яснює їм їхні права та обов'язки [93, с. 220–221].

Огляд місця події у справах про тілесні ушкодження, на думку О. Ю. Булулукова, відрізняються від інших оглядів можливістю притягнення до участі у СРД потерпілого, якщо його здоров'я дозволяє це зробити. «Участь постраждалого даватиме можливість провести цю дію більш цілеспрямовано, акцентуючи увагу лише на обставинах, що безпосередньо стосуються справи. Участь потерпілого у огляді місця події корисна завжди незалежно від того, дає він правдиві чи неправдиві показання» [132, с. 238]. Опитати потерпілого потрібно ще до початку огляду місця події, відразу після прибуття на місце.

Також ми підтримуємо позицію С. О. Сафронова, який зазначає, що потрібно з'ясувати також «механічну сторону дозлочинної, злочинної і постзлочинної діяльності всіх учасників події кримінального правопорушення. Проаналізувавши інформацію і з'ясувавши для себе обставини події кримінального правопорушення, необхідно висувати логічні версії про механізм утворення слідів, про ті сліди, які повинні утворитися, про можливе місце їх перебування. Лише після цього можна визначати об'єкти огляду, що завжди буде конкретизувати уявну модель майбутньої слідчої дії» [153, с. 117].

До основних організаційно-тактичними заходів, крім розстановки сил та засобів, треба віднести такі: правильне визначення меж огляду; обрання найдоцільнішого порядку пересування місцем події під час огляду; визначення методу (тактичних прийомів) огляду обстановки місця події та окремих її елементів [197, с. 220]. Зазначене підтверджується результатами опитування працівників правоохоронних органів.

Зупинимось на особливостях застосування тактичних прийомів проведення огляду для вирішення специфічних завдань, визначених

нами вище. Насамперед необхідно встановити ознаки, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім або групою неповнолітніх. Автори підручника за редакцією Р. С. Белкіна виділяють такі ознаки способу вчинення кримінального правопорушення неповнолітніми: а) відсутність цілеспрямованих, заздалегідь продуманих і реалізованих до кінця дій; б) примітивні, нехитрі способи проникнення; в) невжиття заходів приховування слідів кримінального правопорушення; г) здійснення на місці події цинічних, бешкетних дій [1, с. 880]. На такі самі ознаки вказує М. І. Порубов [4, с. 288].

Досліджуючи корисливо-насильницькі правопорушення, вчинені неповнолітніми, І. Л. Калімбет зазначає такі ознаки, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення неповнолітніми: сліди взуття з акцентуванням на: розмірі, типі взуття (спортивне взуття, кросівки), марці та моделі спортивного взуття, у зв'язку з популярністю серед молоді окремих брендів; залишення на місці вчинення кримінального правопорушення коштовних речей, що пов'язано з нездатністю неповнолітніх оцінити реальну вартість окремих предметів; використання підручних засобів як знарядь кримінального правопорушення (каміння, скляні пляшки); сліди, які підтверджують хаотичність і спонтанність поведінки правопорушників на місці вчинення кримінального правопорушення [76, с. 129–130]. Ми погоджуємось з висловленими думками вчених, однак потрібно зазначити, що в разі заподіяння тілесних ушкоджень сліди малого розміру взуття залишаються вкрай рідко, оскільки, як зазначалось нами раніше, неповнолітні вчиняють зазначені правопорушення, в основному, у віці 14–17 років, коли розмір ніг такий самий, як у дорослої людини.

Стосовно методів огляду місця події, які окремі науковці вважають тактичними прийомами, ми підтримуємо позицію М. П. Яблокова та інших вчених, які виокремлюють такі: ексцентричний, коли рух розгортається по спіралі від центру до периферії; концентричний, коли огляд ведеться по спіралі від периферії до центру; фронтальний (лінійний), коли доцільно вивчати місце події, рухаючись по лінії від одного краю території або приміщення до іншого [98, с. 221]. Під час розслідування кримінальних правопорушень досліджуваної категорії, про що свідчать результати опитування слідчих, ексцентричний метод застосовувався під час огляду місця події на відкритій місцевості, починаючи від місця бійки і закінчуючи останніми виявленими слідами. Концентричний метод застосовувався під час огляду приміщень і починався від входу. Фронтальний метод

застосовувався у сукупності з ексцентричним на відкритій місцевості, якщо була потреба відшукування викинутих правопорушниками знарядь вчинення кримінального правопорушення або предметів, відібраних у потерпілого.

Під час проведення огляду місця події матеріальну обстановку потрібно оцінювати з позицій системного підходу, що дозволяє забезпечити як аналіз кожного з елементів системи, так і усієї системи загалом. Елементами системи тут є сліди у широкому розумінні – як будь-яка зміна структури, матеріальної обстановки, що виникла внаслідок злочинної події і через це здатна містити інформацію про механізм вчинення кримінального правопорушення. До того ж виявленню та вилученню підлягають сліди у вузькому розумінні, що в криміналістиці поділяють на три групи: сліди-предмети, сліди-речовини та сліди відображення [1, с. 206].

Крім традиційних слідів-відображень на місці події, потрібно приділяти увагу слідам крові та мікрооб'єктам. Під час огляду слідів крові звертають увагу на розташування, взаєморозташування, кількість, форму та колір слідів. Для визначення часу, що минув з моменту викрадення вантажу, а від цього і місця вчинення кримінального правопорушення, важливе значення має колір слідів крові. Через вплив зовнішніх факторів – температура, сонячне випромінювання, вологість повітря – колір слідів крові з часом змінюється. Зміни кольору використовують для визначення часу їх утворення. Треба звертати увагу не тільки на основний колір плями, а й на відтінки. При цьому треба вважати колір поверхні, на якій виявлено пляму, та кількість крові у плямі. На світлому фоні слід крові буде більш світлим, ніж на темному. Слід, що має тонкий прошарок, завжди буде світліший, ніж слід, що містить більшу кількість крові [135, с. 102–103].

Важливе значення для розслідування, а саме для визначення механізму вчинення кримінального правопорушення, має локалізація та форма слідів. Розрізняють п'ять основних форм слідів крові: калюжа – накопичення крові у великій кількості; плями, утворені під дією сили тяжіння; плями, утворені дією кінетичної енергії, або бризки; потік – утворюється на будь-якій вертикальній чи нахиленій площині пересуванням речовини під дією сили тяжіння; мазки та помарки – утворюються в разі доторкання предмета чи частини тіла до якої-небудь поверхні під кутом; відбиток – в разі повного торкання предмета до поверхні [135, с. 103; 192, с. 96]. На місці події залишаються зазначені види слідів як окремо, так і в сукупності. За їх розташуванням та формою на місці події можна робити висновки щодо способу нанесення

ушкоджень, зняття кримінального правопорушення, переміщення учасників тощо. Наприклад, закривавлені відбитки рук залишаються переважно на знаряддях кримінального правопорушення, стінах, дверях та інших предметах обстановки. На підлозі або землі, бетоні можуть залишатись сліди закривавленого одягу правопорушника чи потерпілого, що свідчить про їх розташування у момент заподіяння тілесних ушкоджень. Розташування та взаєморозташування слідів крові ретельно фіксується у протоколі та за допомогою фото-, відеоапаратури.

Належність виявленої речовини червоного кольору до крові можна визначити такими способами: використанням смужок з реагентами «ГемоФан» або «ПентоФан», прикладанням їх до краю плями; реакцією з 3 % розчином перекису водню – з'являється бугорок піни білого кольору; реактивом Воскобойникова (10 частин лимонної кислоти, 5 частин перекису барію, 2 частин бензидину, розчинених у воді) – сине пофарбування у місці взаємодії; флуоресценцією, що утворюється під час обробки поверхонь розчином люміналу [58, с. 14]. Однак зазначені способи визначення крові застосовуються лише при її достатній кількості. Якщо наявні мікросліди речовини, схожої на кров, вона вилучається з предметом-носієм або методом зскрібання та визначається у лабораторних умовах.

Крім того, аналіз матеріалів кримінальних проваджень дозволяє стверджувати, що в окремих випадках до огляду місця події залучається потерпілий із метою деталізації механізму вчинення кримінального правопорушення та орієнтування учасників огляду щодо напрямку залишення правопорушниками місця події та місця початку вчинення кримінального правопорушення у випадку, якщо вони не збігаються.

Під час огляду місця події в житловому приміщенні ми дотримуємось думки С. О. Сафронова про те, що ніколи не можна обмежуватися оглядом тільки тієї кімнати, де безпосередньо було заподіяно тілесне ушкодження або є речові докази. Завжди необхідно оглядати всі кімнати, кухню, туалет, ванну кімнату, балкони, коридор, сходи та сходові клітки, прилеглу до будинку територію, ділянки землі під вікнами і балконами, підвали, горища, відра для сміття, надвірні прибудови. Під час огляду необхідно уважно обстежити площу підлоги під меблями та площу між стіною і меблями. Там можуть ховати або випадково бути закривавлені бинти, речі, постільна білизна, знаряддя кримінального правопорушення. Також треба звертати увагу на випрану, замочену білизну або білизну, що сохне, ганчірки, цебра і тази, що могли бути використані для змиву слідів крові [153, с. 123].

Серед предметів, що можуть бути оглянуті окремо, потрібно

зазначити знаряддя нанесення тілесних ушкоджень, одяг потерпілого та правопорушника, окремі предмети, що належать потерпілому чи підозрюваному зі слідами кримінального правопорушення. Їх огляд проводиться за загальними правилами та криміналістичними рекомендаціями.

Як зазначалось, успіх проведення огляду місця події багато в чому залежить від участі в ньому спеціаліста та від чіткої взаємодії між слідчим та спеціалістами. Розглянемо зазначені питання більш докладно.

Види допомоги спеціаліста поділяють на криміналістичну, консультативну, методичну та технічну. Криміналістична допомога полягає у підготовці, організації та проведенні певної слідчої (розшукової) дії; виявленні, фіксації, вилученні доказів, підборі зразків для експертного дослідження. Методична допомога полягає у роз'ясненнях під час проведення слідчої дії з боку спеціаліста термінології, що використовується в окремій галузі знань, правильних назв вилучених об'єктів або їх частин. Іноді під час складання протоколу слідчий записує цю інформацію під диктовку спеціаліста. В разі надання зазначеної допомоги слідчий отримує нові спеціальні знання, підвищує свій професійний досвід. Технічна допомога полягає у здійсненні допомоги слідчому під час використання техніко-криміналістичних засобів у процесі проведення слідчих (розшукових) дій; огляді, виявленні, фіксації, вилученні речових доказів; складанні схем, креслень тощо. Консультативна допомога зводиться до усних роз'яснень, довідок зі спеціальних питань, що можуть виникнути або виникають під час підготовки та проведення слідчих (розшукових) дій, процесуального оформлення їх результатів. Спеціаліст-криміналіст надає всі ці види допомоги [22, с. 28–29].

Спеціаліст-криміналіст на місці події повинен діяти у тісній взаємодії зі слідчим та іншими учасниками слідчо-оперативної групи. Взаємодія слідчого з учасниками огляду починається на підготовчому етапі ще до виїзду на місце події, що дає змогу заздалегідь з'ясувати склад СОГ та професійні можливості співробітників. Спеціаліст-криміналіст під час підготовки до огляду місця події на запрошення слідчого бере участь в обговоренні наявної інформації про подію кримінального правопорушення, порядок передбачуваних дій під час огляду місця події, висловлює свою думку про доцільність залучення інших фахівців і використання технічних засобів. Отримавши інформацію про подію кримінального правопорушення, спеціаліст готує необхідні інструменти, прилади, довідкові матеріали до початку

проведення конкретних дій і надання допомоги слідчому.

Керівником групи, безумовно, є слідчий. Але в питаннях збирання слідів та інших речових доказів компетентнішим є спеціаліст-криміналіст, який має спеціальні знання, що відсутні у слідчого. Тому поради спеціаліста з питань, щодо організації, процесу й результатів роботи зі слідами, обов'язково повинні бути враховані слідчим. Спеціалісту-криміналісту важливо тактично грамотно побудувати свою роботу під час огляду місця події. Огляд місця за кожною конкретною подією має свої особливості, але робота спеціаліста-криміналіста практично завжди зводиться до заздалегідь розробленого алгоритму дій.

Передусім, прибувши на місце події, спеціаліст переконується в тому, що організовано охорону місця події, разом із слідчим визначає межі огляду і вживає заходи, щоб ніхто зі сторонніх не перебував у цих межах. Визначення меж огляду проводиться, як правило, одночасно з проведенням орієнтуючої та оглядової фотозйомки. Потім він разом із слідчим і понятими, які рухаються суворо по шляху, вже пройденому спеціалістом, поступово обходить територію у межах огляду, виявляючи, фіксуючи і вилучаючи сліди й інші речові докази з поверхні підлоги або ґрунту, на яку належить ступити і які можуть бути змінені або знищені під час просування складу слідчо-оперативної групи.

Звільнивши таким чином коридор для переміщення по території місця події, спеціаліст, якщо змога, з особою, інформованою про звичайне розташування предметів (господарем квартири, матеріально відповідальною особою в магазині тощо), обходить цю територію, з'ясовуючи при цьому, які з предметів, що раніше були тут, відсутні, звичне положення яких змінено тощо. Якщо немає змоги використати показання вказаних осіб, спеціаліст виконує цю роботу самостійно, визначаючи зміну положення предметів або їх відсутність за видимими або слабко видимими слідами (аномальне розташування предметів, пилові сліди нашарування, відшаровування, порушена павутина, подряпини на поверхні і ін.). За підсумками обходу спеціаліст, аналізуючи виявлені ним сліди, ознаки переміщення осіб, предметів тощо, складає власне уявлення про те, що сталося – модель події, зважаючи на яку визначає передбачувані місця розташування невидимих слідів і приступає до обробки усіх видимих, слабко видимих і невидимих слідів, що, на його думку, стосуються події кримінального правопорушення. Належність виявлених предметів і слідів до події встановлюється під час їх попереднього дослідження з урахуванням їх розташування та взаєморозташування, давності залишення тощо. Послідовно відпрацьовуючи територію огляду, переходячи від вузла до

вузла, спеціаліст методично виявляє, фіксує, вилучає, упаковує сліди відповідно до встановлених вимог. На стадії загального огляду спеціаліст-криміналіст, не порушуючи навколишнє оточення, робить орієнтуюче, оглядове і вузлове фотографування. Тактичні завдання застосування фотографування місця події визначаються за узгодженням зі слідчим. Технічні параметри фотографування (освітлення, вибір експозиції тощо) визначаються спеціалістом.

Проводячи загальний огляд, треба дотримуватися обережності, щоб не внести змін в обстановку, не знищити наявні сліди і не залишити свої. На цій стадії огляду (статична стадія) категорично забороняється змінювати обстановку місця події. На етапі детального огляду спеціаліст-криміналіст використовує найбільш ефективні методи і засоби виявлення, фіксації і вилучення слідів і об'єктів. На цій стадії огляду (динамічна стадія) положення предметів, що оглядаються, можна змінити і використати технічні засоби, сприяючи виявленню слідів і підвищенню контрастності їх зображення.

На цій стадії огляду фахівець-криміналіст виконує такі дії:

- послідовно і всебічно вивчає деталі обстановки місця події, вузли, на які умовно було розбито місце події під час загального огляду, а також кожен виявлений предмет і слід окремо;

- за розташуванням слідів з урахуванням метеоумов тощо визначає, чи не залишені виявлені сліди в момент вчинення кримінального правопорушення;

- під час огляду бере предмети так, щоб не пошкодити наявні на них сліди і не залишити свої, можливо, використовуючи рукавички;

- визначає сліди і об'єкти, які мають бути вилучені;

- вимірює сліди і об'єкти, що оглядалися на місці події;

- визначає прийоми і вибирає науково-технічні засоби, за допомогою яких можуть бути закріплені і вилучені знайдені на місці події сліди і предмети;

- робить детальне фотографування виявлених слідів і предметів.

Завершальний етап огляду місця події характеризується тим, що фахівець-криміналіст допомагає слідчому вилучити, упакувати, дотримуючись запобіжних заходів, виявлені сліди й об'єкти, щоб забезпечити їх збереження під час транспортування для подальшого дослідження. Кращим способом вилучення слідів і об'єктів є їх вилучення разом з предметом-носієм. Відповідно до ст. 71 КПК України спеціаліст знайомиться з протоколом слідчої (розшукової) дії та має право робити зауваження, що підлягають занесенню до протоколу. Під час роботи на місці події спеціаліст-криміналіст допомагає слідчому у

складанні протоколу огляду, надаючи йому ту інформацію, що стосується виконаної ним роботи:

- де, на якій поверхні, на якому предметі або речовині виявлені сліди;

- зазначає вид слідів за загальноприйнятою класифікацією (об'ємні, поверхневі, статичні, динамічні, видимі, невидимі тощо;

- конфігурацію і розмір (довжина, ширина, глибина) слідів;

- якими об'єктами або частинами об'єктів залишені сліди;

- характерні особливості слідоутворюючих об'єктів, що відобразилися в слідах;

- якщо сліди поверхневі (нашарування або відшаровування), то якою на вигляд речовиною (пил, забруднення, фарба тощо) вони сформовані;

- розташування та взаємне розташування слідів (якщо їх декілька) і відстань між ними;

- які ушкодження встановлені в слідах під час огляду;

- способи виявлення, фіксації та видалення слідів з описом використаних прийомів і методів [22, с. 30–32].

Опис виявлених слідів повинен робитися у повному обсязі і таким чином, щоб за описом завжди можна було відрізнити ці сліди від інших.

Освідування підозрюваного, свідка чи потерпілого відповідно до ст. 241 КПК України проводиться для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу. Здебільшого під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, проводилось освідування потерпілих з метою встановлення наявності тілесних ушкоджень (56 %). Освідування потерпілих проводиться у випадках, якщо немає потреби проводити судово-медичну експертизу. В основному необхідність такої експертизи виникає у випадках, коли потрібно встановити ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, що, зі свого боку, впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення: тяжке, середньої тяжкості, легке – ст. 121, 122, 125 КК України відповідно. Освідування підозрюваного (у 28 %) проводиться у двох випадках: для встановлення на тілі ушкоджень, якщо потерпілий чинив опір та міг їх заподіяти; для встановлення особливих прикмет (родимок, татувань, шрамів тощо), якщо потерпілий їх помітив та може впізнати за ними правопорушника. Іноді (5 %) проводиться освідування свідків, як правило близьких родичів, друзів потерпілого чи підозрюваного, у випадках, коли вони намагаються запобігти бійці, перешкоджають здійсненню злочинних

намірів та при цьому самі отримують тілесні пошкодження.

До тактичних особливостей проведення освідування можна віднести такі. До цієї СРД як спеціалістів доцільно залучати криміналіста та судово-медичного експерта або лікаря. Провести освідування можна доручити судово-медичному експерту для визначення наявності, характеру та локалізації тілесних ушкоджень, коли це пов'язано з оголенням особи іншої статі. Спеціаліст-криміналіст здійснює фіксацію наявності чи відсутності на тілі особи, яка підлягає освідуванню, слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет шляхом фотографування, відеозапису чи інших технічних засобів. Після оголошення сутності СРД, ознайомлення всіх учасників з їх правами та обов'язками, слідчий послідовно виконує такі дії: а) оглядає відкриті ділянки тіла, звертаючи увагу на пошкодження, що можуть бути скриті волоссяним покривом; б) пропонує освідуваному послідовно зняти одяг та оглядає разом зі спеціалістом-медиком його тіло. Огляд тіла рекомендується здійснювати послідовно зверху донизу та з трьох сторін: спереду, ззаду та з боків; в) запропонувати спеціалісту-криміналісту зафіксувати виявлені ознаки.

Описуючи тілесні ушкодження у протоколі СРД, необхідно вказувати: вид ушкодження (синець, садно, рана, перелом, опік тощо), кількість і локалізацію (місце розташування на частині тіла) ушкоджень, розміри (довжина, ширина, діагональ), конфігурацію (форму), стан (наприклад, рана кровоточить, садно має кіркове утворення, опік пузириться), колір (особливо синців і саден), характер країв ран і периферичної поверхні, взаємне розташування ушкоджень, їх розташування щодо інших орієнтирів. Описуючи особливі прикмети, варто також вказувати: характер, найменування, місце розташування, форму, розмір, колір, зміст татуйованого малюнка або напису. Відповідно, треба описувати ушкодження і різноманітні сліди на одязі або взутті [153, с. 132].

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень, результати опитування слідчих, матеріали наукових розробок методики розслідування дають змогу виявити окремі недоліки проведених оглядів. Серед недоліків проведення огляду місця події під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень В. В. Логінова зазначає такі: безсистемний та непослідовний огляд, недотримання його статичної та динамічної стадій; неточна фіксація обстановки на місці події, без використання фотозйомки та інших техніко-криміналістичних засобів; пошкодження або взагалі ігнорування доказів на місці події; відсутність ретельного та послідовного огляду прилеглої до місця події

території; порушення слідчим порядку фіксації та вилучення слідів-носіїв, речових доказів з місця події у протоколі слідчої дії, не зазначення їх місця виявлення під час огляду, не дотримання правил упакування на місці події [112, с. 133]. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень за фактами хуліганства, вчинених неповнолітніми, проведений К. В. Бахчевим, визначив типові тактичні помилки, яких припускаються слідчі під час проведення огляду місця події: невчасне здійснення огляду – 77 %; нелогічне й поверхневе дослідження слідів на місці події – 82 %; недотримання криміналістичних рекомендацій щодо докладного опису обстановки та об'єктів огляду, внаслідок чого відбувається поверхова фіксація виявлених слідів у протоколі огляду місця події без зазначення їх індивідуальних ознак – 56 %; невикористання розшукової інформації – 63 %; ігнорування записів з камер спостереження – 37 %; обмежене застосування техніко-криміналістичних засобів для виявлення слідів кримінального правопорушення – 71 %; відсутність додатків до протоколу – 69 %; відсутність технічних засобів фіксації місця події – 23 %; безпідставне звуження меж огляду – 52 % [5, с. 141].

Проаналізувавши результати, отримані науковцями, та дані вивчення нами матеріалів кримінальних проваджень за фактами заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, можна зробити висновок, що ті чи інші недоліки, виявлені науковцями наявні і в матеріалах досліджуваної нами категорії кримінальних проваджень. Однак вказані недоліки, на нашу думку, є результатом ставлення слідчих до цієї категорії проваджень як до справ «другого сорту». З одного боку, це пояснюється низкою суб'єктивних та об'єктивних причин, однією з яких є перевантаження слідчих підрозділів. З іншого – будь-який злочин має бути розслідувано, особливо, той, що посягає на життя та здоров'я особи, гарантоване Конституцією України.

Окремо маємо виділити недостатній рівень забезпечення слідчих підрозділів техніко-криміналістичними засобами та, відповідно, спеціалістами, які ними володіють. Як нами зазначалось раніше, рівень криміналістичної підготовки інспекторів-криміналістів слідчих відділів Національної поліції на сьогодні залишається досить низьким. Недостатня кваліфікація інспекторів-криміналістів впливає на кінцевий результат – якість розслідування кримінальних правопорушень, формування доказової бази [136, с. 208–212].

3.2. Особливості проведення допиту

Допит є слідчою (розшуковою) дією, процесуальним засобом отримання та перевірки доказів, на основі яких встановлюється наявність або відсутність обставин, що підлягають доказуванню. Допит у кримінальних провадженнях розглядуваної категорії кримінальних правопорушень є обов'язковою і найбільш поширеною СРД незалежно від ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Практика розслідування кримінальних правопорушень свідчить, що здебільшого слідчий може отримати необхідну і повну інформацію на початковому етапі розслідування під час допиту потерпілого та свідків, очевидців, які володіють найбільш повною інформацією про злочин, а на подальшому етапі – від підозрюваного та його спілників. Загальні процесуальні правила та вимоги, що висувають до проведення допиту, закріплено в ст. 224, 225, а правила допиту неповнолітніх у ст. 226, 227, 490, 491 КПК України. Однак, крім дотримання процесуальних вимог щодо проведення допиту, слідчий повинен мати необхідну кваліфікацію та досвід у проведенні допитів, вміння застосовувати тактичні прийоми і методи, розроблені криміналістикою, психологією, логікою та іншими галузями знань.

У науковій літературі є достатня кількість визначень допиту з позиції процесуальної, інформаційної, тактичної, психологічної та інших складових. В. Г. Лукашевич розглядає допит як спілкування слідчого з допитуваним, в процесі якого на основі психологічного контакту досягається основна мета – отримання повних і достовірних показань [116, с. 136]. М. І. Порубов, розглядаючи допит з інформаційного погляду, визначає його як «слідчу і судову дію, яка полягає в отриманні органом розслідування або судом відповідно до правил, встановлених процесуальним законом, показань від допитуваного про відомі йому факти, що входять до предмета доказування у справі» [140, с. 22]. М. О. Янковий визначає допит як «регламентований кримінально-процесуальним законом процес специфічної вербальної взаємодії з допитуваним, під час якої слідчий, використовуючи законні тактичні прийоми і методи психологічного впливу, отримує від допитуваного і фіксує у протоколі усну інформацію про відомі йому обставини, що мають значення для розслідування кримінального правопорушення» [216, с. 10]. В. К. Весельський характеризує допит як «процес передачі інформації про розслідуване кримінальне правопорушення, пов'язані з ним

обставини і людей» та надає таке визначення: «Допит – слідча (розшукова) дія, змістом якої є одержання показань від особи, яка володіє відомостями, що мають значення для розслідуваного кримінального правопорушення» [145, с. 352]. Найбільш повне та вдале, на нашу думку, є визначення В. Ю. Шепітька, який зазначає, що допит «являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, та спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні» [202, с. 265].

Для успішного проведення допиту слідчий повинен чітко уявляти, яку саме інформацію йому необхідно отримати від допитуваного та в який спосіб, тобто за допомогою яких тактичних прийомів це зробити. На думку М. І. Єнікеєва, головним завданням під час допиту є «систематизувати цю інформацію, знайти її ключові, системоутворюючі елементи, висунути систему питань, що відтворюють «каркас» розслідуваної події, по частках відтворити подію у цілому, надати окремим фрагментам події адекватну інтерпретацію» [60, с. 124]. Інформація, отримана слідчим, становить предмет допиту та розкриває зміст обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. За розглядуваною категорією проваджень ці обставини було зазначено нами вище.

У теорії криміналістики допит поділяють на три етапи: підготовчий (дії, що проводяться до проведення допиту), робочий (безпосередньо допит) і заключний (фіксація процесу та результатів допиту). Ми погоджуємось з думкою В. Ю. Шепітька, що підготовка до допиту може бути поділена на три основні рівні: 1) пізнавальний; 2) прогностичний; 3) синтезуючий. Пізнавальний рівень полягає у вивченні матеріалів кримінального провадження, ознайомленні з оперативно-розшуковою інформацією, збиранні інформації про особу правопорушника. На прогностичному рівні визначається можлива ситуація допиту, виникнення у допитуваного реакції на використання того чи іншого тактичного прийому або небажаного психічного стану, обираються найдоцільніші способи встановлення психологічного контакту. Підготовка до допиту завершується на синтезуючому рівні й охоплює складання плану допиту, а також вирішення питань, пов'язаних з визначенням доцільного місця, часу й режиму його здійснення, способу виклику на допит, запрошення спеціалістів або інших осіб [202, с. 272].

Конкретизуючи зміст підготовчої стадії, науковці переважно

зазначають однакові заходи, що необхідно проводити незалежно від суб'єкта допитуваної особи та виду кримінального правопорушення. Найбільш повно, на нашу думку, визначив організаційно-підготовчі заходи К. О. Чаплинський: повне, всебічне і ретельне вивчення матеріалів кримінального провадження; визначення предмета допиту та сформованої слідчої ситуації; визначення кола осіб, які підлягають допиту; встановлення послідовності проведення допитів; вивчення особи допитуваного; збирання оперативної інформації про допитувану особу (склад злочинної групи) та вчинених нею кримінальних правопорушень; визначення часу проведення допиту (тривалість допиту); визначення способу виклику на допит; встановлення місця проведення допиту; підбір речових доказів та інших матеріалів для пред'явлення допитуваному; визначення технічних засобів фіксації допиту та їх підготовка; визначення учасників проведення допиту; забезпечення сприятливих умов проведення допиту; ознайомлення зі спеціальною літературою або використання допомоги осіб, які мають спеціальні знання; визначення низки тактичних прийомів, що будуть застосовані під час допиту; складання плану проведення допиту [196, с. 222–223; 195, с. 143–159]. Не конкретизуючи увагу на окремих аспектах підготовчої стадії, В. К. Весельський, В. С. Кузьмічов, В. С. Мацишин і А. В. Старушкевич вважають, що планування та підготовка до проведення допиту повинні містити у собі три основних елементи: «організаційний – забезпечення раціонального проведення допиту (коли й де доцільно провести його з позиції раціонального використання бюджету часу і можливостей слідчого – сьогодні, завтра, вранці, які використати науково-технічні засоби тощо); змістовний – визначення повноти та взаємозв'язку обставин, які підлягають встановленню; тактичний – встановлення відповідних засобів і прийомів вирішення конкретних завдань допиту (кого допитати раніше, яку інформацію необхідно зібрати або перевірити для викриття неправдивих показань, який рівень «готовності» допитуваного для реалізації намічених тактичних прийомів і т. п.)», з чим ми безумовно погоджуємось [34, с. 61].

Робочий етап допиту полягає у безпосередньому отриманні слідчим від допитуваного потрібної для розслідування інформації. При цьому слідчий використовує різноманітні тактичні прийоми та їх комбінації. Кількість та характер тактичних прийомів вибирається слідчим самостійно і залежить від процесуального статусу допитуваного, його ставлення до події кримінального правопорушення, ситуації допиту та інших чинників. Фактори, що впливають на вибір

тактики допиту, визначають В. П. Бахін і В. К. Весельський, наголошуючи, що вони перебувають у складній взаємодії між собою: ситуації допиту (наприклад, перший, повторний, додатковий, наявність або відсутність психологічного контакту тощо); особливостей допитуваного (зокрема, вік, наявність протиправного досвіду, рівень правової поінформованості), його процесуального положення і рівня зацікавленості у результатах розслідування; характеру інформації та доказів, які має слідчий [10, с. 15–16]. Розглянемо особливості допиту потерпілих, свідків і підозрюваних за досліджуваною нами категорією кримінальних правопорушень.

Ми погоджуємось з думкою В. В. Радаєва, що незалежно від процесуального статусу допитуваного під час підготовки та проведення допиту неповнолітнього слідчий повинен:

1. Не зволікати з допитом, звести до мінімуму проміжок часу з моменту виникнення необхідності у допиті до його проведення. В іншому разі на підлітка можуть вплинути зацікавлені особи, вплинути можуть чутки, судження різних осіб про те, що сталося. З плином часу будуть забуватися деталі, події, заміщаючись фантазіями, вигаданими подробицями.
2. Правильно обрати спосіб виклику неповнолітнього на допит, щоб унеможливити небажаний розголос цього факту та вплив зацікавлених осіб.
3. Визначити коло учасників допиту. Вирішити, чи братимуть участь у допиті батьки неповнолітнього, педагоги чи інші особи, запросити в разі потреби захисника.
4. Отримати повні відомості про особу неповнолітнього правопорушника, використовувати цю інформацію для встановлення психологічного контакту із допитуваним та визначити тактику допиту.
5. Не допустити безпідставне очікування неповнолітнім моменту початку допиту.
6. Створити обстановку, в якій неповнолітній міг би зосередитися на змісті допиту: прибрати предмети, що можуть відвертати його увагу, унеможливити присутність сторонніх осіб, телефонні розмови тощо.
7. Письмово сформулювати найбільш важливі питання таким чином, щоб вони не мали навідний характер та були складені у зрозумілих висловах.
8. Вести допит у спокійній і впевненій манері, уникати грубощів, але водночас не допускати розв'язної поведінки допитуваного.
9. Допомогти підлітку у визначенні предмета вільної розповіді та всього допиту. Якщо є змога, не переривати допитуваного.
10. Не затягувати допит, оскільки неповнолітні швидко втомлюються й у такому стані можуть легко погодитися з певним твердженням слідчого.
11. З'ясувати, хто з дорослих розмовляв із неповнолітнім по суті справи.
12. Не допускати постановки навідних питань.
13. Фіксувати відомості після завершення розповіді

неповнолітнього (щоб перерви у показаннях не завадили відтворенню подій). 12. Використовувати науково-технічні засоби як додаткові засоби фіксації показань для більш повного відображення процесу й результатів допиту неповнолітнього. Слідчий повинен бути готовий до того, що підлітки під час судового розгляду нерідко змінюють свої свідчення під впливом зацікавлених осіб і близьких. Саме тому найбільш важливі з показань неповнолітнього рекомендується фіксувати не тільки в протоколі, але й на відео- або аудіоплівці [99, с. 113–115].

Допит потерпілого треба проводити якомога швидше після події. Потерпілий через хворобливий стан, а також внаслідок природного процесу забування може згодом не згадати окремі деталі того, що сталося, або інакше оцінити причини події, мотиви поведінки учасників події. Після прибуття слідчо-оперативної групи на місце події з'ясовується місце знаходження потерпілого та стан його здоров'я. Якщо потерпілий перебуває на місці події і стан здоров'я дозволяє провести допит, то його бажано провести відразу після огляду місця події безпосередньо на місці події або за місцем проживання потерпілого. Але, як правило, допит проводиться наступного дня після внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР у кабінеті слідчого. За вивченими матеріалами кримінальних проваджень допит проводився відразу або наступного дня у 52 %. У разі нанесення потерпілому середньої тяжкості тілесних ушкоджень, він допитувався протягом трьох днів у лікарні. В разі заподіяння тяжких тілесних ушкоджень допит проводився ще пізніше.

У лікарні також допитуються особи медичного персоналу, які здійснювали перевезення хворого, надавали йому першу допомогу, здійснювали догляд за ним.

Під час допиту потерпілого за цією категорією проваджень необхідно особливу увагу приділяти вільній розповіді, під час якої розкриваються індивідуально-психологічні особливості сприйняття потерпілим злочинної події, а також його здатність до логічного відтворення всіх деталей події. Після закінчення вільної розповіді доцільно ставити питання щодо фактів і деталей, які вимагають уточнення і конкретизації, а також для усунення можливих суперечностей. Через деякий час після первинного потрібно провести додатковий допит потерпілого з огляду на те, що під час першого допиту останній був у підвищеному емоційному стані, що могло вплинути на сприйняття події, а також на надані ним свідчення. У психології можливість більш точного та повного відтворення інформації

про події після зняття збудження, стомлення має назву ремінісценції [60, с. 127]. Не рекомендується допитувати потерпілого, що перебуває в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Достатньо провести опитування такого потерпілого для отримання відомостей про особу правопорушників з метою їх розшуку, а допит треба проводити після того, як він буде у нормальному стані.

Загалом кількість та зміст отриманої від допитуваного інформації залежить від психофізіологічних властивостей суб'єкта та ситуацій, що можуть виникнути під час допиту. Щодо психофізіологічних властивостей допитуваного М. В. Салтевський визначає серед них насамперед «обсяг і характер уваги, емоційного забарвлення сприйняття, характеру діяльності сприймаючого, його темпераменту, стану нервової системи, професійних якостей тощо, а також від зовнішніх факторів – умов сприйняття: часу, відстані, стану погоди тощо» [151, с. 361]. Щодо особи потерпілого В. О. Коновалова та В. Ю. Шепітько зазначають, що його «психологічний стан може визначатись «обвинувальним» уклоном, перебільшенням збитків та вини підозрюваного. Почуття потерпілого можуть бути пов'язані з депресією, соромом, образою тощо. Багато хто з потерпілих переживають почуття тривожності, страху перед можливою помстою правопорушника» [88, с. 147].

Частково психофізіологічний стан впливає і на ситуації допиту. В криміналістиці виділяють типові ситуації допиту: а) повідомлення правдивих показань; б) добросовісна помилка допитуваного; в) повідомлення неправдивих показань; г) відмова від дачі показань [145, с. 68; 93, с. 266]. Перші дві ситуації є неконфліктними і для їх вирішення застосовують тактичні прийоми, що достатньо повно описані в науковій літературі. Під час допиту потерпілих, зацікавлених у встановленні істини і в покаранні правопорушника, що дають в зв'язку з цим правдиві свідчення, метою допиту є встановлення всіх відомостей, що належать до предмета доказування у кримінальному провадженні. Основними тактичними завданнями у цій ситуації є: зберегти безконфліктність; встановити і зафіксувати показання в повному обсязі обізнаності допитуваної особи; створити умови для активізації пам'яті особи; деталізувати показання настільки, щоб кожна обставина могла бути перевірена і підтверджена (або спростована) іншими доказами; встановити умови сприйняття і формування показань з метою організації перевірки їх достовірності [19, с. 299]. Для виконання зазначених завдань, на думку В. Ю. Шепітька, необхідно дотримуватись таких тактичних рекомендацій: переконати допитуваного у необхідності

надати допомогу органам досудового розслідування; роз'яснити сутність наслідків учиненого кримінального правопорушення або можливість їх виникнення у майбутньому; пред'явити фотознімки (предмети), що пов'язані із учиненим злочином та його наслідками; проявляти уважність, повагу та урівноваженість; виражати співчуття та розуміння; проводити (в разі потреби) бесіду на сторонню тему; створити у допитуваної особи «враження» у захищеності з боку правоохоронних органів від будь-якого негативного тиску та впливу правопорушників; встановити мотиви й причини відмови свідків та потерпілих від давання показань, що викривають осіб у злочинній діяльності; використовувати позитивні якості допитуваного тощо [93, с. 270–271].

Під час допиту у безконфліктній ситуації можливі також складності, коли допитуваний може: не завжди чітко усвідомлювати, які факти цікавлять слідство; не запам'ятати ті чи інші факти; перебільшувати окремі факти; не запам'ятати тих чи інших обставин через несприятливі умови сприйняття, поганий зір тощо, але намагатися «допомогти» чи дати «правильні» показання [19, с. 299]. В таких ситуація слідчому рекомендується максимально деталізувати показання потерпілого з використанням чітко виваженої системи запитань у певній послідовності. За ствердженням А. Ф. Волобуєва, особливо небезпечною є остання позиція допитуваного, що може призвести до слідчої помилки. У такій ситуації потрібно ставити запитання так, щоб допитуваний не міг отримати з них інформацію про стан справи та окремі її обставини [19, с. 300]. Крім того, застосовуються тактичні прийоми актуалізації забутого у пам'яті допитуваних: «демонстрація доказів та іншої матеріалізованої інформації (наприклад, відеозапис, фотознімки, фоторобот, рисований портрет, схеми, плани, графіки тощо); допит на місці події з метою повторного сприйняття допитуваним обстановки, у якій відбувалася злочинна подія; оголошення показань (їх фрагментів) свідків, потерпілих, співучасників кримінальних правопорушень та інших осіб; з'ясування попередніх подій та розбивання їх на епізоди (підепізоди); деталізація, уточнення, порівняння, аналогія, зіставлення, використання образного мислення, постановка нагадуючих (додаткових) запитань тощо» [195, с. 176].

Ситуації допиту, за яких потерпілий відмовляється від дачі показань або дає неправдиві показання, відбуваються у стані конфлікту зі слідчим. Такі ситуації виникають з різних причин. Наприклад, К. О. Чаплинський виділяє такі: побоювання помсти з боку підозрюваних та їх оточення; підкуп або шантажування з боку

правопорушників; дружні, родинні, професійні або сусідські відносини з підозрюваними та їх знайомими; матеріальна, службова або інша залежність від вказаних осіб; не бажання витратити свій особистий час під час проведення досудового слідства та судового розгляду справи; намагання приховати від правоохоронних органів учинені протизаконні дії, аморальну поведінку або дії, що компрометують допитуваного (наприклад, під час вчинення кримінального правопорушення був з іншою жінкою) тощо; побоювання відповідальності за давання раніше неправдивих пояснень; умисне завищення наслідків учиненого кримінального правопорушення; намагання допитуваного зашкодити підозрюваним внаслідок несприятливих відносин з ними або їх близькими; співчуття до підозрюваних тощо. У досліджуваній категорії кримінальних правопорушень нами встановлені такі причини дачі неправдивих показань: прагнення потерпілого всю провину за заподіяну шкоду здоров'ю покласти на обвинуваченого, тим самим приховати свою протиправну чи непристойну поведінку; навпаки прагнення потерпілого звільнити від відповідальності підозрюваного в зв'язку з примиренням з ним або прагнення звільнити від відповідальності дійсних винуватців через те, що потерпілий звинувачує себе; боязнь розправи; бажання самому розрахуватися зі злочинцем без залучення останнього до кримінальної відповідальності [195, с. 177].

У таких випадках зусилля слідчого спрямовуються на подолання установки потерпілих на дачу неправдивих свідчень і викриття їх у брехні. Для цих цілей застосовуються різні тактичні прийоми, достатньо розроблені вченими-криміналістами. На думку В. К. Весельського, щодо свідка і потерпілого у таких ситуаціях більш ефективними будуть прийоми емоційного впливу: «переконання в неправильності зайнятої позиції; роз'яснення шкідливих наслідків для близьких осіб з числа потерпілих і підозрюваних; вплив на позитивні сторони допитуваного – почуття власної гідності, шляхетність, ідейність і т. п.» [145, с. 360–361]. Також можливе використання таких прийомів: роз'яснення ситуації, що склалася у кримінальному провадженні, пов'язане з аналізом становища, в якому може опинитись допитуваний у разі дачі неправдивих свідчень; деталізація показань для виявлення суперечностей; використання доказів; з'ясування контрольних обставин, що дозволяють перевірити істинність повідомлених відомостей; повторний допит по вже дослідженому колу питань; створення та навпаки приховування уявлення про інформованість слідчого; розповідь слідчим про справжній розвиток події та причини, що зумовили потерпілого казати неправду; проведення допиту в

присутності інших осіб, наприклад, спеціаліста-психолога. Перелік таких прийомів може бути значно ширше, їх вибір залежить від слідчого, особистості допитуваного та слідчої ситуації, що склалась на момент проведення допиту.

Допит свідків, очевидців за розглядуваною нами категорією кримінальних правопорушень в організаційному і тактичному аспектах, на нашу думку, не відрізняється від допиту за схожими за складом правопорушеннями. Під час проведення допиту у свідків треба з'ясувати всі відомі їм обставини події, час, місце, особистість потерпілого та особи, яка заподіяла тілесні ушкодження, ознаки їх зовнішності, що передувало вчиненню кримінального правопорушення, за допомогою яких знярядь було заподіяно тілесні ушкодження, дії особи заподіяння шкоди здоров'ю потерпілому, як діяв потерпілий під час та після нанесення ушкоджень, чи була з його боку провокація, чи чинив опір нападаючому [112, с. 139]. При цьому застосовуються тактичні прийоми допиту потерпілих за цією категорією кримінальних правопорушень.

Більш важливим та складним для розслідування у тактичному плані є, безумовно, допит підозрюваних, тому приділимо увагу саме цьому питанню. Допит підозрюваного повинен починатися, так само як і допити потерпілих, свідків, із встановлення психологічного контакту слідчого з допитуваним, зважаючи на індивідуально-психологічні особливості останнього. Слідчому необхідно пам'ятати про те, що не можна ставитися до підозрюваного, обвинуваченого упереджено, слідство має бути спрямоване не тільки на встановлення і доведення винуватості, а й виявлення обставин, що пом'якшують відповідальність. Під час спілкування з допитуваним треба створити доброзичливу атмосферу, але водночас бути гранично уважним, наполегливим і вимогливим, не допускаючи прояву негативних емоцій, антипатії до допитуваного.

Також необхідно враховувати вимоги КПК України щодо проведення допиту неповнолітніх, а саме: допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а в разі потреби – лікаря; не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день; особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання (ст. 226). Вимоги щодо участі захисника, законного представника, педагога чи психолога,

лікаря також зазначено у ст. 227, 490, 491 КПК України.

Тактика допиту неповнолітнього підозрюваного залежить, передусім, від особистості допитуваного, його віку, характеру, освіти, схильності до вчинення кримінальних проступків, від ступеня визнання підозрюваним своєї провини та інших чинників. На знання під час допиту вікових особливостей допитуваного звертає увагу В. Ю. Шепітько, який зазначає, що «знання цих особливостей має велике значення для обрання прийомів встановлення психологічного контакту, вибору режиму проведення допиту, здійснення впливу на неповнолітнього, оцінки його свідчень [93, с. 280; 132, с. 118; 89, с. 207]».

Аналізуючи чинники, що впливають на організаційно-тактичні аспекти допиту неповнолітніх осіб, які вчиняють правопорушення корисливо-насильницької спрямованості, І. Л. Калімбет виділяє такі: «час затримання правопорушника по відношенню до вчинення кримінального правопорушення (по «гарячих слідах», після вчинення одиничного корисливо-насильницького кримінального правопорушення, серії корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень); кількість затриманих учасників протиправного угруповання неповнолітніх; участь у діяльності злочинної групи неповнолітніх корисливо-насильницької спрямованості дорослих осіб; наявність у затриманого кримінального минулого або участь у неформальних молодіжних об'єднаннях із власною субкультурою; поінформованість батьків або інших дорослих із середовища неповнолітнього щодо його злочинної діяльності; затримання неповнолітнього зі знаряддями вчинення кримінального правопорушення та (або) з майном, здобутим у результаті злочинної діяльності; інші чинники, які зумовлені конкретною слідчою ситуацією» [76, с. 132].

Виконаний нами аналіз матеріалів кримінальних проваджень за фактами заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, свідчить, що основними чинниками, що впливають на тактику допиту підозрюваного є: а) момент затримання чи виклику на допит: на місці вчинення кримінального правопорушення, через один чи декілька днів після події, коли минув значний проміжок часу; б) вікова категорія неповнолітніх та відповідно ступінь психофізіологічного розвитку неповнолітнього: 13–15 років, 15–17 років; в) умови виховання та соціальне середовище неповнолітнього: неповні сім'ї, пияцтво та безробіття батьків, сімейні конфлікти, навчальні заклади у «небезпечних» районах міста або: забезпечені сім'ї, приватні та спеціалізовані навчальні заклади; г) ставлення підозрюваного до

вчиненого кримінального правопорушення та, відповідно, обраної ним лінії поведінки: визнає провину, визнає провину частково, не визнає провини, надає правдиві показання, відмовляється від дачі показань, надає неправдиві або частково неправдиві показання.

У разі затримання підозрюваного на місці події або безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення його потрібно допитувати негайно. З одного боку, недоліки цього допиту у тому, що у слідчого немає часу належно підготуватись до слідчої дії. З іншого – можливе використання фактору раптовості, який полягає у тому, що слідчий несподівано ставить запитання, яке не пов'язане із попереднім, або пред'являє докази, що стосуються учинення кримінальних правопорушень або дій з підготовки і приховування слідів кримінального правопорушення, з метою викликати негативну реакцію допитуваних осіб, що породжена впливом пред'явленої інформації, і спостерігати за нею [195, с. 175]. Свідчення підозрюваного, допитаного відразу після затримання, без попереднього обмірковування ним обставин, що стали причиною його затримання та підставами підозри, суттєво відрізняються від тих, які він дає під час допиту, через певний час [95, с. 408]. Окрім того, неповнолітні, затримані відразу після вчинення крадіжки, можуть перебувати у стані збудження і неочікуваного здивування або розпачу. Як наслідок, у підозрюваних може бути відсутня добре спланована лінія захисту. В разі ретельного допиту на початку розслідування у сформованому правопорушниками алібі будуть виявлені прогалини, невідповідності. Це великою мірою впливатиме на відмову від зайнятої лінії захисту та зізнанні у злочині [162, с. 109].

Якщо після вчинення кримінального правопорушення минув деякий час, то слідчому необхідно ретельно підготуватись до допиту. Особливу увагу приділити вивченню особи допитуваного. Для цього необхідно допитати осіб, що мають відповідну інформацію: вихователів, вчителів, знайомих, друзів, родичів.

У разі якщо допитуваний визнав провину (42 %), потрібно запропонувати йому розповісти про обставини події послідовно і детально. Незважаючи на добровільне визнання своєї вини, свідчення підозрюваного повинні оцінюватися слідчим критично, ретельно перевірятися і підтверджуватися сукупністю доказів. Якщо допитуваний визнає провину частково (37 %), то треба з'ясувати, з якими конкретними фактами, обставинами та епізодами події він не згоден. Такими випадками можуть бути: зменшення своєї ролі під час вчинення кримінального правопорушення групою осіб; пояснення своїх дій

самообороною тощо. При цьому з'ясовується, що він може підтвердити сказане, за допомогою яких обставин можна перевірити, наскільки визнання або заперечення підозрюваним своєї провини відповідає дійсності. Ситуація, що визначається відмовою підозрюваного від дачі показань чи наданням неправдивих відомостей (21 %), найчастіше характеризується конфліктністю, протистоянням інтересів слідчого та допитуваного.

Для виходу з конфліктних ситуацій, що складаються під час допиту, вченими-криміналістами розроблені різні тактичні прийоми подолання неправди у показаннях. Дотримуючись поділу тактичних прийомів, запропонованого Р. С. Белкіним, зазначимо такі можливі прийоми викриття допитуваного у брехні: 1. Прийоми емоційного впливу, тобто спонукання до дачі правдивих показань шляхом роз'яснення, шкідливих наслідків брехні, сприятливих наслідків визнання провини і активного сприяння розслідуванню; акцентування уваги на позитивних сторонах особистості допитуваного; використання антипатії, що може відчувати допитуваний до кого-небудь зі своїх співучасників; використання чинника раптовості шляхом постановки несподіваних питань. 2. Прийоми логічного впливу: пред'явлення доказів, що спростовують показання допитуваного (висновки судових експертиз, протокол огляду місця події, протоколи допитів свідків, потерпілого тощо); максимальна деталізація відомостей; логічний аналіз суперечностей, що є у показаннях допитуваного; логічний аналіз суперечностей між інтересами допитуваного і його співучасників, доведення безглуздості зайнятої позиції. 3. Тактичні комбінації, розраховані на неправильну оцінку її допитуваним, що об'єктивно призводить до його викриття. Під час тактичних комбінацій використовують: прийоми, що мають на меті приховувати від допитуваного поінформованість слідчого про ті чи інші обставини провадження; метод непрямого допиту, що полягає у постановці питань, другорядних з погляду допитуваного, але фактично маскуючи головне питання; прийоми, спрямовані на створення ситуації, за якої допитуваний обмовляється [145, с. 361; 1, с. 615]. Також можна запропонувати допитуваному, який стверджує, що говорить правду, сказати своєму співучаснику або пов'язаному з ним попередньою змовою свідку фразу приблизно такого змісту: «Я сказав всю правду, скажи і ти». Допитуваний попадає у складну ситуацію: відмова буде означати визнання себе в дачі неправдивих показань, згода ж може призвести до його викриття [145, с. 361–362]. На нашу думку, тактичні комбінації, що є по суті сукупністю будь-яких тактичних прийомів, не

можуть обмежитись наведеними вище рекомендаціями, а є більш різноманітними, залежать від знання та досвіду слідчого та слідчої ситуації.

Серед інших тактичних прийомів, що застосовують під час допиту підозрюваних, можна зазначити такі: а) спостереження за поведінкою допитуваного та його психофізіологічними реакціями. Таке спостереження дозволяє виявити неправду або суперечності у показаннях допитуваного. В. К. Весельський, В. С. Кузьмічов, В. С. Мацишин і А. В. Старушкевич зазначають, що слідчий повинен не тільки слідкувати за поведінкою допитуваних, а й запобігати зовнішнім проявам своїх емоцій щодо успіху або помилки, щоб не видати цього посмішкою перемоги або мімікою смутку [34, с. 57]; б) втягування допитуваного у спір. Для цього слідчий під час допиту повинен торкатися другорядних фактів (питань), які допитуваному неважко спростувати. Якщо допитуваний піде на це, йому пропонується інша обставина такого самого плану. Він спростовує і її, поступово втягуючись у суперечку, і починає сперечатись за тими питаннями, які для слідчого є метою цього допиту в забезпеченні доказами [34, с. 88]; в) розповідь слідчим версій про вчинені правопорушення або ймовірний розвиток подій. Але, на думку К. О. Чаплинського, цей прийом повинен стосуватися тільки неповних та другорядних фактів злочинної діяльності особи, що були чи могли бути в певний час, а слідчий повинен мати необхідний обсяг перевіреної інформації [195, с. 181]; г) виявлення та використання конфліктів у разі вчинення кримінального правопорушення групою осіб з метою розхитати єдність групи та протиставити її членів один одному. Це можна досягти так: продемонструвати інформованість про несприятливі взаємини в середині групи; фіксувати увагу правопорушників на фактах, що компрометують їх в очах інших членів злочинної групи або створюють недовіру з їх боку; розкрити поведінку й особисті якості одного з допитуваних іншим членам групи. Інформація, що повідомляється, повинна бути достовірною та перевіреною, заснованою на наявних у справі доказах [195, с. 183]; д) повторний допит – неповнолітній, який дав неправдиві показання, намагається дотримуватися їх і надалі. Однак він неминуче забуває подробиці первинних неправдивих показань, не може повторити їх з такою самою точністю на повторному допиті [209, с. 285]; е) застосування технічних засобів, що створює сприятливі умови для одержання доказової інформації, дозволяє фіксувати не тільки показання, але й «психологічний клімат», в якому вони були отримані, та психологічно впливає на правопорушників. Особливо важливо під

час допитів використовувати відеозапис. Він дозволяє зафіксувати та відтворити не тільки зміст показань, а й мовленнєві особливості допитуваних осіб, їх інтонацію, жестикуляцію та міміку, поведінку та реакції, що характеризують особу правопорушника [195, с. 183].

На доцільності застосування звуко-, відеозапису під час окремих видів допиту: малолітнього, допиту за участю перекладача тощо, наголошувала Л. Д. Удалова [189, с. 187]. Відеозапис дозволяє не тільки чути заяви допитуваного, але й стежити за його реакцією, а також може вирішити низку проблем, пов'язаних зі спробами опротестувати результати допиту [135, с. 289]. Після проведення допиту можна переглянути відеозапис та зосередити увагу на психофізіологічних реакціях допитуваного. Після перегляду отриману інформацію можна використати для розробки тактичних прийомів повторних допитів. Крім того, на нашу думку, у подальшому можна провести огляд отриманих відеоматеріалів за участю спеціаліста-психолога, який висловить свої думки щодо тих чи інших реакцій допитуваної особи. Отже, можна отримати додаткове джерело доказів у вигляді протоколу огляду. Застосування відеозапису можна розглядати як тактичний прийом та як засіб фіксації результатів допиту. Загалом метою застосування під час допиту звуко-, відеозапису, на думку В. К. Весельського, є: «а) забезпечення повноти фіксації того, що повідомляє допитуваний; б) спростування заяв про неправдивість здійснення протоколювання показань; в) стримувальний вплив у частині зміни зайнятої позиції» [35, с. 94].

Цікавим, на нашу думку, є тактичний прийом, запропонований В. Г. Дрозд, що застосовується під час розслідування тілесних ушкоджень, які заподіяні групою осіб. Він полягає у такому. На основі протоколу огляду місця події слідчий виготовлює схему місця події з відображенням на ній основних об'єктів. Після того, як особа розповіла про свої дії на місці події і дії співучасників, їй пропонують показати на схемі, де знаходився потерпілий і інші учасники, пояснити дії кожного з них. Така схема є графічним додатком до протоколу допиту. Зіставлення таких схем дозволяє встановити невідповідність показань допитуваних фактичним обставинам справи, викрити у неправдивості і встановити дійсні обставини вчинення кримінального правопорушення [57, с. 160].

Узагальнюючи застосування тактичних прийомів під час допиту на основі матеріалів, отриманих під час опитування працівників слідчих підрозділів різних відомств, К. О. Чаплинський отримав такі результати, які загалом підтверджуються і нашим дослідженням. Найбільш

поширеними тактичними прийомами, що використовуються у правоохоронній практиці, є: встановлення психологічного контакту – 100 % респондентів; викладання показань у формі вільної розповіді – 94 %; постановка запитань – 100 %; створення напруги – 47 %; використання різних темпів допиту – 36 %; спостереження за поведінкою допитуваного та його психофізичними реакціями – 39 %; пред'явлення доказів – 87 %; використання фактора раптовості – 63 %; актуалізацію забутого у пам'яті допитуваних – 57 %; створення уявлення про інформованість слідчого – 28 %; розповідь слідчим версій про учинений злочин або ймовірний розвиток події – 18 %; приховування меж інформованості слідчого – 59 %; використання конфліктів у злочинній групі – 21 %; застосування науково-технічних засобів – 21 % [195, с. 164].

Вище зазначалось про обов'язкову присутність під час допиту неповнолітнього захисника та психолога. Ситуація на допиті підозрюваного, що проводиться за участю захисника, повинна розглядатися з врахуванням конфліктності не лише з підозрюваним, а й його захисником, його ставленням, реакцією на цю конфліктність. Важливу роль тут відіграє психологічний компонент – наявність чи відсутність психологічного контакту слідчого із захисником. Якщо між слідчим і підозрюваним виникає конфлікт, то він виявляється і між слідчим та захисником як прихованого, так і відкритого характеру, тому що захисник пов'язаний зі своїм підзахисним процесуальними обов'язками. Отже, участь адвоката ставить перед слідчим низку додаткових завдань, а саме: а) не втрачати ініціативи керівництва допитом; б) контролювати поведінку адвоката (словесні і жестові підказки підзахисному), його реакція на процес допиту тощо; в) аналізувати його вчинки з метою визначення, на що саме прореагував адвокат і як конкретно (усміхнувся, засмутився), що за цим стоїть – допущена слідчим помилка або вдалий хід, тобто оцінка тактики, що використовується, і потреба внесення до неї змін; г) детальна фіксація всього, що характеризує участь адвоката у цьому питанні (коли і у зв'язку з чим було заявлено клопотання, як і після чого слідувало запитання, які конкретно були підказки підзахисному тощо [145, с. 74].

Спеціаліст-психолог, як вважає В. В. Коваленко, спостерігаючи за поведінкою допитуваного, може побачити його реакції на поставлене питання чи пред'явлений доказ, непомітні для слідчого, і звернути на це увагу. Перед допитом психологу доцільно надавати для ознайомлення матеріали справи, що характеризують допитуваного, оскільки той, усвідомивши предмет допиту, може деякою мірою спрогнозувати

поведінку останнього, допомогти сформулювати питання, визначити їх послідовність [81, с. 214].

Серед інших спеціалістів істотну допомогу слідчому надає спеціаліст-криміналіст. Слідчий може залучати спеціалістів, починаючи з підготовчої стадії. На цьому етапі йде вивчення спеціальних питань, що можуть виникнути під час допиту, визначення кола обставин, що підлягають з'ясуванню; вивчення особистості допитуваного; визначення місця, обстановки, часу і способу виклику на допит; визначення кола учасників допиту; підготовка необхідних матеріалів і вибір технічних засобів фіксації; складання плану допиту. Слідчий може отримати консультації щодо цих питань у спеціаліста на стадії підготовки до допиту.

Спеціаліст може надати допомогу у формулюванні питань, від яких у подальшому залежить процес розслідування. На підготовчому етапі допиту, після ухвалення рішення щодо залучення спеціаліста, слідчий знайомить останнього з планом допиту. При цьому спеціаліст вносить у план корективи, які, на його думку, є доцільними. Це можуть бути додаткові питання, що стосуються спеціальних знань, кількості і розміщення технічних засобів фіксації. Також обговорюється тактика проведення допиту і уточнюються організаційні моменти щодо дій спеціаліста: передбачуваний момент початку дій, їх характер, позначки слідчого та його реакція на дії спеціаліста.

Допомога спеціаліста потрібна вже на підготовчій стадії для виконання таких дій: підбір самих предметів, що можуть брати участь у демонстрації; вибір найбільш сприятливих умов, в яких будуть пред'являтися докази, попереднє вивчення та дослідження об'єкта з метою виявлення тих ознак, на яких буде зосереджена увага допитуваного; формулювання оптимальних питань, що потребують роз'яснення.

Ретельна підготовка до допиту та консультації з фахівцями найчастіше не усувають можливості потрапити під час проведення допиту в скрутне становище, тому що відповіді допитуваного іноді виявляються для слідчого несподіваними. У такій ситуації доводиться переривати допит, знову консультиватися з обізнаними особами, вивчати необхідну літературу, що затягує терміни слідства, негативно впливає на встановлення об'єктивної істини в справі, а крім того, суперечить принципам і завданням кримінального судочинства. Тому доцільніше використовувати допомогу спеціалістів безпосередньо під час проведення слідчої (розшукової) дії. Вони своїми діями сприяють слідчому у виявленні та фіксації доказів, а саме: краще, точніше та

повніше зрозуміти допитуваного, який вживає в показаннях спеціальні терміни; розібратися в чинних спеціальних правилах, інструкціях й інших документах; встановити спосіб вчинення злочинних дій; припинити неправдиві показання, що торкаються спеціальних питань; зафіксувати за допомогою технічних засобів процес і результати допиту.

Участь спеціаліста під час допиту потрібна у таких випадках: мають бути досліджені дуже складні положення, що стосуються якої-небудь галузі знань, засвоїти які за термін, відведений для досудового слідства, слідчий не в змозі; допит з використанням спеціальних знань не стосується складних положень, але належить до з'ясування обставин за багатьма епізодами; незважаючи на те, що слідчий опанував основні положення цієї галузі знань, він може потрапити в скрутне становище під час з'ясування деталей, варіантів і рішень у кожному з них; майбутній допит буде стосуватися положень, які належать до спеціальних знань, а допитуваний, за даними слідчого, має дуже високу професійну підготовку та досвід роботи [22, с. 43–44].

Сьогодні все частіше підозрюваний, а іноді і свідки, під час розслідування або судового розгляду відмовляються від своїх свідчень. У зв'язку з цим постає питання об'єктивізації інформації, отриманої під час допиту. Тому до цього переліку треба додати участь спеціаліста з метою уточнення змісту наданої від допитуваного інформації, деталізації пояснюваних процесів і явищ, індивідуалізації ознак певних об'єктів, що потребують використання спеціальних знань.

На робочому етапі, як правило, спеціаліст починає брати активну участь у допиті після з'ясування слідчим анкетних даних, роз'яснення присутнім прав та обов'язків і вислуховування показань допитуваного у формі вільної розповіді. Спеціаліст уважно слухає його пояснення по суті спеціальних питань і у разі потреби робить собі позначки, але сам у допит не втручається, навіть якщо допитуваний повідомляє свідомо неправильні дані. Якщо ж допит ведеться у формі питань і відповідей, спеціаліст найчастіше втручається в допит після того, як слідчий з'ясував усе, що намічав. Питання ставляться спеціалістом з дозволу слідчого і стосуються не тільки деталей, за якими допитуваний повідомив неправильні дані, а й будь-яких відомостей, недостатньо відомих слідчому, для з'ясування яких потрібні спеціальні знання [22, с. 44].

Ефективними тактичними прийомами допиту є пред'явлення під час слідчої (розшукової) дії предметів, документів чи інших речових доказів, вилучених під час проведення інших слідчих (розшукових) дій.

Також у деяких випадках доцільно доводити до відома допитуваного інформацію, що міститься у протоколах слідчих (розшукових) дій. Під час допиту можливе оголошення висновків експертиз, результатів окремих слідчих (розшукових) дій, що вказують на можливість перебування допитуваного у місці вчинення кримінального правопорушення. Для реалізації цих тактичних прийомів доцільно залучати спеціаліста-криміналіста, який вилучав або досліджував речові докази чи брав участь у проведенні певної слідчої (розшукової) дії.

Пред'явлення речових доказів підозрюваному, як правило, здійснюється з метою викриття неправди в його показаннях. Під час застосування тактичного прийому важлива послідовність демонстрації доказів. Пред'явлення доказів за участю спеціаліста більш результативне, тому що під час демонстрації спеціаліст може застосувати необхідні технічні засоби для показу певних властивостей предметів або для їх дослідження.

Активізація асоціативних зв'язків виникає у допитуваного також під час допиту на місці події. Повторне сприйняття обстановки здатне відновити забуте. Проведення допиту на місці події не виключає пред'явлення допитуваному протоколу огляду з додатками у вигляді схем, фототаблиць, малюнків. У цей момент спеціаліст, який брав участь в огляді може допомогти свідку або підозрюваному, який дає правдиві показання, зорієнтуватися на місці, правильно вказати напрямок руху правопорушника або місця знаходження слідів кримінального правопорушення. Під час допиту підозрюваного у конфліктній ситуації спеціаліст може допомогти спростувати неправдиві показання, роз'яснивши зміст протоколу та зіставивши його з реальною обстановкою місця події.

Як спеціаліста під час допиту іноді доцільно залучати експерта, який виконував у цій справі експертизу, якщо її висновок надається підозрюваному. Спеціаліст роз'яснює й аргументує особливості процесу дослідження та висновки експертизи, сутність виявлених ознак предметів, зміст фототаблиць та інших ілюстрацій. Наприклад, під час допиту підозрюваного у нанесенні тілесних пошкоджень із застосуванням холодної зброї – ножа він категорично заперечував свою причетність до події. Після надання спеціалістом результатів експертизи холодної зброї з відповідними роз'ясненнями про можливі наслідки її застосування допитуваний почав давати правдиві показання.

Дуже важливо, якщо допитуваний може намалювати певні предмети, що були ним використані під час вчинення кримінального правопорушення. За малюнком спеціаліст-криміналіст може дати

попередній висновок про тип знаряддя чи модель зброї. Якщо особа, що дає показання, не має навичок малювання, то можлива демонстрація спеціалістом фотографій предметів. Відразу після цього спеціаліст проінформує слідчого про характерні риси використаної під час вчинення правопорушення зброї. Ця інформація може бути використана під час розслідування.

Під час допиту свідків та потерпілих, які запам'ятали зовнішність правопорушника та можуть її описати, доцільно залучати як спеціаліста художника-портретиста, проте це не завжди можливо. У такому разі залучається спеціаліст-криміналіст, який за допомогою складання композиційного портрета допоможе описати зовнішність правопорушника. Особливо це ефективно у безконфліктній ситуації, коли встановлено психологічний контакт з допитуваним з боку слідчого. Отримане зображення може бути приєднано до матеріалів провадження як додаток до протоколу допиту [22, с. 44].

3.3. Особливості використання спеціальних знань під час розслідування

Поняття спеціальних знань на сьогодні, на нашу думку, достатньо розроблено в науці. Але, на жаль, визначенню цього поняття немає в жодному законодавчому документі, що іноді призводить до неправильного його використання в практиці розслідування кримінальних правопорушень. У ст. 3 КПК України визначення спеціальних знань немає, а у ст. 69 зазначається, що «експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями ...». У ст. 71 КПК України зазначається, що «спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями ...». При цьому зміст поняття «спеціальні знання» не роз'яснюється. Відсутнє це поняття і в інших нормативних актах, зокрема в Законі України «Про судову експертизу» [143]. Саме тому під час виникнення спірних питань щодо використання спеціальних знань практичні працівники правоохоронних органів мають звертатись до наукового тлумачення цього поняття, а також інших понять, що тісно пов'язані з ним та які мають більш практичне значення, а саме форми та суб'єкти використання спеціальних знань, об'єкти та предмет судової експертизи тощо.

Внаслідок аналізу наукових джерел можна встановити, що серед вчених-криміналістів немає одностайної думки щодо визначення

поняття «спеціальних знань», що використовуються у кримінальному судочинстві. Багато уваги цьому питанню приділив Б. В. Романюк [147, с. 41–44], поділивши всіх науковців, які розробляли проблему визначення спеціальних знань, на п'ять груп: перша група вважає спеціальні знання не загальнодоступними; друга – що спеціальні знання – тільки наукові; третя група розглядає спеціальні знання як такі, що відповідають сучасному рівню розвитку науки і можуть використовуватись у сфері кримінально-процесуальної діяльності; четверта група визначає спеціальні знання, базуючись на роді професійної діяльності за певною спеціальністю; п'ята група стверджує, що спеціальні знання відсутні у суб'єкта доказування. На нашу думку, представники всіх груп за запропонованою класифікацією правильно оцінюють різні ознаки спеціальних знань [138, с. 7].

Ми поділяємо думки науковців, які формулюють поняття «спеціальні знання», базуючись на роді професійної діяльності за певною спеціальністю. В основу визначення спеціальних знань потрібно покласти поняття професійної спеціальної підготовки, розрізняючи терміни «професія» і «спеціальність». Професія – це рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок та є для кого-небудь джерелом існування. «Спеціальний» тлумачиться як той, який стосується окремої галузі науки, техніки, мистецтва тощо, призначений для спеціалістів цієї галузі [31]. Професія є родовим поняттям щодо спеціальності. Одна професія може містити декілька спеціальностей. Наприклад, професія інженера містить спеціальності: технолог, механік, вибухотехнік, будівельник, інженер по техніці безпеки тощо. Професія юриста містить спеціальності: адвокат, нотаріус, слідчий, суддя. Зі свого боку, професія слідчого поділяється за спеціалізацією залежно від груп кримінальних правопорушень, що розслідуються: вбивств, крадіжок, зґвалтувань, шахрайства тощо. В. Г. Гончаренко ввів поняття «спеціальні криміналістичні знання» [47, с. 118] як знання в галузі криміналістичної техніки.

Узагальнюючи думки вчених, Б. В. Романюк дає своє тлумачення спеціальних знань як сукупності «науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального виду), якими володіють особи – спеціалісти у рамках будь-якої професії у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і, відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства, використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального судочинства» [147, с. 57]. Г. І. Грамович пропонує таке визначення: «Спеціальними в кримінально-процесуальному значенні будуть систематизовані наукові знання, вміння та навички в окремих

галузі людської діяльності (виключаючи знання в галузі матеріального та процесуального права), одержані внаслідок цілеспрямованої професійної підготовки та досвіду роботи, що використовуються з метою збирання доказової й орієнтуючої інформації про злочинне діяння, а також сприяють розробці технічних засобів і прийомів роботи з доказами та встановлення вагомих обставин, що мають значення для справи» [51, с. 12]. Обмежують спеціальні знання галузями процесуального та матеріального права також М. В. Салтевський [151, с. 19–20], М. Г. Щербаковський та О. А. Кравченко [211, с. 4]. На думку В. І. Шиканова, спеціальними знаннями в кримінальному судочинстві прийнято називати «знання та практичний досвід, що необхідні для всебічного, повного й об'єктивного встановлення обставин, що входять в предмет доказування» [206, с. 4]. Але автор акцентує на тому, що спеціальні знання не загальновідомі, тобто такі, що не входять в загальноосвітню підготовку громадян, а також не знання в галузі права, пов'язані з кримінально-правовою оцінкою фактичних обставин кримінальної справи та з рішеннями процесуального характеру. Визначаючи спеціальні знання як міжгалузевий інститут права, І. М. Сорокотягин визначає спеціальні знання такими, що «відображають сучасний рівень розвитку певної галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла, отримані внаслідок спеціальної підготовки чи професійного досвіду, що не є загальнодоступними та загальновідомими і використовуються з метою встановлення істини по справі у випадку та у порядку, встановленому законом (кримінально-процесуальним, цивільно-процесуальним правом, адміністративно-процесуальним тощо)» [163, с. 7]. На важливість використання спеціальних знань під час проведення судових експертиз наголошує М. Г. Щербаковський. На його думку: «Спеціальні знання – це професійні знання, отримані в результаті навчання, а також навички, здобуті обізнаною особою у процесі практичної діяльності в різних галузях науки, техніки та інших суспільно-корисних галузях людської діяльності, що використовуються разом з науково-технічними засобами при проведенні експертизи» [212, с. 3]. Однак в цьому визначенні галузь використання спеціальних знань неприпустимо обмежується тільки проведенням експертизи.

Використання спеціальних знань у слідчій практиці завжди цілеспрямовано. Тлумачення поняття цільового призначення спеціальних знань в кримінальному судочинстві має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Спеціальні знання, що використовуються в межах кримінально-процесуального

законодавства, становлять наукові основи слідчої і судової діяльності. Чітке визначення мети їх застосування на кожній стадії кримінального процесу важливо для правильного розуміння функцій і повноважень осіб, які використовують ті чи інші види знань у передбачених законом процесуальних формах [138, с. 12]. Окремі науковці пов'язують мету використання спеціальних знань із формуванням доказової бази та розширенням можливостей доказування за кримінальним провадженням. Значення використання спеціальних знань на двох рівнях, що відповідають процесу доказування, розглядають М. Г. Щербаковський та О. А. Кравченко: «Збирання, дослідження та оцінка фактичних даних (перший рівень), а також формування, дослідження, оцінка та використання доказів (другий рівень)» [211, с. 13]. В. І. Шиканов, розширюючи мету використання спеціальних знань за межі доказування, зазначає: «... це або наукове дослідження тих чи інших об'єктів (обставин), яке дає змогу органам слідства та суду отримати нові фактичні дані, що будуть розглянуті як судові докази (реалізовується, передусім, в процесуальній формі судової експертизи), або виконання обізнаними особами консультаційно-довідкових функцій, або виконання спеціалістами робіт допоміжно-технічного характеру» [206, с. 5]. Певні вчені-криміналісти пов'язують мету використання спеціальних знань не тільки з процесом розслідування злочинів, а й із завданнями криміналістики як науки. Зокрема, Г. І. Грамович писав: «Метою використання спеціальних знань є сприяння доказової й орієнтуючої інформації, необхідної для розкриття, розслідування та попередження злочинів, а також розробка тактичних й технічних засобів і методів її збирання» [51, с. 12]. Загальна мета використання спеціальних знань – це сприяння вирішенню завдань кримінального судочинства.

Базуючись на працях вчених-криміналістів та виділяючи основні критерії, що використовуються під час визначення поняття спеціальних знань, можна зазначити, що «спеціальні знання – це сукупність теоретичних знань і практичних умінь та навичок у галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, набутих у результаті спеціальної теоретичної підготовки або професійного досвіду роботи, що використовуються з метою розкриття, розслідування та попередження кримінальних правопорушень» [135, с. 14; 138, с. 14]. Розуміння поняття спеціальних знань є важливим для теорії криміналістики, але для практики розслідування кримінальних правопорушень більш суттєвим, на нашу думку, є поняття форм використання спеціальних знань.

Більшість науковців виділяють три форми спеціальних знань залежно від процесуального статусу суб'єкта, який їх має: використання спеціальних знань слідчим особисто, спеціалістом під час проведення слідчих (розшукових) дій, експертом під час проведення експертизи (В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль [107, с. 11–14]; В. І. Гончаренко [47, с. 112]; Б. В. Романюк [147, с. 48]). Такі форми використання спеціальних знань науковці називають «процесуальними». Інші форми визначають як «непроцесуальні». Зазначеної думки дотримуються Г. І. Грамович [51, с. 16]; В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко [102, с. 200]; В. Я. Колдін [83, с. 108] та інші.

Низка науковців наводять різні переліки форм спеціальних знань без належної класифікації. Це пояснюється тим, що форми використання спеціальних знань належним чином не врегульовані кримінально-процесуальним законодавством. Найбільш повний перелік, на нашу думку, визначає В. І. Шиканов: «а) безпосереднє використання спеціальних знань слідчим, прокурором і складом суду, тобто тими особами, на яких в процесуальному порядку покладений обов'язок щодо збирання та оцінювання судових доказів; б) використання спеціальних знань обізнаних осіб без залучення їх до участі в слідчих діях (консультації, отримання різних довідок зі спеціальних питань); в) використання результатів позасудових (відомчих, адміністративних) розслідувань, а також результатів досліджень окремих об'єктів, що проводяться під час зазначених розслідувань або за інших умов; г) використання спеціальних знань обізнаних осіб, залучених до виконання процесуальних функцій спеціаліста; д) використання спеціальних знань обізнаних осіб, залучених до виконання процесуальних функцій судового експерта; е) використання спеціальних знань перекладачів і осіб, що розуміють знаки німого або глухого; ж) призначення ревізій у порядку, передбаченому законом; к) проведення за завданням слідчого або суду технічних та інших обстежень» [189, с. 7]. Як критерій поділу форм використання спеціальних знань Г. І. Грамович визначає ставлення до них законодавця. Автор зазначає: «... можна виділити такі форми використання спеціальних знань: вказані та регламентовані кримінально-процесуальним кодексом; вказані, але не регламентовані кримінально-процесуальним кодексом; не вказані і не регламентовані законом» [51, с. 15]. Вказані та регламентовані кримінальним процесуальним кодексом форми Г. І. Грамович називає процесуальними та відносить до них: «використання спеціальних знань слідчим; спеціалістом, який бере участь у слідчих діях; педагогом під

час допиту неповнолітнього; перекладачем і особою, яка розуміє знаки німого або глухого; обізнаною особою під час проведення слідчої дії без безпосередньої участі слідчого; судово-медичним експертом або лікарем під час проведення судово-медичного освідування; експертом, призначеним особою, яка проводить дізнання, слідчим, прокурором або судом». Вказані, але не регламентовані кримінально-процесуальним кодексом, і не вказані та не регламентовані законом Г. І. Грамович називає непроцесуальними і до них відносить: ревізію; технічні та інші обстеження; попереднє дослідження слідів, речових доказів обізнаною особою для отримання орієнтуючої інформації; проведення досліджень співробітниками експертно-криміналістичних підрозділів; консультаційно-довідкову роботу; технічну допомогу обізнаної особи [51, с. 16]. Ми погоджуємось з думкою вчених, які поділяють форми використання спеціальних знань на процесуальні та непроцесуальні.

Форми спеціальних знань пов'язані з суб'єктами їх використання. У КПК України їх чітко визначено: експерт (ст. 69) та спеціаліст (ст. 71). Щодо слідчого як суб'єкта використання спеціальних знань у КПК України таких посилань немає. Слідчий як суб'єкт кримінального провадження належить до сторони обвинувачення та є основним суб'єктом, який здійснює доказування, саме тому, на нашу думку, він не може бути суб'єктом використання спеціальних знань, оскільки виконувати одночасно дві функції неможливо. Отже, на нашу думку, процесуальними можна назвати дві форми використання спеціальних знань: участь спеціаліста у провадженні слідчих (розшукових) дій та залучення експерта для проведення експертизи.

Непроцесуальні форми використання спеціальних знань сприяють отриманню орієнтуючої інформації й їх результати не фіксуються у процесуальних документах. Такими формами, на нашу думку, є: допомога слідчому у підготовці, організації та проведенні слідчих (розшукових) дій; консультації зі спеціальних питань, в тому числі надання методичної допомоги слідчому під час використання науково-практичних прийомів та методів організації і проведення слідчих (розшукових) дій та можливостей залучення до них спеціалістів; способи вилучення речових доказів; надання довідкової інформації; проведення ревізій і відомчих перевірок; службові розслідування, що проводяться на підприємствах у зв'язку з кримінальним провадженням; надання допомоги щодо вибору тих чи інших науково-технічних засобів і підготовка їх до роботи. Зазначені форми використання спеціальних знань, хоч і не мають процесуального закріплення, але є важливими та значущими під час розслідування будь-якого виду кримінального

правопорушення. Оскільки такі форми є не процесуальними, суб'єкти, які їх застосовують, не зазначені у КПК України і можуть бути будь-ким за професією. Основна вимога до них – наявність відповідних спеціальних знань [77, с. 161–162].

Розглянемо процесуальні форми використання спеціальних знань під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень. У КПК України наводиться визначення спеціаліста та зазначаються види спеціальних знань, які він має, а саме у п. 1, 2 ст. 71 КПК України зазначено: «1. Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. 2. Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду» [100]. Раніше нами розглядали особливості залучення спеціаліста під час огляду та допиту. Спеціалісти також залучаються під час проведення інших слідчих (розшукових) дій: обшуку, слідчого експерименту, пред'явлення для впізнання. Однак тактика залучення спеціалістів під час зазначених слідчих (розшукових) дій під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, не відрізняється специфікою порівняно з іншими кримінальними правопорушеннями. Вона достатньо розроблена науковцями та описана у роботах, присвячених використанню спеціальних знань [47; 48; 49; 51; 66; 67; 81; 107; 135; 147; 154; 192; 212; 211] та родових методиках розслідування насильницьких, корисливо-насильницьких злочинів і кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми [56; 76; 112; 118; 121; 125; 134; 152; 162; 186]. Тому більш детально розглянемо залучення експерта для проведення експертиз за цією категорією кримінальних правопорушень.

Ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» дає визначення судової експертизи як «дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду» [143]. Відповідно до ст. 242 КПК України «експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку,

передбачених статтею 244 цього Кодексу, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання». Експертиза проводиться самостійною процесуальною фігурою – експертом, яким, відповідно до ст. 69 КПК України, є «особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань» [100].

Законодавство не обмежує застосування будь-яких видів спеціальних знань у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла. Це цілком справедливо, оскільки нормами кримінального права врегульовано в кількості суспільних відносин, а пізнання причин та обставин їх порушення у процесі слідства може вимагати застосування різних за змістом спеціальних знань, досвіду та навичок.

Під час розслідування заподіяння тілесні ушкоджень, вчинених неповнолітніми, призначається широке коло експертиз. За результатами дослідження В. В. Логінової, у провадженнях про умисне заподіяння тілесних ушкоджень призначають такі види експертиз: судово-медична експертиза потерпілого (100 %), судово-медична експертиза підозрюваного (26 %); судово-психологічна експертиза (16 %); криміналістичні: трасологічна (за слідами ніг людини та взуття) (10 %), дактилоскопічна (10 %); експертиза холодної (17 %) та вогнепальної зброї (11 %), комплексна медико-криміналістична (5 %) та інші види судових експертиз – імунологічна, цитологічна, генетична, одорологічна (4 %) [112, с. 155]. В. Г. Дрозд виділяє експертизи, які проводились під час розслідування тяжких тілесних ушкоджень: судово-медична (потерпілого) – 96,1 % та (підозрюваного) – 7,8 %; судово-психіатрична (обвинуваченого) – 68,6 %; медико-криміналістична – 60,8 %; балістична – 15,7 %; дактилоскопічна – 23,5 %; трасологічна – 37,3 %; мікрооб'єктів – 25,5 %; судово-наркологічна (підозрюваного) – 7,8 %; холодної зброї – 15,7 %; імунологічна – 1,96 % [57, с. 174]. За дослідженням Т. О. Лускатової, під час розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень призначались такі види експертиз: судово-медичні (трупа, живих потерпілих, підозрюваних); судово-медичні (судово-біологічні) речових доказів; психіатричні; психологічні; психолого-психіатричні; медико-криміналістичні; наркологічні; імунологічні; генетичні; матеріалів,

речовин та виробів (зокрема, ґрунтознавчі); одорологічні; почеркознавчі; трасологічні (слідів знарядь, ніг та взуття людини, транспортних засобів); дактилоскопічні; балістичні; холодної зброї [121, с. 176]. За результатами нашого дослідження під час розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, призначаються такі види експертиз: судово-медичні потерпілих (92 %), підозрюваних (12 %); судово-медичні речових доказів (26 %); судово-психіатричні (34 %); психологічні, психолого-психіатричні (4 %); медико-криміналістичні (5 %); трасологічні, в тому числі й дактилоскопічні (10 %); зброї: холодної (28 %), вогнепальної (7 %) [77, с. 164]. Розглянемо особливості призначення та проведення експертиз, що здебільшого призначаються по досліджуваній категорії проваджень.

Відповідно до ст. 242 КПК України слідчий або прокурор обов'язково повинні звернутися з клопотанням до слідчого судді для проведення експертизи, зокрема для: встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості [100]. Ці питання вирішуються судово-медичною експертизою, проведення якої регламентовано наказом МОЗ від 17.01.1995 р. № 6, що затверджує Інструкцію про проведення судово-медичної експертизи та Правила проведення окремих різновидів судово-медичних досліджень.

Експертиза, метою якої є визначення ступеня тяжкості тілесного ушкодження, проводиться відповідно до Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, де зазначається, що «з медичної точки зору, тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілості тканин, органів та їх функцій, що виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних» [142]. Визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень впливає, передусім, на кваліфікацію кримінального правопорушення: тяжке (ст. 121, 123, 124, 128), середньої тяжкості (ст. 122, 128), легке (ст. 125). Зазначеними Правилами надано визначення та описано ознаки кожного з видів ушкоджень.

Під час призначення експертизи на стадії підготовки слідчому необхідно вирішити низку питань, якими є визначення: часу призначення експертизи; об'єкти, що підлягають дослідженню, в тому числі порівняльні зразки; предмет експертизи, а саме перелік питань, що необхідно поставити на вирішення експертизи. Для визначення моменту

призначення судово-медичної експертизи слідчому потрібно враховувати зміни стану здоров'я людини з часом. Ми підтримуємо думку С. О. Сафронова, що необхідно зважати на: «1) ступінь можливості настання смерті потерпілого; 2) процеси загоєння ушкоджень і обмеженість методів наукового дослідження у живих осіб (наприклад, значно ускладнені можливості опису ідентифікаційних ознак ранового каналу в живої особи, оскільки ознаки будуть змінюватися внаслідок загоєння або медичного лікування); 3) можливість зміни ознак, що визначають ступінь тяжкості тілесних ушкоджень» [153, с. 142]. Саме тому судово-медичну експертизу потрібно призначати, якщо змога, відразу після вчинення правопорушення.

Відповідно до п. 4.1 Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень «судово-медична експертиза... проводиться судово-медичним експертом шляхом медичного обстеження потерпілих. Проведення цієї експертизи тільки за медичними документами (історії хвороби, індивідуальній карті амбулаторного хворого тощо) допускається у виняткових випадках і лише за наявності справжніх повноцінних документів, що містять вичерпні дані про характер ушкоджень, їх клінічний перебіг та інші необхідні відомості» [142]. Під час проведення судово-медичної експертизи експерт повинен використовувати оригінали медичних документів. У виняткових випадках дозволяється використання копій і виписок, за умови відображення в останніх вичерпних відомостей про ушкодження та їх клінічний перебіг. Ці документи мають бути засвідчені підписом лікаря і печаткою лікувального закладу. В необхідних випадках судово-медичний експерт може використовувати відомості досліджень, що проводяться із залученням відповідних спеціалістів, не обстежуючи потерпілого особисто. У цих випадках у висновках експерта (акті) зазначається: де, коли і ким досліджувався потерпілий, які відомості при цьому встановлені і яких висновків дійшов спеціаліст [142].

Судово-медична експертиза живих осіб проводиться експертом в бюро судово-медичної експертизи або у закладі, де лікується потерпілий. Можливе, у виняткових випадках, також проведення дослідницької частини експертизи у кабінеті слідчого або за місцем мешкання потерпілого. Під час проведення судово-медичних експертиз не повинно бути негативної практики, яка полягає в тому, що деякі експерти іноді ще до виписки потерпілого з лікарні, коли ще можна його оглянути, надають висновок тільки за медичними документами, що

наявні в його лікарняній картці. Для визначення механізму та послідовності дій під час заподіяння тілесних ушкоджень можуть мати значення і несуттєві з погляду лікування ознаки: дрібні подряпини, садна, синці, що можуть бути не зафіксовані у медичних документах.

Велике значення під час призначення експертизи має постановка запитань, основними з яких можуть бути такі:

1. Чи є в цієї особи які-небудь тілесні ушкодження? Якщо так, то який їх характер, локалізація, кількість?

2. Яким знаряддям і яким способом спричинено ушкодження потерпілому?

3. Чи не спричинені ушкодження потерпілому представленим на експертизу знаряддям?

4. Чи не могли тілесні ушкодження, виявлені у цієї особи, бути отримані за обставин, вказаних потерпілим (підозрюваним). Якщо ні, то за яких обставин вони могли бути спричинені?

5. Яким було взаєморозташування потерпілого і нападаючого в момент заподіяння тілесних ушкоджень?

6. Яка давність тілесних ушкоджень і чи відповідає вона давності вказаній потерпілим?

7. Який ступінь тяжкості тілесних ушкоджень у цієї особи?

8. Наявні тілесні ушкодження заподіяні приблизно в той самий час чи в різний час?

9. Якою кількістю ударів були заподіяні наявні тілесні ушкодження і яка їх послідовність?

10. Яким є механізм виникнення ушкоджень?

11. Чи є небезпечним це ушкодження для життя?

12. Які розміри стійкої втрати загальної працездатності в цієї особи?

13. Чи не заподіяні наявні у потерпілого ушкодження ним власноручно?

14. Чи не суперечать характер і локалізація ушкоджень, виявлених у цієї особи, твердженням про те, що вони отримані під час самооборони?

15. Чи всі виявлені ушкодження заподіяні тим самим предметом?

16. Чи мають виявлені ушкодження характерні (індивідуальні) ознаки, що дозволяють ідентифікувати предмет, за допомогою якого заподіяні ушкодження?

17. Які умови виникнення кожного з наявних ушкоджень? [185, с. 70–71].

Як зазначалось, КПК України передбачає обов'язкове проведення

експертизи для встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості (ч. 4 ст. 242). Таке становище може трапитись, коли неповнолітній підозрюваний є особою, яка втекла з дому, не має батьків, постійного місця проживання та втратила документи.

Судово-медична експертиза речових доказів призначається у разі виявлення та вилучення на місці події слідів біологічного походження: крові, слини, сечі, епітелію, волосся тощо. Серед зазначеного виду експертиз проводяться, в основному, цитологічні та імунологічні експертизи у відділеннях судово-медичної цитології та імунології відповідно. Серед інших за розглядуваною категорією кримінальних правопорушень цитологічна експертиза вирішує питання статевої належності волосся, виділень, крові та інших тканин людини; встановлення на знаряддях травми, а також у піднігтьовому вмісті наявності мікрослідів крові і мікронакладень з визначенням їх видової, статевої, групової і органо-тканинної належності. Імунологічна експертиза проводиться з метою встановлення наявності, видової та групової належності біологічних об'єктів (крові, виділень, волосся, кісток тощо) людського походження. При цьому під час дослідження волосся вирішуються питання про видову належність, регіональне походження, характер відокремлення, наявні пошкодження та зміни від дії високої температури, механічних, хімічних факторів, косметичних засобів тощо. До ухвали про призначення експертизи повинні додаватися речові докази, протокол огляду речових доказів, зразки біоматеріалу і, якщо є, медична документація [142].

Під час застосування неповнолітнім під час заподіяння тілесних ушкоджень холодної зброї або інших предметів може бути призначена медико-криміналістична експертиза з метою визначення знарядь травми, їх диференціації та ідентифікації на підставі вивчення ушкоджень на тілі, одязі, взутті потерпілого. Крім того, експертизи виконуються з метою ототожнення особи, визначення природи та елементного складу мікрооб'єктів, слідів, накладень, реконструкції ситуації, в якій були нанесені ушкодження [142].

Проведення медико-криміналістичних експертиз слідів знарядь вчинення кримінального правопорушення (трасологічних) містить у собі дослідження ушкоджень від гострих (колючих, колючо-ріжучих, рубаючих), тупих (будь-якої конфігурації) предметів (знарядь) або їх поєднання. Речовими доказами в таких експертизах можуть бути об'єкти біологічного (м'які тканими, органи, кістки, оболонки) і

небіологічного (одяг, взуття, побутові речі тощо) походження, на яких є ушкодження, накладення та сліди від конкретної взаємодії з травмуючими предметами, знаряддями чи зброєю. У разі потреби одночасно з ушкодженнями чи слідами на речових доказах досліджуються знаряддя та предмети, які використовувались чи могли бути використані для спричинення травми. У деяких випадках об'єктами вивчення можуть бути відображення слідів чи ушкоджень у вигляді словесно-мовних, графічних, фоторентгенографічних, математичних та інших моделей, зафіксованих в матеріалах кримінальних проваджень та медичних документах. Комплексне дослідження ушкоджень, слідів, накладень, їх моделей та гаданих знарядь повинно виконуватись з метою встановлення конкретного екземпляра предмета, від дії якого виникли знайдені зміни. Якщо неможливо ідентифікувати знаряддя травми, то необхідно максимально діагностувати групу знарядь (предметів), якими могли бути завдані ушкодження або сліди. У разі потреби під час проведення трасологічної експертизи повинні вирішуватись питання ситуаційного характеру, тобто визначення місцезнаходження, пози учасників події, послідовності їх дій і переміщення, місця вчинення тієї чи іншої події тощо [142].

Як правильно відмічають О. В. Лускатов та К. М. Пантелєєв, під час експертиз ушкоджень у живих осіб судово-медичний експерт нерідко стикається з великими труднощами щодо визначення їх характеру (рубані, різані, забиті рани), послідовності нанесення, знарядь, якими могли бути заподіяні ушкодження тощо, які пов'язані з тим, що первісна форма рани змінюється вже у процесі її утворення внаслідок деформування країв рани, а в більш пізній термін – внаслідок їх хірургічної обробки та внаслідок процесів загоєння [133, с. 6].

Вилучення і направлення на експертизу одягу живих осіб має свої особливості. Здебільшого потерпілі негайно направляються в лікувальну установу для надання їм медичної допомоги. При цьому вони звичайно направляються разом з тим одягом, що був на них у момент події. У таких випадках є повна можливість, коли це не суперечить медичним показанням (останні можуть бути встановлені лікарем, що надає потерпілому першу допомогу), вилучати хоча б предмети верхнього одягу, які зазвичай найбільш цінні для вирішення питань, що можуть бути поставлені перед судово-медичною експертизою. Тим часом практика показує, що далеко не завжди в таких випадках вживаються заходи щодо негайного вилучення одягу. Це нерідко призводить до небажаних наслідків [133, с. 17].

У межах медико-криміналістичної експертизи можуть також бути проведені мікрологічні дослідження. Експертизи з дослідження мікрооб'єктів та слідів мікроскопічного розміру проводяться при різних видах ушкоджень: тупими і гострими предметами, транспортній травмі, при термічних, хімічних ушкодженнях, електротравмі тощо. Об'єктами дослідження в таких експертизах можуть бути: чужорідні тіла, включення, накладення в ушкодженнях живих осіб, окремих органах і тканинах, одяг, зола, попіл, різноманітні контрольні зразки. Під час вивчення мікрооб'єктів можлива діагностика шматочків скла, піску, інших неорганічних та органічних (наприклад, порошинки, парафін тощо) частинок. До цієї ж групи відносять і математичні дослідження як самостійний вид експертиз (визначення сили удару, статистична обробка одержаних результатів експериментального відтворення ушкоджень тощо) або як один з етапів спектрального дослідження, що потребує математико-статистичної обробки матеріалу [142].

Для визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності, призначається судово-психіатрична експертиза (ст. 242 КПК України). Також відповідно до ст. 509 КПК України «Слідчий, прокурор зобов'язані звернутися з клопотанням до слідчого судді щодо залучення експерта (експертів) для проведення психіатричної експертизи у разі, якщо під час кримінального провадження будуть встановлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними» [100].

Судово-психіатрична експертиза призначається за наявності фактичних даних, що підтверджуються матеріалами кримінального провадження. Сумніви щодо стану психічного здоров'я особи можуть бути лише обґрунтовані припущеннями про наявність у неї психічного розладу, що здатний вплинути на юридично значущу поведінку. Формальними підставами для направлення особи на судово-психіатричне обстеження, як зазначають В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, Т. В. Будко, є: відомості про психічні розлади в минулому; перебування на лікуванні у психіатричному або наркологічному лікувальному закладі; перебування на обліку в психоневрологічному диспансері; дані про те, що особа визнавалась раніше неосудною і перебувала на примусовому лікуванні чи має інвалідність внаслідок психічного

захворювання; відомості про те, що особа навчалась у школі для розумово відсталих дітей; звільнення від строкової військової служби осіб чоловічої статі через психічне захворювання; відомості про перенесені захворювання головного мозку (черепно-мозкові травми, менінго-енцефаліти, порушення мозкового кровообігу тощо) або тяжкі соматичні захворювання, які супроводжуються психічними розладами; дані про психічні захворювання у близьких родичів досліджуваного [48, с. 309].

Судово-психіатрична експертиза проводиться в Українському науково-дослідному інституті соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України, центрах судово-психіатричних експертиз, відділеннях (амбулаторних, стаціонарних експертиз), які є структурними підрозділами психоневрологічних (психіатричних) лікарень, психоневрологічних диспансерів. Предметом експертизи, що впливає зі змісту статей КПК України, є визначення психічного стану осіб, яким призначено експертизу, у конкретні проміжки часу та стосовно певних обставин, що становлять інтерес для органів слідства та суду. Об'єктами експертизи за цією категорією кримінальних проваджень можуть бути: підозрювані та потерпілі, щодо яких у слідчого виникли сумніви їх психічної повноцінності; потерпілі, щодо яких вирішується питання про взаємозв'язок змін у їх психічному стані зі вчиненими щодо них протиправними діяннями; матеріали кримінального провадження, медична документація, аудіовізуальні матеріали та інша інформація про психічний стан особи, щодо якої проводиться експертиза [77, с. 171].

У всіх випадках до матеріалів судово-психіатричної експертизи додаються медичні документи, що відображають результати раніше проведених досліджень психічних станів особи. За наявності даних щодо перебування особи на лікуванні у психіатричному закладі або під наглядом психіатра експертам в обов'язковому порядку має бути надана відповідна медична документація. У випадках отримання особою психіатричної допомоги в приватному порядку також треба запросити медичну документацію або, в разі її відсутності, допитати приватного лікаря-психіатра як свідка щодо психічного стану пацієнта, причин звернення до психіатра, встановленого діагнозу, лікарських призначень і результатів лікування. Водночас необхідно затребувати медичну документацію з наркологічних закладів. Серед осіб, які проходили курс наркологічного лікування, чимало таких, які страждають на психічні розлади, хоча ніколи не звертались до психіатра раніше [48, с. 310].

Відповідно до ст. 486 КПК України «1. У разі необхідності для

вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза. 2. Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, може бути призначена психологічна експертиза» [100]. Норми КПК України роз'яснюються п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах», згідно з яким для встановлення рівня загального розвитку неповнолітнього, ступеня його розумової відсталості, з'ясування питання щодо повного усвідомлення ним значення своїх дій і можливості керування ними проводиться судово-психіатрична, психологічна або комплексна психолого-психіатрична експертиза [144].

На думку В. Г. Гончаренка, В. В. Курдюкова, К. В. Легких, з якою ми погоджуємось, психологічна експертиза може вирішувати три групи питань: 1) щодо психічних властивостей і особливостей особистості; 2) вплив на психіку різноманітних умов і пов'язані з цими умовами стани особи в момент розслідування; 3) характеристика особливостей перебігу психічних процесів у цієї особи [49, с. 25].

Предметом судово-психологічної експертизи є питання про діяльність осіб, індивідуально-психологічні властивості яких не виходять за межі норми (особливості сприйняття певних явищ за цих умов, здатність адекватно їх оцінювати, особливості реагування на екстремальні ситуації тощо). У тих випадках, коли для вирішення якогось питання необхідно торкатися суміжних між психологією і психіатрією проблем, наприклад під час вивчення аномальних дітей і підлітків, доцільним є проведення психолого-психіатричної експертизи [59, с. 222].

У слідчій практиці нерідко трапляються випадки, які свідчать про розумову відсталість підлітка, однак не завжди зрозуміло, викликана вона душевним захворюванням чи зумовлена іншими причинами. Очевидно, йдеться про осіб з межевою психічною патологією, що не виключає осудності. У таких випадках потрібно призначити комплексну психолого-психіатричну експертизу, оскільки тільки їй притаманна можливість дослідити результати взаємодії психопатологічного і психологічного (вікового, емоційного, логічного) чинників.

Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза може

відповіді на питання про психічний стан підекспертного, природу, вид і тип психічної патології, її ступінь, глибину, баланс норми і патології у психіці, взаємодію патології психіки з виявами компенсації, захисту в процесі нормальної чи патологічної адаптації до вимог ситуації; сталість психологічних властивостей, рис особистості й динамічних станів психіки особи з межевою психічною нормою, чи межевою психічною патологією психіки (виду і глибини емоційних реакцій у момент правопорушення чи ін., індивідуально-психологічних особливостей психопатів чи акцентуйованих особистостей, природи і ступеня межевої розумової відсталості; вплив на особистість психопата чи акцентуанта, можливість сприйняття ним усього, що оточує, регулювати свою делінквентну чи віктимну поведінку, здатність усвідомлювати значення своїх дій, передбачати їх наслідки і керувати ними [3, с. 142–144].

На практиці іноді виникає необхідність у послідовному проведенні спочатку психіатричної, а потім – психологічної експертизи. Такий варіант можливий у випадках, коли судово-психіатрична експертиза дає підстави для позитивного висновку щодо осудності особи, але виникають сумніви стосовно можливості особи через її індивідуальні особливості адекватно сприймати обстановку і дії інших осіб [48].

У кожному випадку вирішення питання щодо ступеня винуватості неповнолітнього і визначення йому міри покарання потребує ретельного дослідження всіх обставин діяння неповнолітньої особи. Найбільш загальними питаннями, які можуть бути поставлені на вирішення судово-психологічної експертизи і вирішення яких є досить істотним у справах неповнолітніх, є такі:

- 1) який рівень загального розвитку неповнолітнього у психологічному аспекті;
- 2) які його емоційна сфера, коло інтересів і схильність;
- 3) які його здібності логічно мислити, орієнтуватись у ситуації;
- 4) наскільки вплинули ті чи інші вікові особливості на діяльність неповнолітнього, на перебіг його психічних процесів [48].

Серед інших експертиз, що призначаються під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми, ми зазначали трасологічні, в тому числі й дактилоскопічні (10 %); зброї: холодної (28 %), вогнепальної (7 %). Призначення та проведення цих експертиз здійснюється за загальними правилами та апробованими методиками, які достатньо описані в науковій літературі.

Серед причин не призначення вище перерахованих судових експертиз практичні працівники слідчих підрозділів органів поліції, за

дослідженням В. В. Логінової, називають такі: відсутність гострої потреби, зважаючи на матеріали кримінального провадження – 50 %, відсутність необхідних речових доказів – 39 %, відсутність необхідних спеціалістів – 7 %, інші причини – 4 % [112, с. 155]. Результати нашого дослідження причин не призначення експертиз майже збігаються з наведеним вище дослідженням [77, с. 174]. Однак основною причиною, на нашу думку, є відсутність з боку слідчих бажання розслідувати справи зазначеної категорії, віднесення їх до проваджень «другого сорту». Особливо це стосується заподіяння легких та середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Звідси впливають і недоліки, зазначені вище, а саме: відсутність гострої потреби призначення експертиз, оскільки слідчі обмежуються зізнанням підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення та їх показаннями; відсутністю необхідних речових доказів, що є наслідком неякісно проведеного огляду місця події.

Ефективність результатів експертних досліджень багато в чому залежить від компетентності не тільки експерта, а й слідчого, який повинен знати наукові і технічні можливості експертиз під час дослідження різних об'єктів, а також знати, які фахівці і експертні установи їх проводять; вміти грамотно ставити питання експерту; якісно готувати об'єкти і матеріали, що направляються їм на експертизу. Крім того, слідчий повинен вміти аналізувати і оцінювати висновки експертів. Для виконання всіх перерахованих вимог повинна здійснюватися постійна взаємодія експертних і слідчих підрозділів, яка полягає в проведенні консультацій; взаємному обговоренні проблем, взаємному обміні досвідом з питань, що стосуються спільної діяльності обох сторін, а також в участі судових експертів у проведенні занять з підвищення кваліфікації слідчих [48].

Дослідження особливостей проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, дозволило зробити такі висновки:

1. Під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, проводять такі види огляду: місця події (74 %); освідування (68 %); ділянок місцевості та приміщень, що не є місцем події (34 %); предметів (46 %); інші (3 %).

2. Найважливішим під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, є огляд місця події, специфічними завданнями якого є: 1) виявлення ознак, які вказують саме на цей злочин; 2) визначення точного місця вчинення кримінального правопорушення та його меж, оскільки, зважаючи на можливий опір з боку потерпілого та його пересування, місце події

може займати значний простір; 3) виявлення слідів, що вказують на вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім.

3. Організаційно-тактичні основи огляду місця події відповідають таким вимогам процесуального, організаційного і тактичного характеру: проведення огляду складом слідчо-оперативної групи під єдиним керівництвом у тісній взаємодії всіх учасників; своєчасність та невідкладність, об'єктивність, усебічність, повнота, цілеспрямованість та активність огляду; застосування техніко-криміналістичних засобів та спеціальних знань; використання оперативно-розшукової інформації та допомоги громадськості.

4. Здебільшого під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, проводились такі види освідування: а) потерпілих з метою встановлення наявності тілесних ушкоджень (56 %); б) підозрюваного: для встановлення на тілі ушкоджень, якщо потерпілий чинив опір та міг їх заподіяти; для встановлення особливих прикмет (родимок, татувань, шрамів тощо), якщо потерпілий їх помітив та може впізнати за ними правопорушника (28 %); в) свідків, як правило близьких родичів, друзів потерпілого чи підозрюваного, у випадках, коли вони намагаються запобігти бійці, перешкоджають здійсненню злочинних намірів та при цьому самі отримують тілесні пошкодження (5 %).

5. Основними чинниками, що впливають на тактику допиту підозрюваного, є: а) момент затримання: на місці вчинення кримінального правопорушення через один чи декілька днів після події, коли минув значний проміжок часу; б) вікові категорії неповнолітніх та відповідно ступінь психофізіологічного розвитку неповнолітнього; в) умови виховання та соціального середовища неповнолітнього: неповні сім'ї, пияцтво та безробіття батьків, сімейні конфлікти, навчальні заклади у «небезпечних» районах міста або: забезпечені сім'ї, приватні та спеціалізовані навчальні заклади; г) ставлення підозрюваного до вчиненого кримінального правопорушення.

6. Під час розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, проводять такі види судових експертиз: судово-медичні: потерпілих (92 %), підозрюваних (12 %); судово-медичні речових доказів (26 %); судово-психіатричні (34 %); психологічні, психолого-психіатричні (4 %); медико-криміналістичні (5 %); трасологічні, в тому числі й дактилоскопічні (10 %); зброї: холодної (28 %), вогнепальної (7 %) [77, с. 175–177].

ВИСНОВКИ

У монографії наведено теоретичне узагальнення та вирішення наукового завдання, що полягає в розробці та науковому обґрунтуванні основних положень методики розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми. Результати дослідження полягають у такому:

1. Структура криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми, має такі складові: особа правопорушника; особа потерпілого; мотиви; способи підготовки, вчинення та приховування; час, місце та обстановка; сліди кримінального правопорушення.

2. Типовий портрет неповнолітнього, який спричиняє тілесні пошкодження, є таким: особа чоловічої статі у віці 16–17 років, який навчається, має власне (родинне) житло у місті, але мешкає у неповній родині. Правопорушення вчиняється у стані сп'яніння, переважно у групі. Але при цьому особа не перебуває на обліку у психоневрологічному або наркологічному диспансері, фізично гарно розвинена, раніше не засуджена. Потерпілі, яким неповнолітні заподіюють тілесні ушкодження, поділяють на дві категорії: а) неповнолітні у віці 13–17 років, знайомі з неповнолітнім нападником, слабо або середньо розвинені фізично; б) чоловіки у віці 18–39 років, які характеризуються таким чином: має вищу, середню спеціальну чи середню освіту, перебуває у шлюбі, працює або навчається, є місцевим мешканцем, знайомий із правопорушником, під час нападу перебував у стані алкогольного сп'яніння, середньо розвинений фізично, не вчиняв провокацій своїми діями, але й активно не протидіяв правопорушнику, судимим раніше не був.

3. Неповнолітні наносять тілесні ушкодження у таких місцях: відпочинку (парки, сквери, дитячі майданчики, прибудинкова територія); інших громадських місцях (вулиці, площі, підземні переходи, станції метрополітену); розважальних та закладах харчування (нічні клуби, дискотеки, бари, кафе, ресторани); місцях проведення дозвілля молоді (спортивні комплекси, гуртки, клуби); громадському транспорті (трамваї, тролейбуси автобуси, маршрутні таксі). Здебільшого місця нанесення тілесних ушкоджень розташовані неподалік місця проживання неповнолітнього. Найбільша кількість кримінальних правопорушень вчиняється ввечері з 18 до 22 годин та

вдень – з 12 до 18 години, рідше – вранці та вночі. Залежно від дня тижня з'ясовано, що правопорушення вчиняються переважно в суботу та неділю.

4. Встановлено, що під час розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень спосіб вчинення є не повноструктурним. Залежно від мети та мотивів кримінального правопорушення, особи правопорушника та інших факторів можуть бути відсутніми підготовка та приховування кримінального правопорушення. Безпосереднє нанесення тілесних ушкоджень здійснюється: частинами тіла (руками, ногами, головою) – 74 %; холодною зброєю (ножі, біти, палиці, кастети) – 3 %; предметами побуту та інструментами (ножі, лом, сокири, викрутки, молотки, монтування тощо) – 13 %; предметами, що випадково опинились на місці події – 10 %. Використання правопорушниками певного способу вчинення кримінального правопорушення призводить до утворення різних слідів. Переважно на місці події виявляють сліди: випадкових об'єктів, знайдених до кримінального правопорушення та використаних у процесі його вчинення, особисті речі правопорушника (гудзики, гребінці, частини одягу – 36 %; біологічного походження (крові, слини, волосся, частин шкірного покриву) – 15 %; мікрочастки (волокна тканини одягу та взуття) – 14 %; сліди-відображення (рук, взуття, знаряддя кримінального правопорушення, транспортних засобів) – 35 %. Велика кількість належить ідеальним слідам, що містяться у показаннях потерпілого, свідків та очевидців – 76 %.

5. Визначено типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування: 1. Є дані про подію кримінального правопорушення, підозрюваного затримано на місці вчинення кримінального правопорушення, потерпілий звернувся із заявою до органів поліції та в змозі надати інформацію про подію, є свідки та очевидці. 2. Є дані про подію кримінального правопорушення, підозрюваний втік з місця події, але потерпілий та свідки знайомі з ним та прямо вказують на його можливе місцезнаходження. 3. Є дані про подію кримінального правопорушення, підозрюваний втік з місця події, є інформація від свідків та потерпілого про ознаки правопорушників, але їх місцезнаходження невідомо. 4. Інформація про подію кримінального правопорушення надійшла від потерпілого, на його тілі та одязі ознаки нанесення тілесних пошкоджень, підозрюваний з місця події зник, відсутня будь-яка інформація про нього, місцезнаходження невідоме, відсутні свідки. 5. Подія кримінального правопорушення відбулася в минулому, інформація про подію надійшла до органів поліції від

потерпілого або свідків чи виявлена безпосередньо органами слідства або оперативними підрозділами, дані про підозрюваних можуть бути або повними (особа відома), або частковими (є опис зовнішності, встановлено їх друзів, знайомих).

6. Виділено типові слідчі ситуації подальшого етапу розслідування: 1. В наявності дані, що вказують на вчинення кримінального правопорушення у групі, але затримано одну особу, якій повідомлено про підозру. Підозрюваний не визнає вини, хоча є фактичні дані, що вказують на вчинення кримінального правопорушення саме ним, відмовляється давати показання щодо своєї та причетності інших осіб до вчинення кримінального правопорушення. 2. Підозрюваного затримано, він визнає свою провину, але замовчує відомості щодо співучасників кримінального правопорушення. У матеріалах кримінального провадження недостатньо даних щодо інших учасників кримінального правопорушення, їх не затримано та доказів участі кожного з них недостатньо. 3. Підозрюваний визнає свою провину, але замовчує відомості щодо співучасників кримінального правопорушення. В наявності фактичні дані щодо інших учасників кримінального правопорушення, але їх не затримано. 4. Затримано декілька учасників кримінального правопорушення. Є достатні дані, що вказують на вчинення ними кримінального правопорушення, але вони не визнають своєї вини, не називають інших учасників кримінального правопорушення та відмовляються співпрацювати зі слідством. 5. Затримано всіх учасників групи, але вони не визнають або частково визнають свою вину у вчиненні кримінального правопорушення, у показаннях затриманих є розбіжності. 6. Затримано всіх учасників злочинної групи, які повністю визнають свою вину у вчиненні кримінального правопорушення та співпрацюють з органами досудового розслідування.

7. Основними організаційно-тактичними діями під час огляду є: правильне визначення меж слідчого огляду; вибір порядку пересування місцем події під час огляду; вибір найбільш доцільних тактичних прийомів; вибір та підготовка технічних засобів виявлення, фіксації та вилучення слідів кримінального правопорушення. Доцільним під час огляду місця події є ексцентричний метод, що починається від центру, де перебував потерпілий і поступово оглядається територія навколо центру. Щоб виявити сліди на місці події, необхідно скласти модель події, після чого визначаються вузлові ділянки території, на якій виявлено сліди кримінального правопорушення. Сформульовано організаційно-тактичні помилки, що припускають слідчі під час огляду

місця події, зокрема: несвоєчасний виїзд слідчо-оперативної групи; неякісне виявлення, фіксація, вилучення слідів внаслідок застосування застарілих техніко-криміналістичних засобів та некваліфікованих дій спеціаліста, несвоєчасне отримання оперативної інформації та її неналежне використання; спрощена схема складання протоколу, без деталізації та додатків [77, с. 181].

8. Застосування тактичних прийомів під час допиту залежить від ситуації, що склалася між учасниками допиту. Найбільш складним у тактичному плані є допит підозрюваного, що відбувається, в основному, у конфліктній ситуації, коли він відмовляється від дачі показань або надає неповні, неточні або неправдиві показання. На підставі узагальнення матеріалів судово-слідчої практики визначено найбільш ефективні тактичні прийоми допиту неповнолітнього підозрюваного, а саме: встановлення психологічного контакту; вплив на позитивні сторони підозрюваного, переконання у неправильності обраної ним позиції; використання доказів, пред'явлення яких залежить від ситуації: за «зростанням» чи «зменшенням» сили; створення й зняття напруги; створення у допитуваного перебільшеного або навпаки зменшеного, залежно від ситуації, уявлення щодо поінформованості слідчого; демонстрація показань співучасників кримінального правопорушення, потерпілих і свідків та інших, в тому числі речових доказів; використання рефлексії допитуваного та спостереження за його поведінкою; використання конфліктів і суперечностей у злочинній групі; застосування науково-технічних засобів та допомоги спеціалістів [77, с. 181–182].

9. Охарактеризовано форми використання спеціальних знань під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми, серед яких виокремлено дві основні: участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій та призначення й проведення судових експертиз. Як спеціалісти під час розслідування цієї категорії кримінальних проваджень можуть залучатись інспектори-криміналісти слідчих відділів поліції, судово-медичні експерти, психологи, психіатри для участі у проведенні таких слідчих (розшукових) дій: огляду, освідування, допиту, обшуку, слідчого експерименту. Найбільш поширеним під час розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень є призначення експертиз. Серед них здебільшого призначають: судово-медичні експертизи потерпілих та підозрюваних; судово-медичні речових доказів; судово-психіатричні; психологічні, психолого-психіатричні; медико-криміналістичні; трасологічні, в тому числі й дактилоскопічні; холодної та вогнепальної зброї [77, с. 182].

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Росинская Е. Р. Криминалистика : учеб. для вузов / под ред. Заслуженного деятеля науки РФ, проф. Р. С. Белкина. Москва : Издательская группа НОРМА–ИНФРА, 1999. 990 с.

2. Аксенова-Сорохтей Ю. Н. Значение элементов криминалистической характеристики преступлений для криминалистической профилактики преступной деятельности несовершеннолетних. *Актуальные проблемы современной криминалистики и судебной экспертизы* : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 35-летию со дня образования кафедры криминалистики Акад. МВД Респ. Беларусь (Минск, 3 июня 2011 г.) / М-во внутр. дел Респ. Беларусь, Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь; редкол.: Н. И. Порубов и др. Минск : Акад. МВД. 2011. С. 128–130.

3. Алексеев О. О., Весельський В. К., Пясковський В. В. Розслідування окремих видів кримінальних правопорушень : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Центр навч. літ., 2014. 277 с.

4. Андреев И. С., Грамович Г. И., Порубов Н. И. Курс криминалистики / под ред. Н. И. Порубова. Минск. : Выш. шк., 1997. 335 с.

5. Андреев О. О. Розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2007. 239 с.

6. Аристакесян Л. Г., Белкин Р. С. Значимость криминалистических рекомендаций по раскрытию и расследованию преступлений, совершенных в условиях неочевидности. *Проблемы раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях неочевидности* : сб. науч. трудов. Волгоград, ВСШ МВД СССР. 1989. 144 с.

7. Ахмедшин Р. Л. Криминалистическая характеристика личности преступника : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Москва : РГБ, 2007. 416 с. URL : <http://www.dissercat.com/content/kriminalisticheskaya-kharakteristika-lichnosti-prestupnika>.

8. Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002). Киев, 2002. 268 с.

9. Бахин В. П. Криминалистическая методика. Лекция. Киев, 1999, 27 с.

10. Бахін В. П., Весельський В. К. Тактика допиту : навч. посіб. Київ : НВТ «Правник», 1997. 121 с.

11. Бахчев К. В. Розслідування хуліганства, вчиненого

неповнолітніми : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (д-ра філософії) : спец. 12.00.09 / Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», ДДУВС, 2017. Київ, 257 с. URL : <http://dduvs.in.ua/naukovadiyalnist/spetsializovani-vcheni-radi/ogoloshennya-pro-zahist-disertatsij/bahchev>.

12. Бахчев К. В. Розслідування хуліганства, вчиненого неповнолітніми : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук (д-ра філософії) : спец. 12.00.09 / Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», ДДУВС, 2017. Київ, 21 с. URL : <http://dduvs.in.ua/naukovadiyalnist/spetsializovani-vcheni-radi/ogoloshennya-pro-zahist-disertatsij/bahchev>.

13. Бекбулатова А. Т. Первоначальный этап расследования грабежей и разбойных нападений, совершаемых несовершеннолетними : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Южно-Уральский государственный университет. Челябинск, 2010. 30 с. URL: http://susu.ru/sites/default/files/.../bekbulatova_amina_tulegovna.pdf.

14. Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособ. для вузов. 3-е изд., доп. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. 837 с.

15. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики : пособ. для вузов МВД СССР : в 3 т. Т. 1. *Общая теория советской криминалистики*. Москва : Изд-во Акад. МВД СССР, 1977. 340 с.

16. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики : пособ. для вузов МВД СССР : в 3 т. Т. 2. *Частные криминалистические теории*. Москва : Изд-во Акад. МВД СССР, 1978. 410 с.

17. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики : пособ. для вузов МВД СССР : в 3 т. Т. 3. *Криминалистические средства, приемы, рекомендации*. Москва : Изд-во Акад. МВД СССР, 1979. 407 с.

18. Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики : учеб. пособие. Волгоград : ВСШ МВД РФ, 1993. 200 с.

19. Берназ В. Д., Бірюков В. В., Волобуєв А. Ф. Криміналістика : підручник / за заг. ред. Волобуєва А. Ф.. Харків : ХНУВС, 2011. 666 с.

20. Беспечный О. В. Теоретические и практические проблемы расследования преступлений, связанных с причинением тяжкого вреда здоровью : дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Алтайский государственный университет. Барнаул, 2003. 241 с.

21. Бистрицький Б. Ю. Розслідування грабежів, учинених неповнолітніми : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2016. 245 с.

22. Бідняк Г. С., Пиріг І. В. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні : навч. посіб. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.

23. Біленчук П. Д., Лисиченко В. К., Клименко Н. І. Криміналістика : підручник / за ред. П. Д. Біленчука. 2-е вид., випр. і допов. Київ : Атіка, 2001. 544 с.

24. Біленчук П. Д., Весельський В. К., Комаринська Ю. Б. Криміналістика : мультимедійний підруч. Київ, 2008.

25. Благута Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.06 / Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2006. 19 с.

26. Благута Р. І., Гарасимів О. І., Дуфенюк О. М. Криміналістика : підручник / за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 3-тє вид., перероб. та допов. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 948 с.

27. Вакуленко О. Ф. Досудове розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітнього : дис. ... канд. юрид. наук / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2017. 298 с.

28. Варфоломеєва Т. В., Гончаренко В. Г., Бояров В. І. Криміналістика. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 504 с.

29. Васильев А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1978. 72 с.

30. Васильев В. Л. Юридическая психология. 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 624 с.

31. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

32. Великанов С. В. О причинных взаимосвязях элементов криминалистической характеристики преступлений. *Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики* : матеріали Міжнар. науково-практ. конф. (м. Харків, 5 грудня 2014 р.). Харків : ХНУВС, 2014 р. С. 339–341.

33. Великанов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 21 с.

34. Весельський В. К., Кузьмічов В. С., Мацишин В. С., Старушкевич А. В. Особливості провадження допиту підозрюваного (обвинуваченого) з метою недопущення тортур та інших порушень прав людини : посібник. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. 148 с.

35. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : монографія. Київ : НВТ «Правник». НАВСУ, 1999. 126 с.

36. Возгрин И. А. Криминалистическая методика расследования

преступлений. Минск : Выш. школа, 1983. 215 с.

37. Возгрин И. А. Научные основы криминалистической методики расследования преступлений : курс лекций : в 4 ч. Ч. 4. Санкт-Петербург : Санкт-Петербург. юрид. ин-т, 1993. 79 с.

38. Войченко В. В., Мішалов М. Д., Пантелєєв К. М., Шиян А. Г. Судово-медична експертиза живих осіб та трупів у кримінальних справах : навч.-практ. посіб. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 296 с.

39. Волобуєв А. Ф. Загальні положення криміналістичної методики : лекція. Харків : Ун-т внутр. справ, 1996. 36 с.

40. Волобуєв А. Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих кримінальних правопорушень у сфері підприємництва : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / ХНУВС. Харків, 2001. 426 с.

41. Гавло В. К. Проблемы теории и практики криминалистической методики расследования преступлений : автореф. дис. на соискание учен. степ. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09. Москва, 1988. 32 с.

42. Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. Томск : Томск. ун-т, 1985. 333 с.

43. Герасимов И. Ф. К вопросу о следственной ситуации. *Следственная ситуация* : сб. науч. тр. / Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. Москва, 1985. С. 6–11.

44. Герасимов И. Ф., Драпкин Л. Я., Ищенко Е. П. Криминалистика : учеб. для вузов / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Высш. шк., 2000. 672 с.

45. Глазырин Ф. В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий. Свердловск, 1973. 156 с.

46. Головкін Б. М. Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема. *Проблеми законності*. 2016. № 133. С. 204–217.

47. Гончаренко В. И. Научно-технические средства в следственной практике. Киев, 1984. 149 с.

48. Гончаренко В. Г., Гора І. В., Будко Т. В. Експертизи у судочинстві України. Юринком Інтер, 2015. 504 с. URL : https://pidruchniki.com/74873/pravo/ekspertizi_u_sudochinstvi_ukrayini.

49. Гончаренко В. Г., Курдюков В. В., Легких К. В. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2007. № 2 (9). С. 22–34.

50. Гора И. В. Научно-методическое обеспечение расследования преступлений : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Киев, 1996. 176 с.

51. Грамович Г. И. Тактика использования специальных знаний в

раскрытии и расследовании преступлений : учеб. пособ. Минск : МВШ МВД СССР, 1987. 66 с.

52. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. Москва : Лек Эст, 2002. 1088 с.

53. Джужа О. М., Михайленко П. П., Кулик О. Г. Курс кримінології: Загальна частина : підручник : у 2 кн. / під заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 352 с.

54. Дмитриева Т. Ф. Криминалистика: конспект лекцій. Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2016. 334 с.

55. Дорош Л. Мотив расової, національної чи релігійної нетерпимості як кваліфікуюча ознака кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи. *Проблеми законності*. 2011. № 114. С. 163–173.

56. Дрозд В. Г. Організаційні і тактичні особливості розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2009. 17 с.

57. Дрозд В. Г. Організаційні і тактичні особливості розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень : дисертація на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09 / Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2009. 202 с.

58. Дяченко Н. М., Гурин С. М. Вилучення та сучасні можливості криміналістичного дослідження об'єктів біологічного походження : метод. реком. Київ : РВВ МВС України, 2000. 24 с.

59. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 388 с.

60. Еникеев М. И. Юридическая психология : учебник. Москва : НОРМА, 2001. 624 с.

61. Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. Минск : Амалфея, 2001. 304 с.

62. Єфімов М. М. Методика розслідування хуліганства : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 216 с.
Єфімов М. М., Іваниця А. В. Організація і тактика розслідування вбивств через необережність : монографія. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 148 с.

63. Журавель В. А. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень: проблеми формування та застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 4 (55). С. 198–209.

64. Журавель В. А. Сучасні концепції формування окремих криміналістичних методик розслідування. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. 2 (49). С. 177–186.

65. Зав'ялов С. М. Спосіб вчинення кримінального правопорушення: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 20 с.

66. Закатов А. А., Оропай Ю. Н. Использование научно-технических средств и специальных знаний в расследовании преступлений. Киев : РИО МВД УССР, 1980. 104 с.

67. Зинин А. М. Криминалист в следственных действиях. Москва : Право и закон, 2004. 141 с.

68. Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики. Минск : Амалфея, 2001. 608 с.

69. Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Москва, 1970. 31 с.

70. Ипатов И. А. Криминалистика : учебно-метод. комплекс. Москва : Изд. Центр ЕАОИ, 2008. 302 с.

71. Ищенко Е. П., Топорков А. А. Криминалистика : учебник. Изд. 2-е, испр. и доп.; под ред. д-ра юрид. наук, проф. Е. П. Ищенко. Москва, «Инфра-М», 2005. 696 с.

72. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : затв. наказом МВС України від 07.07.2017 р. № 575. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17/conv>.

73. Інструкція з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : затв. наказом МВС України від 16.02.2018 р. № 111. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0371-18/conv>.

74. Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби МВС України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця : затв. наказом МВС України від 03.11.2015 р. № 1339. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15>.

75. Іщенко А. В. Визначення тематики дисертацій з проблем методики розслідування кримінальних правопорушень. *Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки* : матеріали Всеукр. науково-практ. конф., присвяченої 50-річчю кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, 23 січня 2015 р. / Національна академія внутрішніх справ. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 6–9.

76. Калімбет І. Л. Розслідування групових корисливо-насильницьких

кримінальних правопорушень неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Міжнародний гуманітарний університет. Одеса, 2017. 211 с.

77. Карпенко Р. В. Розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Дніпро, 2019. 225 с.

78. Карпенко Р. В. Розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, вчинених неповнолітніми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Дніпро, 2019. 20 с.

79. Кисельов О. О., Лускатов О. В., Шалгунова С. А. Основи кваліфікації, розслідування та попередження кримінальних правопорушень : навч. посіб. Дніпропетровськ : Юрид. акад. М-ва внутр. справ, 2003. 96 с.

80. Кисин М. В., Туманов А. К. Следы крови : пособие. Москва : Изд. ВНИИ МВД СССР, 1972. 88 с.

81. Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007, 248 с.

82. Козьяков І. М. Особливості предмета доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 9. С. 88–92.

83. Колдин В. Я. Комплексное исследование в судебном доказывании. *Советское государство и право*. 1971. № 7. С. 106–109.

84. Кокошко М. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 10–18.

85. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. на соиск. науч. степ. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09. Харьков, 1967. 28 с.

86. Колесниченко А. Н., Матусовский Г. А. О системе версий и методике их построения. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1970. Вып. 7. С. 7–13.

87. Коновалова В. Е. Новые тенденции развития криминалистики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2006. Вип. 6. С. 10–16.

88. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Академічний курс : підручник. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 240 с.

89. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Основы юридической психологии : учебник. Изд. 2-е. Харьков : Одиссей, 2006. 352 с.

90. Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при

расследовании преступлений : научно-практич. пособ. Москва : НОРМА-ИНФРА, 1998. 288 с.

91. Корягіна А. М. Щодо визначення взаємовідносин жертви та правопорушника. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. № 2. С. 286–293.

92. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування кримінальних правопорушень : підруч. для студентів юрид. вузів факульт. / за ред. проф. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 1998. 376 с.

93. Криміналістика : підруч. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / за ред. В. Ю. Шепітька. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 684 с.

94. Криміналістика : учебник / под ред. Р. С. Белкина. Москва : Юрид. лит., 1986. 544 с.

95. Криміналістика / под ред. Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова. Москва : Юрид. лит., 1968, 696 с.

96. Криміналістика : учебник / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. Москва : Юрид. лит., 1984. 438 с.

97. Криміналістика : учеб. для студентов вузов / под ред. А. Ф. Вольнского, В. П. Лаврова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2008. 943 с.

98. Криміналістика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. Москва : Юристь, 1999. 718 с.

99. Криміналістическая методика расследования отдельных видов преступлений : учеб. пособ. : в 2 ч. / под ред. А. П. Резвана, М. В. Субботиной. Москва : ИМЦ ГУК МВД России, 2002. Ч. 2. 232 с.

100. Кримінальний процесуальний Кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

101. Кудлай П. О. Криміналістична характеристика та особливості розслідування крадіжок вантажів, скоєних неповнолітніми з рухомого складу залізничного транспорту : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2010. 16 с.

102. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика : навч. посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Моїсеєва. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 368 с.

103. Лапта С. П., Гузей В. М. Особа потерпілого та правопорушника, як елемент криміналістичної характеристики умисних вбивств або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони чи перевищення заходів, необхідних для затримання правопорушника. *Теоретичні аспекти організації досудового розслідування* : матеріали Всеукр. науково-практ. конф. (м. Харків, 4

грудня 2015 р.). Харків : ХНУВС, 2015. С. 158–159.

104. Ларин А. М. От следственной версии к истине. Москва : Юрид. лит., 1976. 198 с.

105. Ларкін М. О. Особливості обстановки кримінальних правопорушень, що вчиняються членами молодіжних неформальних об'єднань. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матер. Міжнар. науково-практ. конф. (м. Дніпро, 17 бер. 2017 р.) : у 2-х ч. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. Ч. 2. С. 84–85.

106. Левендаренко О. О. Особливості процесу доказування у справах про правопорушення неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Донецьк, 2003. 229 с.

107. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособ. Киев : КГУ, 1987. 100 с.

108. Лисиченко В. К., Гончаренко В. И., Салтевский М. В. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / под ред. В. К. Лисиченко. Киев : Вища школа, 1988. 405 с.

109. Литвинов О. М. Про наукову парадигму криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень. *Криміналістичний вісник*. 2006. № 1 (5). С. 23–29.

110. Личность преступника (уголовно-правовое и криминологическое исследование) / под ред. Б. С. Волкова. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. 187 с.

111. Логінова В. В. Основні положення методики розслідування заподіяння тілесних ушкоджень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2012. 17 с.

112. Логінова В. В. Основні положення методики розслідування заподіяння тілесних ушкоджень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2012. 224 с.

113. Логінова В. В. Поняття та значення особи правопорушника в методиці розслідування тілесних ушкоджень. *Актуальні проблеми розкриття та розслідування кримінальних правопорушень у сучасних умовах* : Міжнар. науково-практ. конф., 5 листопада 2010 року, м. Запоріжжя : у 3 ч. Запоріжжя : Юридичний ін-т ДДУВС, 2010. Ч. 1. С. 202–205.

114. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования. Москва : Юрид. лит., 1973. 127 с.

115. Лузгин И. М. Расследование как процесс познания. Москва : Изд-во ВШ МВД СССР, 1969. 102 с.

116. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования. Киев : Изд-во УАВД, 1993. 194 с.

117. Лукьянчиков Е. Д. Особенности криминалистического анализа информации о преступлениях, совершенных несовершеннолетними. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1992. № 44. С. 24–29.

118. Лукьянчиков Е. Д. Особенности расследования преступлений несовершеннолетних : учеб. пособ. Киев : НИиРИО КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1990. 52 с.

119. Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Слідчий огляд: поняття та види. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 264–269.

120. Лускатова Т. О., Лускатов О. В. Мотиви дій особи у складі криміналістичної характеристики кримінального правопорушення. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 2 (22). С. 48–54.

121. Лускатова Т. О. Розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2015. 282 с.

122. Лускатова Т. О. Структура криміналістичної характеристики умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 315–323.

123. Макаренко Є. І., Негодченко О. В., Тертишник В. М. Огляд місця події : навч. посіб. Дніпропетровськ : Дніпропетр. юрид. ін-т МВС України, 2001. 156 с.

124. Малярова В. О. Система елементів і сучасні підходи до аналізу криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень. *Криміналістичний вісник*. 2012. № 2 (18). С. 32–39.

125. Матусовский Г. А. Методика расследования хищений : учеб. пособ. Киев : УМК ВО, 1988. 88 с.

126. Мельникова О. Б., Шехавцов Р. М. Планування кримінально-процесуальної діяльності з розслідування кримінальних правопорушень : навч. посіб. / МВС України; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. 112 с.

127. Мешков В. М. Методика расследования преступлений: курс лекций. Москва : Юрлит-информ, 2013. 304 с.

128. Мусабилов Р. Д. Особенности личности обвиняемого, ранее судимого за совершение преступлений против жизни и здоровья. *Актуальні проблеми сучасної криміналістики* : матеріали науково-практ.

конф. : у 2 ч. Сімферополь : Доля, 2002. Ч. 2. 248 с. С. 204–211.

129. Образцов В. А. Выявление и изобличение преступника. Москва : Юристъ, 1997. 336 с.

130. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів кримінальних правопорушень : наук.-практ. посібник ; за ред. Н. І. Клименко. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 240 с.

131. Остапчук М. С. Методика розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2015. 252 с.

132. Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. Настільна книга слідчого : науково-практ. видання для слідчих і дізнавачів. Київ : Ін Юре, 2003. 720 с.

133. Пантелєєв К. М., Лускатов О. В. Медико-криміналістична експертиза при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з тілесними ушкодженнями чи смертю особи : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук С. І. Мінченка. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 292 с.

134. Патрелюк Д. А. Розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми : монографія. Дніпропетровськ : ФОП Лопатніков С. Г., 2012. 221 с.

135. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. 454 с.

136. Пиріг І. В. Проблемні питання реформування експертних підрозділів МВС. *Проблеми реформування кримінальної юстиції* : зб. наукових пр. за матеріалами Міжнар. науково-практ. конф., 17–18 травня 2018 р. Чернівці, 2018. С. 208–212.

137. Пиріг І. В., Самсонова В. В. Методика розслідування крадіжок, вчинених на території садівницьких товариств і дачних кооперативів : монографія. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 152 с.

138. Пиріг І. В., Кузьмічов В. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2008. 168 с.

139. Попов Г. В., Мозкова В. А., Шевченко Я. М. Протидія злочинності неповнолітніх в Україні (теорія і практика): науково-практ. посіб. Київ : Алеута, 2014. 230 с.

140. Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве. Минск : Выш. шк., 1973. 367 с.

141. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Звіти. URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.

142. Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби в Україні : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0248-95>.

143. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

144. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.

145. Пясковський В. В., Чорноус Ю. М., Іщенко А. В., Алексеєв О. О. Криміналістика : підруч. Київ : «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.

146. Резнікова О. І. Віктимологічне пізнання особи у криміналістиці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Національна академія правових наук України, Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса. Харків, 2015. 265 с.

147. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : монографія. Київ : НАВС України, 2002. 196 с.

148. Россинская Е. Р. Криміналістика. Вопросы и ответы : учеб. пособ. для вузов. Москва : ЮНИТИ–ДАНА, 2000. 351 с.

149. Рудницька Ю. В. Розслідування крадіжок, вчинених неповнолітніми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / НАВС. Київ, 2017. 249 с.

150. Рыбальская В. Я. Виктимологическая характеристика несовершеннолетнего преступника. *Виктимологические проблемы борьбы с преступностью* : сб. науч. тр. Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1988. С. 32–45.

151. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с.

152. Сафронов С. О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжкого і середньої тяжкості тілесних ушкоджень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 1999. 20 с.

153. Сафронов С. О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень : науково-практ. посіб. Харків, 2003. 175 с.

154. Сахарова Е. Г. Расследование причинения вреда здоровью : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Тюменский юридический институт». Тюмень, 2005. 256 с.

155. Селиванов Н. А., Видонов Л. Г. Типовые версии по делам об

убийствах. Горький : Горьк. ВШ МВД СССР, 1981. 56 с.

156. Селиванов Н. А. Криміналістическіе характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования. *Соц. законность*. 1977. № 2. С. 57.

157. Сергеев Л. А. Расследование и предупреждение хищений, совершаемых при производстве строительных работ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 1966. 21 с.

158. Сіренко О. В. Криміналістична характеристика крадіжок, грабежів та розбійних нападів, вчинених неповнолітніми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. ун-т держ. податкової служби України. Ірпінь, 2012. 204 с.

159. Сіренко О. В. Мотив кримінального правопорушення в криміналістичній характеристиці крадіжок, грабежів та розбійних нападів, вчинених неповнолітніми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. Вип. 26. 2014. С. 264–267.

160. Скригонюк М. І. Криміналістика : підручник. Київ : Атіка, 2005. 496 с.

161. Сокиран М. Ф., Юсупов В. В. Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. 84 с.

162. Сорока І. В. Розслідування крадіжок майна громадян, учинених неповнолітніми : дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук (д-ра філософії) за спец.12.00.09 / НАВС, ДДУВС. Дніпро, 2017. 257 с.
URL : <http://dduvs.in.ua/naukova-diyalnist/spetsializovani-vcheni-radi/ogoloshennya-pro-zahist-disertatsij/soroka>.

163. Сорокотягин И. Н. Криміналістическіе проблемы использования специальных познаний в расследовании преступлений: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Екатеринбург, 1992. 30 с.

164. Специализированный курс криминалистики : учеб. Киев : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. 384 с.

165. Спіріна І. Д. Судово-психіатрична експертиза : навч. посіб. 2-е вид., перероб. та допов. Дніпропетровськ : ДЮІ МВС України ; Арт-Пресс, 2000. 148 с.

166. Справа № 413/2947/2012. Архів Жовтневого районного суду м. Кривий Ріг, 2012 р.

167. Справа № 173/949/14-к. Архів Верхньодніпровського районного суду Дніпропетровської області, 2014 р.

168. Справа № 1/2218/799/11. Архів Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області, 2011 р.

169. Справа № 363/279/15-к. Архів Вишгородського районного суду Київської області, 2015 р.

170. Справа № 183/501/13-к. Архів Новомосковського міськрайонний суд Дніпропетровської області, 2013 р.
171. Справа № 332/563/14-к. Архів Заводського районного суду м. Запоріжжя, 2014 р.
172. Справа № 640/5500/13-к. Архів Київського районного суду 620/363/16-км Харкова, 2014 р.
173. Справа № 620/363/16-к. Архів Зачепилівського районного суду Харківської області, 2016 р.
174. Справа № 524/530/16-к. Архів Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області, 2016 р.
175. Справа № 711/723/14-к. Архів Придніпровського районного суду м. Черкаси, 2014 р.
176. Справочная книга криминалиста / руков. авт. кол., отв. ред. д-р юрид. наук, проф., Заслуж. деятель науки Российской Федерации Н. А. Селиванов. Москва : Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА М), 2000. 727 с.
177. Справочник следователя. Выпуск второй (Практическая криминалистика: расследование отдельных видов преступлений). Москва : Юр. лит., 1990. 592 с.
178. Статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності. URL : <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.
179. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : монографія. Київ, 2005. 272 с.
180. Стахівський С. М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів : науково-практ. посіб. Київ : Атіка, 2009. 64 с.
181. Степанюк Р. Л. Проблеми формування криміналістичної характеристики окремих видів і груп кримінальних правопорушень. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 173–180.
182. Степанюк Р. Л. Ситуаційний підхід у формуванні методик розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у бюджетній сфері України. *Право і безпека*. 2013. № 3 (50). С. 110–115.
183. Страхова С. В. Типова психолого-криміналістична модель особистості правопорушника, що вчинив убивство з особливою жорстокістю. *Криміналістичний вісник*. 2010. № 2 (14). С. 36–46.
184. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : в 2 т. Москва : Наука, 1968. Т. 1. 470 с.
185. Тараненко В. О. Скінхеди – суб'єкти кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я. *Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи : матеріали науково-практ. конф. (м. Харків, 22–23 квітня 2004 р.)* / голов. ред. Сташис В. В. Київ ; Харків : Юрінком

Інтер, 2004. С. 154–156.

186. Тіщенко В. В. Корисливо-насильницькі правопорушення: криміналістичний аналіз : монографія. Одеса : Юрид. літ-ра, 2002. 360 с.

187. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування кримінальних правопорушень : монографія. Одеса : Фенікс, 2007. 260 с.

188. Тіщенко В. В. Щодо розвитку теоретичної основи методики розслідування кримінальних правопорушень. *Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки* : матеріали Всеукр. науково-практ. конф., присвяченої 50-річчю кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, 23 січня 2015 р. / Національна академія внутрішніх справ. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 32–35.

189. Удалова Л. Д. Вербальна інформація у кримінальному процесі України : монографія. Київ : ПАЛИВОДА, 2006. 324 с.

190. Филиппов А. Г. Этапы расследования преступлений как категория криминалистической методики. *Проблемы первоначального этапа расследования* : сб. науч. тр. ТВШ МВД СССР. Ташкент, 1986. 148 с.

191. Хоменко А. Н. Связь личности преступника, как элемента криминалистической характеристики преступлений с другими ее элементами. *Актуальные вопросы правоведения в период совершенствования социалистического общества*. Томск : Изд-во Томского ун-та, 1989. С. 221–222.

192. Хрусталеv В. Н., Трубицын Р. Ю. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 208 с.

193. Цветков П. П. Исследование личности обвиняемого. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1973. 149 с.

194. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. Москва : Изд-во МГУ, 1988. 158 с.

195. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 308 с.

196. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2010. 560 с.

197. Чаплинський К. О., Лускатов О. В., Пиріг І. В.,

Плетенець В. М., Чаплинська Ю. А. Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2014. 380 с.

198. Чельшева О. В. Криминалистическое учение о механизме преступления : учеб. пособие ; под ред. И. А. Возгина. Санкт-Петербург : Санкт-Петербург. ун-т МВД России, 2000. 41 с.

199. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія. Київ : Хай-Тек Прес, 2010. 624 с.

200. Шалгунова С. А. Особа насильницького правопорушника : монографія. 2-е вид., допов. і перероб. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2011. 548 с.

201. Шепітько В. Ю. Криміналістика : курс лекцій. Изд. 2-е, перераб. и доп. Харьков : ООО «Одиссей», 2006. 368 с.

202. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Харків юридичний, 2007. 432 с.

203. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., Журавель В. А. Керівництво з розслідування кримінальних правопорушень : науково-практ. посібник ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : «Одісей», 2010. 960 с.

204. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., Журавель В. А. Розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : монографія ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2006. 624 с.

205. Шеремет А. П. Криміналістика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 472 с.

206. Шиканов В. И. Использование специальных познаний при расследовании убийств : учеб. пособие. Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 1976. 92 с.

207. Шмонин А. В. Методика расследования преступлений : учеб. пособ. Москва : ЗАО Юстицинформ, 2006. 464 с.

208. Шульга Л. В. Криміналістика : учеб пособие. Москва : Моск. междунар. ин-т эконометрики, информатики, финансов и права, 2003. 72 с.

209. Шурухнов Н. Г. Криміналістика : учеб. 2-е изд., исправ. и доп. Москва : Эксмо, 2008. 720 с.

210. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы : учеб.-теоретич. пособ. Харьков : Эспада, 2005. 536 с.

211. Щербаковский М. Г., Кравченко А. А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1999. 76 с.

212. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.

213. Юзікова Н. С. Проблеми кримінально-правового захисту інтересів неповнолітніх : монографія. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпроп. ун-ту, 1999. 172 с.

214. Юровских А. В. Расследование умышленного причинения тяжкого вреда здоровью, повлекшего по неосторожности смерть потерпевшего : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Сургутский государственный университет Ханты-Мансийского автономного округа». Сургут, 2005. 249 с.

215. Яблоков Н. П. Криминалистика : учеб. для вузов и юрид. факультетов. Москва : ЛексЭст, 2003. 376 с.

216. Янковий М. О. Тактичні засади допиту та розвідувального опитування: порівняльне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2007. 18 с.

Наукове видання

**Пиріг Ігор Володимирович
Карпенко Роман Валерійович**

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РОЗСЛІДУВАННЯ
ЗАПОДІЯННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ,
УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Монографія

Редактори, оригінал-макет –
Є. В. Коваленко-Марченкова, А.В. Самотуга

Редактор *О.М. Врублевська*

Підп. до друку 31.01.2022. Формат 60x84/16. Друк – трафаретний, цифровий.
Гарнітура – Times. Ум.-друк. арк. 11,50. Обл.-вид. арк. 11,75.
Тираж – 50 прим. Зам. 01/22-м

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, rvv_vonr@dduvs.in.ua
Свідоцтво про внесення до державного реєстру ДК № 6054 від 28.02.2018